

М. Б. Калонов

ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИ ҲАМДА ТАҲЛИЛИ УСЛУБИЁТИ

(артотransпорт корхоналари мисолида)

6575.

к-19.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТРАНСПОРТ ВАЗИРЛИГИ
АВТОМОБИЛЬ ТРАНСПОРТИ КАДРЛАРИ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ВА ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ИНСТИТУТИ

М.Б.КАЛОНОВ

ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИ ҲАМДА ТАҲЛИЛИ УСЛУБИЁТИ

(автотранспорт корхоналари мисолида)

Монография

4551/6

Тошкент
«Akademnashr»
2019

УЎК: 657:656.13

КБК: 65.052.21

К 19

К 19 Калонов, Мухиддин Бахритдинович.

Даромадлар ва харажатлар ҳисоби ҳамда таҳлили услубиёти (автотранспорт корхоналари мисолида) [Матн] / М.Б.Калонов. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – 352 б.

ISBN 978-9943-5928-0-3

УЎК: 657:656.13

КБК: 65.052.21

Тақризчилар: **М.Қ.Пардаев**, и.ф.д., профессор
А.К.Ибрагимов, и.ф.д., профессор,
Н.Э.Бабахалов, и.ф.н., доцент

ISBN 978-9943-5928-0-3

© Калонов Мухиддин Бахритдинович
«Даромадлар ва харажатлар ҳисоби
ҳамда таҳлили услубиёти»
© «Akademnashr», 2019

Мазкур монографияда автомобиль транспорти корхоналари мисолида даромадлар ва харажатлар ҳисоби ҳамда таҳлили услубиётини такомиллаштиришга қаратилган тадқиқот ва унинг натижаси бўйича хулосалар келтирилган. Жумладан, ҳисоб объекти сифатида тан олишнинг амалдаги ҳолатини ўрганиш, гуруҳларга ажратиш ҳамда ҳисобини юритиш услубиётини такомиллаштириш, даромадлар таркибини ҳисоб-ахборот таъминоти нуқтаи назаридан ўрганиш ҳамда таркибий тузилишини аниқлаш, маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархини пасайтириш, даромадларни кўпайтиришни таъминлашга оид таклиф-тавсиялар ишлаб чиқилган, даромадлар ва харажатларни ҳисобга олиш билан боғлиқ меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни такомиллаштириш бўйича таклифлар берилган. Даромадлар ва харажатлар ахборот-таҳлил таъминотини такомиллаштириш бўйича тавсиялар, харажатларнинг таркибий тузилиши, маҳсулот таннархини ташкил этувчи харажатлар ҳисобини юритиш, корхона даромадлари ва харажатларини таҳлил этиш ҳамда рентабелликни аниқлаш услубиётини такомиллаштириш, асосий воситаларнинг бошланғич қийматини шакллантириш, амортизация ҳисоблаш усулларини қўллаш, тугатиш қиймати меъёрлари, асосий воситаларни таъмирлаш ва модернизация қилиш харажатлари ҳисобини юритиш таклифи, корхоналарда тармоқ хусусиятини ҳисобга олган ҳолда даромадлар ва харажатларни ҳисобга олишдаги ноаниқлик ва номувофиқларни бартараф этиш мақсадида даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритиш регистри ишлаб чиқилган ва тавсия қилинган. Автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисоб-ахборот таъминотини такомиллаштириш борасида даромадлар ва харажатларни ҳисобга олувчи ишчи счётлар структураси таклиф этилган, «Молиявий натижалар тўғрисидаги ички ҳисобот» шакли ҳамда ушбу шакл маълумотлари асосида тармоқ хусусиятларини инобатга олган ҳолда рентабелликни аниқлаш таклиф этилган.

Монография илмий тадқиқот ишларини олиб бораётган изланувчилар, олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари, магистрлар ва талабалар учун мўлжалланган. Ундан илмий-услубий ва амалий қўлланма сифатида автотранспорт хўжалик субъектлари бухгалтерия ҳисоби хизматининг раҳбарлари, аудиторлар, молиявий менежерлар ва бошқа қизиқувчи мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Монография Ўзбекистон Республикаси Транспорт вазирлиги ҳузуридаги автомобиль транспорти кадрлари малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш институти Илмий кенгаши томонидан наширга тавсия этилган.

(баённома №3. 2019 йил 4 апрель)

КИРИШ

Халқимизнинг турмуш фаровонлигини оширишга бир қанча соҳалар хизмат қилиши ҳаммамизга маълум. Жамият ҳаётида хизматлар соҳаси жуда кенг тарқалган. Бугунги кунда у ёки бу турдаги хизматлар кўрсатмайдиган ёки ҳеч бўлмаганда унга дуч келмаган субъект деярли йўқ. Ҳар биримиз ҳар куни хизмат кўрсатиш таъсирида бўламиз. Уяли алоқа, интернет, савдо-кўнгилочар марказлар, умумовқатланиш, гўзаллик салонлари, консалтинг, тиббий ва ўқув марказлари хизматларидан кенг фойдаланамиз, турли транспорт воситаларида сафар қиламиз ва юк ташиймиз. Бу барча хизмат турлари хизматлар соҳаси тушунчасини ташкил этади. Хизматлар соҳасининг ЯИМдаги улушига қараб мамлакат иқтисодиётининг тараққиёт даражасини баҳолаш мумкин. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда ЯИМ ўсишининг асосий қисми хизматлар соҳасига тўғри келади. Мисол учун, 2018 йилда хизматлар соҳасининг ЯИМдаги улуши АҚШда 79% ни, Европада 73% дан ортиқни, Хитойда 59,6% ни ташкил қилган. Қозоғистонда бу кўрсаткич 55,2%, Белорусда 51,5% ни ташкил этган бўлса, Ўзбекистонда 2018 йил январь – декабрь ойларида 49,3% га тенг бўлди. Шу билан бирга, хизматлар соҳаси ривожланган мамлакатларда иқтисодиётнинг ва банд бўлганларнинг асосий қисмини ташкил этади. Бугунги кунда Ўзбекистон иқтисодиётида банд бўлган аҳолининг 51,7% хизматлар соҳасида.

Хизматлар соҳасининг етакчиси транспорт хизматларини кўрсатиш соҳасидир (30,3%). Яъни кўплаб фаолиятлар натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулот охир-оқибат транспорт хизмати ёрдамида истеъмолчига етказилади. Республикамизда ҳар йили қабул қилинадаган давлат дастурларида йўл-транспорт инфратузилмаси, транспорт логистикасини ривожлантириш масалалари белгиланиши бежиз эмас, албатта.

Охирги йилларда мамлакатимизда транспорт хизматларини ривожлантириш бўйича бир қатор ишлар амалга оши-

рилди. Биргина транспорт хизмати кўрсатишни ташкил этиш тизимини янада такомиллаштириш, мулкчиликнинг барча шаклларидаги ташувчилар учун рақобат муҳитини ҳамда қулай шарт-шароитларни яратиш, шунингдек, республиканинг транспорт-транзит салоҳиятини янада ошириш мақсадида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 мартдаги «Юк ва йўловчи ташиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4230-сонли қарори мазкур йўналишдаги ишларни янада ривожлантириш лозимлигини кўрсатиб берди.

Мазкур қарор асосида бирқатор вазифалар белгилаб берилди. Мазкур вазифаларнинг ичида транспорт-логистика соҳасини ривожлантириш, хизматлар сифатини янада ошириш билан бирга уларнинг таннархини пасайтириш масаласи ҳам алоҳида кўрсатиб ўтилди.

Транспорт соҳасида рентабелликни ошириш, уларнинг даромадлари ва харажатларини оптималлаштириш масалалари ҳам бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Айниқса, охириги йилларда шаҳар йўловчи ташиш транспортида йўлқира тарифларининг деярли оширилмаганлиги, иш ҳақи, ёқилғи, эҳтиёт қисм харажатларининг ошиб бораётганлигини кузатадиган бўлсак, мазкур соҳада даромад олиш нақадар мураккаблашиб бораётганлигини ҳам ҳис қилишимиз мумкин. Бундай ҳолатда автомобиль транспорти корхоналари даромадлари ва харажатлари ҳисобини тўғри юритиш, доимий равишда таҳлил қилиш асосида аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва корхоналарнинг фойда билан ишлашини таъминлаш лозим. Агар йиллар давомида даромаддан харажатларнинг юқорилиги сақланиб қоладиган бўлса, охир-оқибат бу давлатга ҳам, жамиятга ҳам салбий таъсир кўрсатмай қолмайди.

Кузатишларимиз, ўрганишларимиз, тадқиқотимиз натижасида корхоналарда даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритиш ва таҳлил қилишдаги асосий муаммолар сифатида қуйидаги йўналишлардаги муаммоларни аниқладик:

Биринчидан, даромадлар ва харажатлар ҳисоби ягона методология асосида юритилмайди, жумладан, даромадлар таркибини шакллантириш ва унинг ҳисобини юритиш 2-сонли БҲМС, 9-сонли БҲМС, 21-сонли БҲМС ва бошқа бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларида турлича талқин қилинган, мазмуни ҳам бир-бирини тўлдирмайди.

Иккинчидан, харажатларнинг таркиби, улар ҳисобини юритиш ҳам бир тизимга келтирилмаган, жумладан, давр харажатларининг жами суммаси асосий фаолиятнинг фойдасини аниқлашда ялпи фойдадан чегирилади. Ваҳоланки, давр харажатлари таркибида асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган харажатлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳисобини алоҳида юритиш тартиби мавжуд эмас.

Учинчидан, рентабеллик, молиявий мустақиллик ва бошқа кўрсаткичларни аниқлашда ҳам молиявий ҳисобот маълумотларидан тўлиқ, қиёсланувчан ахборотни аниқлаш имконияти мавжуд эмас. Масалан, қайтарилмайдиган маълум миқдордаги молиявий ёрдамнинг келиб тушиши ҳисобига катта миқдордаги зарар билан ишлаётган корxonанинг молиявий мустақиллик коэффиценти ошганлигини кўрсатувчи нотўғри ахборот шаклланишига олиб келади.

Юқоридаги ва бошқа кўплаб муаммоларнинг мавжудлиги корхоналарда даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритиш, таҳлил қилиш услубиётига бағишланган тадқиқот ўтказишни заруратга айлантиради.

I БОБ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ТРАНСПОРТ ХИЗМАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ ВА ТРАНСПОРТ ЛОГИСТИКАСИ

1.1. Транспорт тизими ва унинг ривожланиш истиқболлари

Мамлакатимизда иқтисодий ислохотларнинг барча босқичларида асосий эътибор аҳоли турмуш фаровонлигини оширишга қаратилиб, бу борада салмоқли ишлар қилинди. Мазкур ислохотларнинг босқичма-босқич амалга оширилиши республика иқтисодиётининг аста-секинлик билан ривожланишига олиб келиб, пировардида асосий мақсад – аҳолининг турмуш даражасини яхшилашга эришилмоқда.

Маълумки, ҳар бир соҳанинг ривожланиши бевосита хизматлар соҳаси билан боғлиқ, яъни, саноат бўладими, қишлоқ хўжалигимиз, бошқа соҳами, уларни бир-бири билан боғловчи асосий куч хизматлар соҳаси ҳисобланади. Чунки ҳар қандай соҳада ишлаб чиқарилган маҳсулот хизматлар соҳаси орқали истеъмолчига етказилади. Шу боис, айтиш мумкинки, ишлаб чиқариш ва хизматлар соҳасини ўзаро боғлайдиган, барча соҳалар учун кўприк вазифасини бажарадиган соҳа транспорт хизмати кўрсатиш соҳасидир. Ушбу соҳанинг ривожланиши ҳар қандай соҳага ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Бу масала давлат дастурларида ҳам ўз ифодасини топиб, ҳар йили қабул қилинадаган давлат дастурларида албатта йўл-транспорт

Биринчидан, даромадлар ва харажатлар ҳисоби ягона методология асосида юритилмайди, жумладан, даромадлар таркибини шакллантириш ва унинг ҳисобини юритиш 2-сонли БҲМС, 9-сонли БҲМС, 21-сонли БҲМС ва бошқа бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларида турлича талқин қилинган, мазмуни ҳам бир-бирини тўлдирмайди.

Иккинчидан, харажатларнинг таркиби, улар ҳисобини юритиш ҳам бир тизимга келтирилмаган, жумладан, давр харажатларининг жами суммаси асосий фаолиятнинг фойдасини аниқлашда ялпи фойдадан чегирилади. Ваҳоланки, давр харажатлари таркибида асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган харажатлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳисобини алоҳида юритиш тартиби мавжуд эмас.

Учинчидан, рентабеллик, молиявий мустақиллик ва бошқа кўрсаткичларни аниқлашда ҳам молиявий ҳисобот маълумотларидан тўлиқ, қиёсланувчан ахборотни аниқлаш имконияти мавжуд эмас. Масалан, қайтарилмайдиган маълум миқдордаги молиявий ёрдамнинг келиб тушиши ҳисобига катта миқдордаги зарар билан ишлаётган корxonанинг молиявий мустақиллик коэффиценти ошганлигини кўрсатувчи нотўғри ахборот шаклланишига олиб келади.

Юқоридаги ва бошқа кўплаб муаммоларнинг мавжудлиги корхоналарда даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритиш, таҳлил қилиш услубиётига бағишланган тадқиқот ўтказишни заруратга айлантиради.

I БОБ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ТРАНСПОРТ ХИЗМАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ ВА ТРАНСПОРТ ЛОГИСТИКАСИ

1.1. Транспорт тизими ва унинг ривожланиш истиқболлари

Мамлакатимизда иқтисодий ислохотларнинг барча босқичларида асосий эътибор аҳоли турмуш фаровонлигини оширишга қаратилиб, бу борада салмоқли ишлар қилинди. Мазкур ислохотларнинг босқичма-босқич амалга оширилиши республика иқтисодиётининг аста-секинлик билан ривожланишига олиб келиб, пировардида асосий мақсад – аҳолининг турмуш даражасини яхшилашга эришилмоқда.

Маълумки, ҳар бир соҳанинг ривожланиши бевосита хизматлар соҳаси билан боғлиқ, яъни, саноат бўладими, қишлоқ хўжалигимиз, бошқа соҳами, уларни бир-бири билан боғловчи асосий куч хизматлар соҳаси ҳисобланади. Чунки ҳар қандай соҳада ишлаб чиқарилган маҳсулот хизматлар соҳаси орқали истеъмолчига етказилади. Шу боис, айтиш мумкинки, ишлаб чиқариш ва хизматлар соҳасини ўзаро боғлайдиган, барча соҳалар учун кўприк вазифасини бажарадиган соҳа транспорт хизмати кўрсатиш соҳасидир. Ушбу соҳанинг ривожланиши ҳар қандай соҳага ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Бу масала давлат дастурларида ҳам ўз ифодасини топиб, ҳар йили қабул қилинадаган давлат дастурларида албатта йўл-транспорт

инфратузилмасини янада ривожлантириш масалалари кўтарилади, мазкур йўналишда аниқ вазифалар белгилаб берилади.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда транспорт хизматларини ривожлантириш бўйича қатор ишлар амалга оширилди. Биргина Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 мартдаги «Юк ва йўловчи ташиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4230-сонли қарори бу йўналишдаги ишларни янада жонлантириш лозимлигини кўрсатиб берди.¹

Жаҳон иқтисодиётида вужудга келаётган тенденциялардан, шунингдек, дунё мамлакатларини истиқболли иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришдан кўриш мумкинки, транспорт хизматлари кейинги йилларда муҳим соҳалардан бирига айланиб улгурди. Бундан ташқари, транспорт хизмати халқаро меҳнат тақсимотининг шаклланиши ва ривожланишига ҳам ўз ҳиссасини қўшади. Албатта, жаҳонда транспорт соҳасининг ривожланиши, кенгайиши, турларининг кўпайиб боришига бир қанча омиллар таъсир қилади. Буларга географик, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва бошқа омилларни киритиш мумкин. Дунё миқёсида йўлларнинг кўпайиб ва узунлашиб бориши, транспорт тармоғининг замонавийлашиши, транспорт ҳаракатланувчан таркибининг кенгайиши, ташиш қобилияти ва имкониятлари бир неча мартага кўпайиши ҳамда ҳаракатланиш тезлиги ортиши кузатилди.

Транспорт тизимисиз бошқа соҳаларни ривожлантириш имконияти мавжуд эмас, айниқса, бу борада ҳаракатланувчан транспортнинг ўрни беқиёсдир. Транспорт хизматидан фойдаланувчиларга қулай ва арзон хизматлар тақдим этиш давлатнинг асосий эътиборида туради.

Транспорт ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг узвий бўғини ҳисобланиб, корхоналарни ихтисослаштириш, шунингдек,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 мартдаги «Юк ва йўловчи ташиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4230-сонли қарори.

махсулотларни ишлаб чиқариш жойларидан истеъмолчиларга-ча етказиб бериш учун хизмат қилади.

Жаҳонда ички ва умумий фойдаланиладиган транспорт турлари фарқланади. Ички транспорт воситалари конвейерлар, кранлар, махсус ихтисослаштирилган транспорт воситалари бўлиб, ташқи транспорт воситаларига ҳаракатдаги транспорт воситалари киритилади. Ички транспорт тизими мамлакатда ишлаб чиқариш жараёнининг таркибий қисми ҳисобланиб, одатда, муайян бир вазифани бажаришга мўлжалланади.

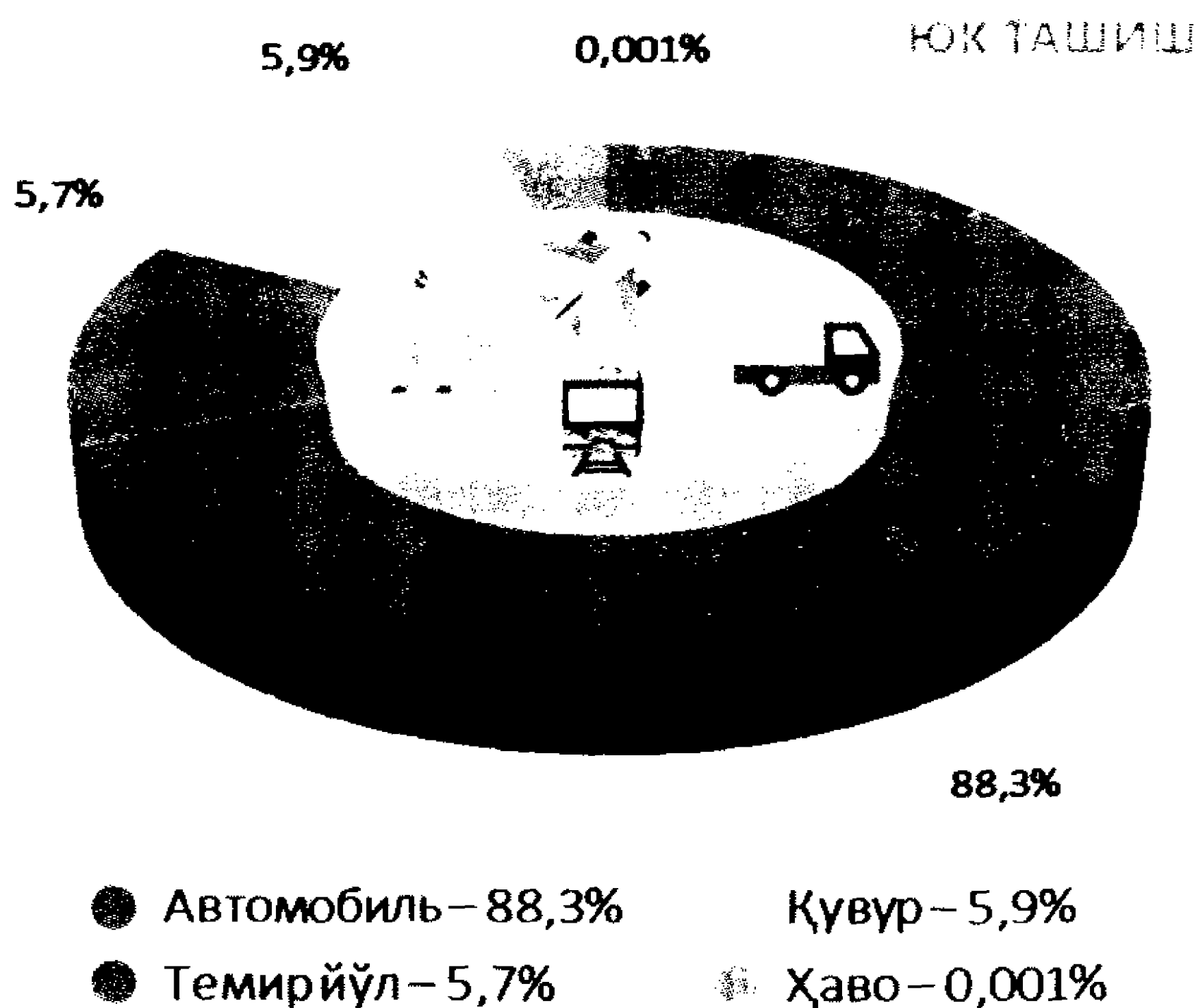
Нефт ёки кўмир қазиб чиқариш, қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ юкларни ташиш жараёни ишлаб чиқариш билан бево-сита боғлиқ бўлиб, асосий жараёнлардан биридир. Махсулотларни ишлаб чиқариш жойидан истеъмолчиларга етказиш умумфойдаланиладиган транспорт воситаларида амалга оширилади. Умумфойдаланиладиган транспортлар таркибига темирйўл, дарё, сув, ҳаво ва автомобиль транспортлари киради. Ушбу транспорт воситалари ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг узвий боғлиқлигини таъминлайди. Шу боис транспорт хизматлари ҳам, неъматлар миқдорини кўпайтирмаса-да, ишлаб чиқариш жараёнининг давоми, моддий ишлаб чиқариш ҳисобланиб, бундай транспорт турларига ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатадиган транспортлар билан бирга йўловчиларни ташиш билан шуғулланадиган транспортлар ҳам киради.

Турли шаҳарларда алоҳида ажратилган ҳолда фаолият кўрсатадиган метрополитен, трамвай, троллейбус, автобус кабилар ҳам транспорт тизимининг таркибий қисмларидир. Шу билан бирга, ишлаб чиқариш транспортлари саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, савдо ва бошқа соҳа корхоналарининг бево-сита эҳтиёжларига хизмат қилувчи транспортлар ҳисобланади.

Транспорт тармоғи мамлакат миқёсида муҳим иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий, аграр, тиббий, мудофаа ва бошқа функцияларни ҳам бажаради. Транспорт тармоғи йирик ва мураккаб хўжалик мажмуи бўлиб, унинг доирасида мустақил тармоқлар, магистрал транспортнинг турли хиллари, шаҳар ва

саноат транспорти ҳам фаолият кўрсатади. Маъмурий-хўжалик жиҳатидан мустақил бўлишига қарамай, транспортнинг барча турлари маълум даражада ўзаро боғлиқликда ишлайди ва бевосита ташиш жараёнига ҳам, фаолиятнинг якуний техник-иқтисодий натижаларига ҳам таъсир кўрсатиб, ишлаб чиқариш кучларининг бир қисмини ўзида намоён этади ҳамда ишлаб чиқаришни ва ижтимоий меҳнатнинг юқори унумдорлигини таъминлаш учун зарур шарт сифатида намоён бўлади.

Фаолият юритаётган автомобиль транспорти корхоналарида транспорт воситалари республикамиз умумий ишлаб чиқариш фондларининг сезиларли қисмини ташкил этади. Бир қатор ишлаб чиқариш тармоқлари қисман ёки деярли тўлиқ транспорт тизими учун хизмат қилади. Ана шундай тармоқларнинг биринчи гуруҳига нефтни қайта ишлаш, энергетика, кимё саноати, металлургия ва бошқа соҳалар киради. Бутунлай транспорт тизими учун ишлайдиган тармоқларга эса локомотив ва вагонсозлик саноати, автомобиль саноати, кемасозлик саноати каби соҳалар мансуб.

1.1-расм. Республикада юк ташишнинг транспорт турлари бўйича тақсимланиши

1.1-расм маълумотларидан кўриниб турибдики, юк ташишнинг умумий ҳажмида энг катта улушга автомобиль транспорти эгалик қилмоқда. Республикамизда бир неча йиллардан бери асосий юк ташиш айнан автомобиль транспорти ҳиссасига тўғри келади. Аммо ушбу расмда маълумотлар яхлитлаб олиними, жудаям кичик бўлган суммалар киритилмаслиги ҳисобига айрим транспорт хизматлари суммаси тушиб қолган (жумладан, дарё транспорти).

Статистик кўрсаткичларга назар солсак, автомобиль транспорти бўйича хизматлар кўрсатиш, жумладан, юкларни ташиш мустақилликнинг дастлабки йилларидан етакчилик қилиб, йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Ўзбекистон автомобиль транспорти соҳасида халқаро ташишлар ҳам ривожланиб бормоқда. Сўнгги йилларда халқаро импорт-экспорт товарларини ташиш ҳажмининг барқарор ўсиши кузатилмоқда.

Тадқиқотлардан маълум бўлдики, мамлакатимизда йўловчи ва юк ташиш ҳажмининг асосий қисми автомобиль транспортига тўғри келишининг сабаблари қуйидагилардир:

- автомобиль транспортида юк ташишнинг қулайлиги;
- кичик ҳажмдаги юкларни ташишда ҳам имконият юқорилиги;
- ҳаво транспортининг қимматлиги;
- ички темирйўлларнинг яхши ривожланмаганлиги;
- дарё транспортидан фойдаланиш имконияти деярли йўқлиги;
- автомобиль транспортини харид қилиш имкониятининг юқорилиги.

Транспорт соҳаси ривожланишининг яна бир сабаби борки, улар техник ёрдам кўрсатиш базаси жиҳозланишининг деярли ҳар қандай даражасида, баъзан ҳатто бундай базасиз, фақат ҳаракатдаги таркибнинг тўхтаб туриши учун ҳудудга эга бўлган ҳолда фаолият кўрсата олади. Автомобиль транспорти корхоналари автомобиллар ва ҳайдовчилар ҳамда бошқарув аппаратининг маълум миқдордаги штатига эга бўлиб

ҳам ишлаши мумкин. Ушбу ҳолатда автомобилларга хизмат кўрсатиш ва уларни жорий таъмирлаш оддий асбоблар ёрдамида ўз кучи билан бажарилиши мумкин, таъмирлаш бўйича мураккаброқ ишлар эса бошқа корxonанинг техник ёрдам кўрсатиш базасида бажарилади. Яна шуни қўшимча қилиш мумкинки, бундай автомобиль транспорти корxonаси ўзининг техник ёрдам кўрсатиш базасисиз ҳам камроқ эскирган ҳаракатдаги таркиб билан юқори рентабелликка эришиши мумкин (ҳеч бўлмаганда бошланғич даврларда).

Шу нуқтаи назардан, автомобиль транспорти бошқа турдаги транспортлардан мавжуд транспорт воситаларининг ишлаши учун йўллар қуриш, порт хўжалиги ва кемалар юришини ташкил этиш, аэродромлар ва алоқа воситаларининг мавжудлиги кабиларга боғлиқ эмаслиги билан ҳам фарқ қилади.

Ўзбекистон Республикасида барча транспорт турларининг ривожланиши муҳим аҳамиятга эга. Аммо бугунги кунда ўрганишлар шуни кўрсатдики, юк ва йўловчи ташишда ҳам автомобиль транспорти етакчи ўринни эгалламоқда. Албатта, йўловчи ташишда бутун дунёда автомобиль транспорти етакчилик қилади, бироқ юк ташишда дарё транспортининг ўрни беқиёс. Мамлакатамизда эса юк ташиш хизматларида ҳам автомобиль транспорти асосий ўринни эгаллайди.

Автомобиль транспортида ташувлар ҳажмининг ўсиши экстенсив йўл билан ҳам (мамлакатда автомобиль транспорти корxonаларининг сонини тўғридан-тўғри ошириш орқали), интенсив йўл билан ҳам (янги ишлаб чиқарилаётган транспорт воситаларини сифат жиҳатидан яхшилаш ҳамда арзон ёнилғи турига мослаштириш, юк кўтариш қобилиятини ошириш, шунингдек, мавжуд автомобилларнинг фойдаланиш кўрсаткичларини яхшилаш орқали) таъминланади. Буларнинг барчаси автомобиль транспортининг ишлаб чиқариш ва техник ёрдам кўрсатиш базасини янада ривожлантириш билан бевосита боғлиқ бўлиб, ҳозирги вақтда тобора катта аҳамият касб этмоқда.

Бизга маълумки, автомобиль транспортининг асосий вазифаси давлат ва жамиятнинг ташишларга бўлган эҳтиёжини ўз вақтида, сифатли ва тўлиқ қондириш, ўз фаолиятининг иқтисодий самарадорлигини оширишдан иборат. Автомобиль транспорти хизматлари бири-бирига боғланган учта қисмдан ташкил топади. Уларга йўловчи ва юкларни ортиш, йўловчи ва юкларни ташиш ҳамда йўловчи ва юкларни тушириш киради.

Автомобиль транспорти технологияси қуйидаги тартибларни белгилаб берувчи кўп сонли технологик жараёнлардан таркиб топади:

– ҳаракатдаги таркиб ва автомобиль йўлларини сақлаб туриш, таъмирлаш ва уларга техник хизмат кўрсатиш тартиби ҳамда техник жиҳозлашнинг бошқа элементлари;

– юклар ва йўловчиларни ташиш жараёнини таъминловчи бошланғич, якуний ва ҳаракат операцияларини амалга ошириш тартиби.

Автомобиль транспорти корхоналарининг ишлаб чиқариш, техник ёрдам кўрсатиш базасини шакллантириш шароитлари ва ўзига хос хусусиятларини кўриб чиқишда мазкур тармоқнинг хилма-хиллигини ва турли хусусиятларга эгаллигини таъкидлаш лозим. Автомобиль транспорти корхоналарининг таснифи уни ташкил этувчи таркибий қисмлар, бинолар ва иншоотларнинг ўлчамлари ҳамда бошқа ўзига хос хусусиятлар билан ҳам боғлиқ.

Автомобиль транспорти корхоналари мулкчиликнинг ҳар қандай шаклида ҳам асосий ва айланма маблағларга эга бўлгани ҳолда ўзига хос хусусиятларга эга. Автомобиль ташувларини амалга ошириш автомобиль ёнилғиси ва мойлаш материалларининг сарфи, иш ҳақини тўлаш ва бошқа харажатлар билан боғлиқ. Автомобиль транспорти корхоналарининг молиявий-хўжалик фаолияти натижалари пулда ифодаланган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотлари бўйича баҳоланади.

Мазкур корхоналарга хос бўлган хусусиятлар, хизматнинг юқори ҳаракатчанлиги, юкни буюртмачининг хоҳишига қараб манзилга етказиб бериш хусусияти туфайли улар шаҳар ичида ва шаҳар атрофига ташиш каби айрим турлар бўйича давлатнинг умумий инфратузилмасида логистик хизмат кўрсатишда асосий ўринни эгаллайди.

Шу билан бирга, юк ва йўловчиларни ташишнинг умумий ҳажмида автомобиль транспорти корхоналарининг ташиш хизматлари улуши камайиши кузатилмоқда. Чунки иқтисодиётнинг эркинлашуви унга рақобатчи тармоқларнинг ҳам ривожланишига кенг имкониятлар бермоқда. Аммо юқорида санаб ўтилган хусусиятлар автомобиль транспорти корхоналарининг рақобатда ютиб чиқиш истиқболларини яратади. Шунингдек, ўзига хос бўлган хусусиятлар асосида ҳисоб сиёсатини тўғри шакллантириш ва бухгалтерия ҳисоби усулларининг автомобиль транспорти корхоналарига мос ҳолда йўналтирилган тизимини ишлаб чиқиш бозор муносабатларининг зарур шартларидан биридир.

Юклар ва йўловчиларни ташиш автомобиль транспорти корхоналарининг маҳсулоти ҳисобланиб, унинг ўзига хос жиҳати шундан иборатки, маҳсулотнинг ишлаб чиқарилиши унинг сотилиши билан мос келади. Яъни, юқорида таъкидланганидек, автомобиль транспорти корхоналарида тугалланмаган ишлаб чиқариш бўлмайди. Маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёни корхона ташқарисида юз беради. Ишлаб чиқариш билан муомала жараёни ўртасида маҳсулотнинг кўчиши натижасида истеъмолчига нисбатан маҳсулот жойлашган ернинг муҳим моддий ўзгариши юз беради. Транспорт маҳсулотининг қиймати барча моддий ишлаб чиқариш тармоқларига хос қонунлар бўйича шаклланади. Хизмат кўрсатиш учун автомобиль транспортида банд бўлган барча ходимларнинг жонли меҳнати ва ҳаракатидаги таркиби ҳамда меҳнат предметларида мужассамлашган меҳнат сарфи ётади. Шунга кўра, харажатларни қисқартириш масаласи корхоналар

рентабеллиги даражасини ва фойда ҳажмини оширишда асосий омил ҳисобланади.

Барча корхоналар сингари автомобиль транспорти корхоналарининг ҳам ўз тармоқ хусусиятлари мавжуд бўлиб, автомобиль транспорти корхоналарида даромад ва харажатларни самарали бошқариш, уларни гуруҳларга ажратиш, ҳисобини юритиш, хизматлар сифатини ошириш, таҳлил қилиш орқали самарали бошқарув қарорларини қабул қилиш, самарадорликни оширишга хизмат қилади.

1.2. Республикамизда автомобиль транспортининг ривожланиш истиқболлари

Республикамизда транспорт тизимининг ривожланиши ва унда автомобиль транспортининг тутган ўрни юқори. Таъминотчи – ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчини барча соҳаларда боғлайдиган бу тизим йиллар давомида такомиллашиб, боғлиқлиги янада кенгайиб бормоқда. Бирор маҳсулот, иш ёки хизмат йўқки, ҳеч бўлмаганда бирор босқичда транспорт тизимига эҳтиёж сезмаган бўлсин.

Ўзбекистон Республикасида аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилаш, йўловчи ва юкларни ташиш тизимининг такомиллашуви, халқаро ташишларнинг йўлга қўйилиши, юк ташиш хавфсизлиги ва сифатининг таъминланиши бўйича қилинган ҳаракатлар жаҳон талабига мос автомобиль транспорти корхоналари ташкил этилишига олиб келди. Бугунги кунда автомобиль транспорти тизимидаги корхоналар томонидан аҳоли ва юридик шахсларга сифатли ташиш хизматлари тақдим этилишида босқичма-босқич қатор ишлар амалга оширилмоқда. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқариш, транспорт-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма лойиҳаларини

амалга оширишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш каби вазифалар белгилаб берилган.¹ Мазкур вазифалар автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисобини такомиллаштириш зарурлигини кўрсатиб беради.

Дунё мамлакатлари транспорт тизимида харажатлар таҳлили, харажатларнинг бошланғич ҳисоб ҳужжатлари маълумотларини умумлаштириш, харажатларни бошқариш ва ҳисобга олишда ахборот-таҳлил маълумотлар базасини ўрғаниш, камхарж, юқори самарадорликка эга лойиҳаларни ишлаб чиқишнинг назарий ва амалий асосларини такомиллаштириш, харажатларни камайтирган ҳолда сифатли хизмат кўрсатиш, бир вақтнинг ўзида юқори даромад олишга қаратилган тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Республикамизда хизмат турлари ҳам жамият талабидан келиб чиққан ҳолда хилмахиллашиб, хизматлар соҳасини ривожлантириш дастури асосида кенгайиб, ўз ўрнини топиб борди (1.2-расмга қаранг).

Дунё мамлакатларини истиқболли иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришда кейинги йилларда транспорт-логистика соҳаси муҳим соҳалардан бирига айланиб борди. Ер юзида аҳоли сонининг ўсиши жаҳон транспортининг ривожланишини заруратга айлантирди.

Ҳар бир давлатнинг транспорт тизими жамиятнинг эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилади. Бу хизматдан фойдаланувчиларнинг эҳтиёжларини тўлақонли қондириш эса доимо диққат марказида турган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.

1.2-расм. Республикамизда хизматлар таркиби¹

Маълумотларга кўра, XIX асрда транспорт хизматидан фойдаланишда темирйўл транспорти етакчилик қилган бўлса, XX асрда етакчиликни автомобиль транспорти эгаллаган. Бугунги кунда дунёда йўловчи ташишнинг 80 фоизи автомобиль транспортига тўғри келмоқда. Юк ташиш масаласида эса асосий ўринни дарё транспорти эгаллайди. О.С.Булко томонидан олиб борилган тадқиқотларда юк ташишнинг 62% атрофидаги қисми айнан ушбу транспортга тўғри келади. Лекин ҳамма давлатларда ҳам мазкур транспорт туридан фойдаланиш имконияти мавжуд эмас. Дарё транспорти кичик-кичик ва бир ерда жамланган юкларни катта ҳажмда ташиш имкониятига эга бўлганлиги боис арзон, бир вақтнинг ўзида бир нечта автомобиль томонидан ташиладиган жуда катта миқдордаги юкни ташиш имконияти мавжуд.²

¹ Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланди. – Тошкент, 2017.

² Булко О.С и др. Сектор услуг Белоруси: Проблемы и перспективы развития. – Минск, 2016. – 272 с.

4581/6

Бундан келиб чиқиб айтамызки, ҳар бир давлатнинг ички имкониятлари ҳамда транспорт хизмати кўрсатишнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда хизмат турининг ўрнига баҳо бериш мақсадга мувофиқ.

Давлатнинг транспорт тармоғи муҳим иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий, аграр, тиббий, муҳофаа ва бошқа функцияларни ҳам бажаради. Бу тармоқ йирик ва мураккаб хўжалик мажмуи бўлиб, унинг доирасида мустақил тармоқлар, магистрал транспортнинг турли хиллари, шаҳар ва саноат транспорти ҳам фаолият кўрсатади. Маъмурий-хўжалик жиҳатидан мустақил бўлишига қарамай, транспортнинг барча турлари маълум даражада ўзаро боғлиқликда ишлайди ва бевосита ташиш жараёнига ҳам, фаолиятнинг яқиний техник-иқтисодий натижаларига ҳам таъсир кўрсатади. У ишлаб чиқариш кучларининг бир қисмини ўзида намоён этган ҳолда ишлаб чиқаришни оқилона жойлаштириш ва ижтимоий меҳнатнинг юқори унумдорлигини таъминлаш учун зарурий шарт сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасида 1991 йилга қадар транспорт воситалари ва эҳтиёт қисмларининг катта қисми импорт қилинган. Бу, ўз навбатида, ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатган. Бугунги кунда республикада ўзининг мустақил автомобиль саноатига эга бўлди. Мамлакатимизда автомобиль транспорти соҳасини ривожлантириш, ташиш хавфсизлигини таъминлаш, йўловчиларга хизмат кўрсатиш маданиятини янада яхшилашга қаратилган 200 дан ортиқ ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилди.

Дастлаб автомобиль ишлаб чиқариш йўлга қўйилган бўлса, кейинчалик хорижий инвестициялар иштирокида автомобилларга бутловчи ва эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш, Ўзбекистонда автобуслар ва юк автомобиллари ишлаб чиқаришни янада такомиллаштириш ҳамда уларнинг рақобатбардошлигини ошириш, республика автомобиль транспорти воситалари паркинни тўлдириш ва янгилаш, шунингдек, йўловчилар ва

юк ташиш хавфсизлигини мустаҳкамлаш ҳамда атмосферага зарарли чиқиндилар чиқаришни қисқартириш, халқаро бозорда барқарор ўрин эгаллаш, енгил тижорат автомобилларини ишлаб чиқариш орқали маҳсулотлар таркибини кенгайтириш, ички ва ташқи бозорларда уларнинг савдо ҳажмини оширишни таъминлаш мақсадида турли йилларда автомобиль саноатидаги ислоҳотлар давом эттирилди.

Биз юқорида дунёда транспорт хизматлари кўрсатиш ва унинг ўрни ҳақида тўхталиб ўтдик. Республикамизда транспорт соҳасидаги хизматлар ривожланиш тенденциясига муурожаат қилсак, юк ташишнинг умумий ҳажмида энг катта улушга автомобиль транспорти эгалик қилаётганлигини кўришимиз мумкин.

Автомобиль транспорти билан 2014 йили 1327,4 млн тонна ҳажмда юк ташилган бўлса, 2018 йили ташилган юк ҳажми 1 млрд 68 млн тоннадан ортиқроқни ташкил этди (1.1-жадвалга қаранг).

1.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида транспорт фаолиятининг 2014 – 2018 йиллардаги асосий кўрсаткичлари¹

Кўрсаткичлар	2014	2015	2016	2017	2018
I.1. Ташилган юк – жами (млн тонна)	1458,9	1527,0	1132,5	1146,2	1209,0
<i>шу жумладан:</i>					
темир йўллар (млн тонна)	65,7	67,2	67,6	67,9	68,4
ҳаво йўллари (млн тонна)	0,0230	0,0246	0,0265	0,0264	0,0131
газ қувурлари (млн тонна)	65,8	60,0	62,2	65,1	72,4

¹ Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси. Йиллик статистик тўплам. – Тошкент, 2019.

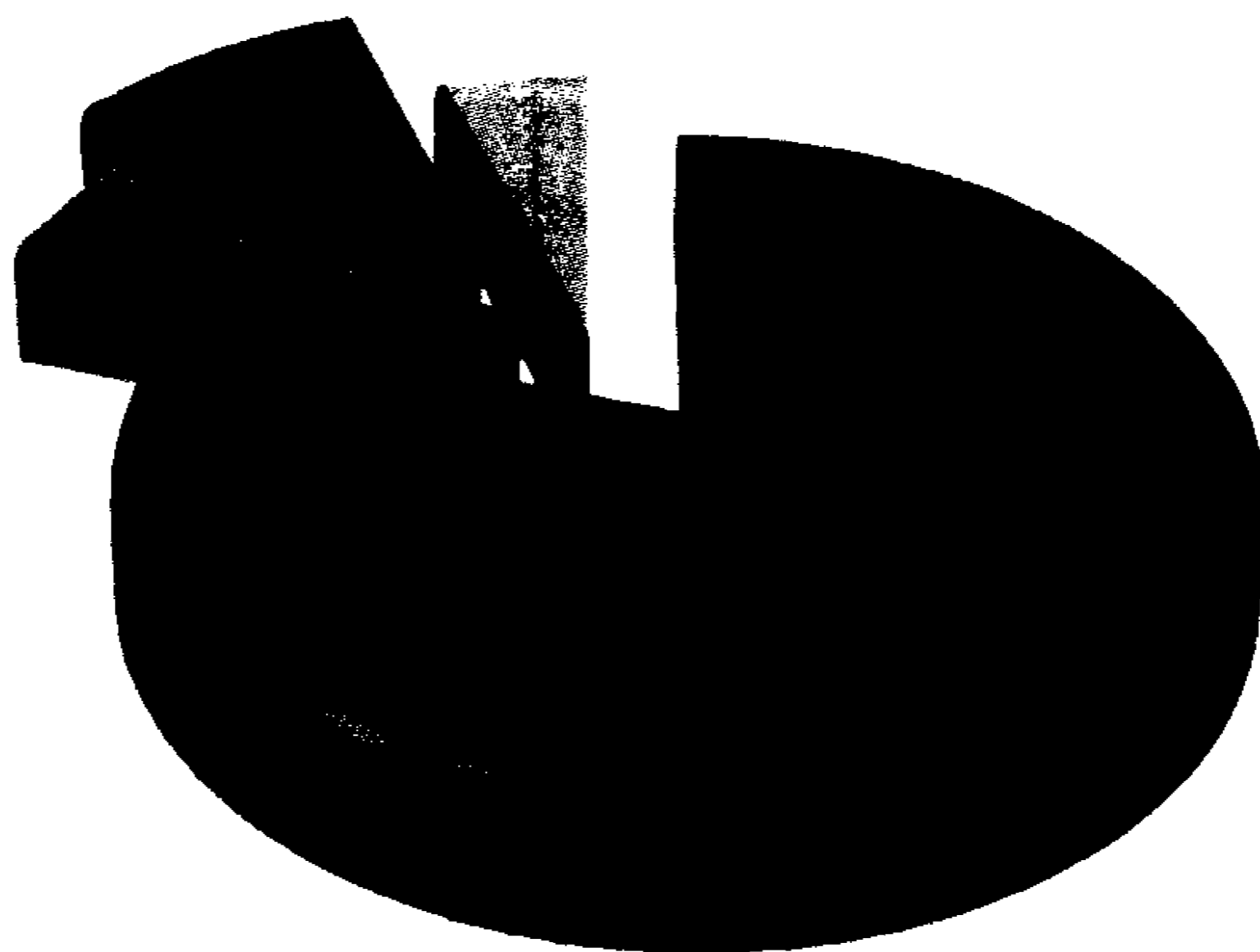
автомобиль (млн тонна)	1327,4	1399,8	1002,8	1013,1	1068,2
2. Юк айланмаси – жами (млн тонна-км)	85711,3	86915,7	65264,8	66902,6	70560,6
<i>шу жумладан:</i>					
темир йўллар (млн тонна-км)	22895,3	22897,8	22936,7	22939,5	22942,1
ҳаво йўллари (млн тонна-км)	125,1	129,9	132,2	156,9	123,4
газ қувурлари (млн тонна-км)	31189,8	29989,9	28898,1	30198,5	33643,2
автомобиль (млн тонна-км)	31501,1	33898,1	13297,8	13607,7	13851,9
II.1. Ташилган йўловчилар, – жами, (млн киши)	7319,8	7586,0	5560,4	5679,0	5818,0
<i>шу жумладан:</i>					
темир йўллар (млн киши)	19,1	20,1	20,5	21,1	22,3
ҳаво йўллари (млн киши)	2,3	2,2	2,1	2,2	2,6
автомобиль (млн киши)	7244,4	7511,4	5480,8	5591,3	5719,1
электротранспорт (метрополитен) (млн киши)	54,0	52,3	57,0	64,4	74,0
2. Йўловчилар айланмаси, – жами, (млн йўловчи-км)	100032	106230,1	125999,8	129970,4	134426,5
<i>шу жумладан:</i>					
темир йўллар (млн йўловчи-км)	3701,5	3811,1	3932,1	4293,9	4350,1
ҳаво йўллари (млн йўловчи-км)	7028,2	6801,2	6734,3	7549,2	8835,1
автомобиль (млн йўловчи-км)	88901,2	95202,3	114910,3	117649,6	120696,3
электротранспорт (метрополитен) (млн йўловчи-км)	401,1	415,5	423,1	477,7	545,0

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, транспортда юк ташиш 2018 йили 2014 йилга нисбатан камайган, асосий ўсиш 2015 йили кузатилган. Аммо темирйўл ва газ қувур йўллари орқали юк ташиш ҳажми ошган. Газ қувур йўллари орқали юк ташиш

Энг катта, яъни 10 фоизга ортган бўлса-да, ташиш ҳажми жиҳатидан жудаям кам миқдорни ташкил этади. Энг катта кўрсаткичга темирйўллар ва автомобиль транспорти эга.

Йўловчи ташишда ҳам автомобиль транспорти етакчи ўринни эгаллаган. Бунда асосий ўсиш темирйўл транспортида бўлиб, 10,5 фоизни ташкил этган бўлса-да, ташилган йўловчилар миқдори жудаям паст. Хулоса қилишимиз мумкинки, республикамизда юк ташиш ҳажми бўйича асосий ўринни автомобиль транспорти эгаллаб келмоқда (1.3-расмга қаранг).

- Автомобиль – 98,3%
- Темирйўл – 0,39%
- Метрополитен – 1,2%
- Ҳаво – 0,04%

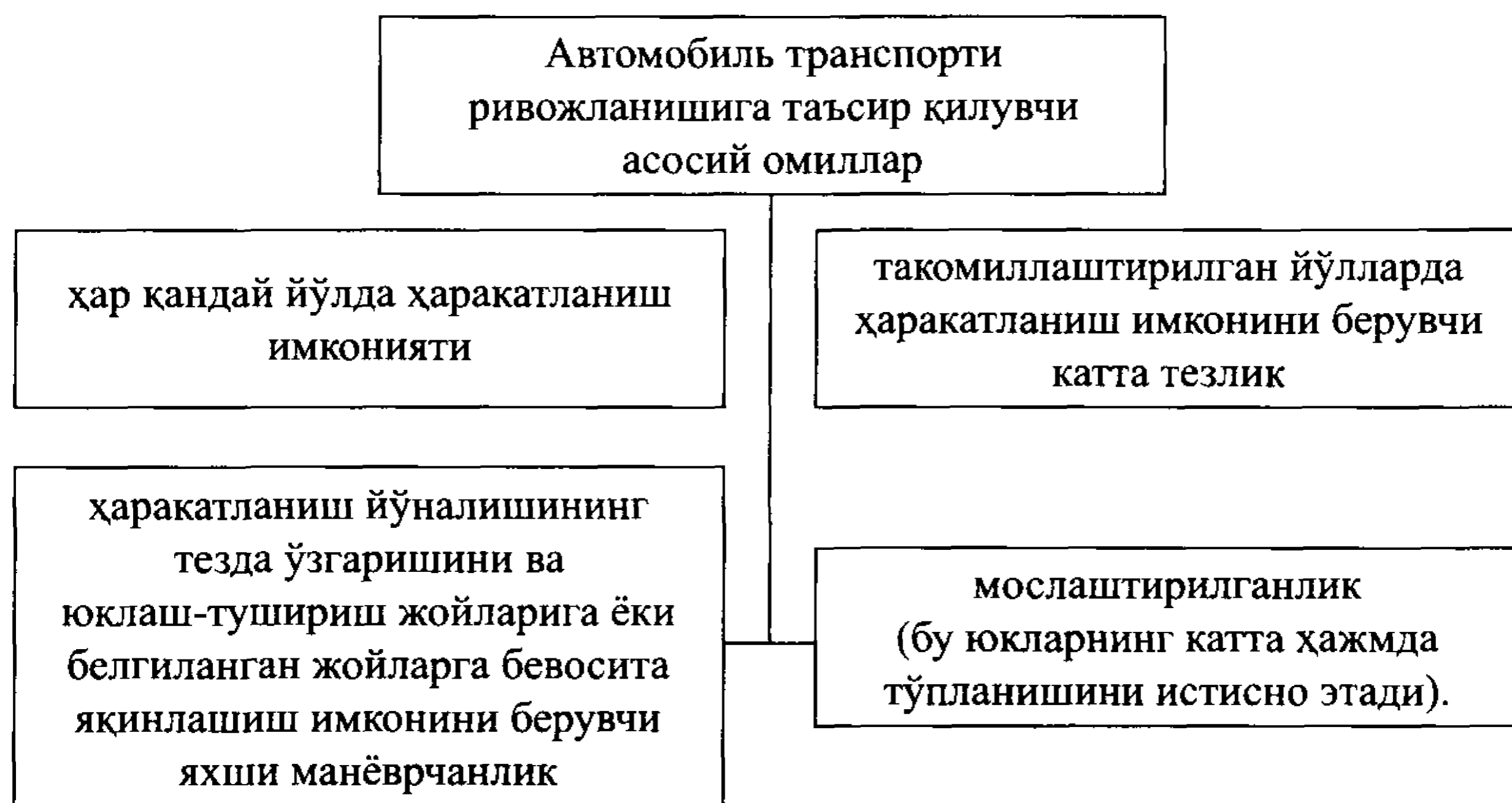
1.3-расм. Республикада йўловчи ташишнинг транспорт турлари бўйича тақсимланиши

Юқорида таъкидлаганимиздек, республикамиздан оқиб ўтадиган катта дарёлар йўқлиги, ички ҳудудий темир йўл линияларининг етарли эмаслиги, ҳаво транспортдан фойдаланиш қимматлиги автомобиль транспортининг қайсидир маънода юк ташишда етакчилик қилишига замин яратган.

Автомобиль транспорти билан 2014 йили ташилган йўловчи айланмаси 88,9 млрд йўловчи-км ни ташил этган бўлса,

2018 йили 120,7 млрд йўловчи-км ни ташкил қилиб, 2014 йилга нисбатан 1,3 маротаба ортган.

О.Г. Томоревская ва бошқалар автомобиль транспорти ривожланишига таъсир қилиши мумкин бўлган омилларга қуйидагиларни киритади¹ (1.4-расмга қаранг):

1.4-расм. Автомобиль транспорти ривожланишига таъсир қилувчи асосий омиллар

Ўзбекистон Республикасида барча транспорт турларининг ривожланиши муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда юк ва йўловчи ташишда ҳам автомобиль транспорти етакчи ўринни эгалламоқда. Албатта, йўловчи ташишда бутун дунёда автомобиль транспорти етакчилик қилади, аммо юк ташишда дарё транспортининг ўрни беқиёс. Мамлакатамизда эса юк ташиш хизматларида ҳам автомобиль транспорти асосий ўринни эгаллайди.

Хорижлик тадқиқотчи ва олимлар кўрсатиб ўтган автомобиль транспортининг ривожланиб кетишига асосий омиллар умумий бўлиб, барча давлатлар учун ҳам тўғри келавермайди.

¹ Томоревская О.Г., Симкова Н.В., Малеева А.В. Анализ производственно-финансовой деятельности автотранспортных предприятий. – М.: Транспорт, 1990.

Фикримизча, республикамизда юк ташиш ҳажмининг асосий қисми автомобиль транспортига тўғри келиш сабаблари қуйидагича:

- автомобиль транспортида юк ташишнинг қулайлиги;
- кичик ҳажмдаги юкларни ташишда ҳам имкониятнинг юқорилиги;
- ҳаво транспортининг қимматлиги;
- ички темир йўлларнинг яхши ривожланмаганлиги;
- дарё транспортдан фойдаланиш имконияти деярли йўқлиги;
- автомобиль транспортини сотиб олиш имкониятининг мавжудлиги.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, автомобиль транспортининг ривожланишига нафақат транспорт тизимининг ривожланганлиги, балки географик жойлашуви ҳам таъсир ўтказади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, автомобиль транспортининг бир қанча афзалликлари ва камчиликлари мавжуд (1.2-жадвалга қаранг).

1.2-жадвал

Автомобиль транспортининг афзалликлари ва камчиликлари¹

Афзалликлари	Камчиликлари
Маҳсулотларни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етказиб бериш	Маҳсулотларни ташишда умумий вақтнинг кўп сарфланиши
Маҳсулотларни тезкор ташиш, яъни улар бир жойда тўпланиб қолишининг олдини олиш	Ишчи кучини кўп талаб этиш
Маҳсулотларнинг йўқолиши ва бузилишига йўл қўймаслик	Катта ҳажмдаги юкларни ташиш олмаслиги
Маҳсулотларни тез ва ишончли етказиб бериш	Ёқилғи истеъмолининг кўплиги (умумий олганда)

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

Бугунги кунда республикамизда йўловчи ташиш хизматлари мустақил даромад ҳисобидан эмас, бюджет томонидан қўллаб-қувватлаш, доимий равишда қандайдир имтиёзлар, молиявий ёрдамлар бериш эвазига таъминлаб келинмоқда. Буни йўловчи ташиш хизмати тадқиқотлардан четда қолаётганидан ҳам билсак бўлади. Чунки охириги йилларда ишида автомобиль транспорти корхоналарининг даромадлари, харажатлари, жумладан, хизматлар таннархи билан боғлиқ бирорта тадқиқот ўтказилмаган. Ваҳоланки, автомобиль транспорти корхоналарининг аксариятида даромадлар, фойда олиш, харажатларни пасайтириш билан боғлиқ муаммо катталашиб, рентабеллик йилдан-йилга пасайиб бормоқда. Шу боис айнан автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисобини бугунги кун талабидан келиб чиқиб ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Автомобиль транспорти корхоналарининг даромадлилиги, фойда олиб ишлаши уларнинг иш сифатини ошириши билан бирга барча соҳалардаги фаолиятга ўз таъсирини ўтказди. Шу боис автомобиль транспорти корхоналарининг даромад олиб ишлашини таъминлаш, харажатларини оптималлаштириш, бир вақтнинг ўзида сифатли хизмат кўрсатишига эришиш зарур. Бунинг учун эса автомобиль транспортини ҳар томонлама тизимли таҳлил қилган ҳолда фаолиятни йўлга қўйиш лозим.

Тадқиқотимизнинг асосий объекти бўлган «Тошшаҳар-трансхизмат» АЖ тизимидаги аксарият автобус саройлари фойда олмаётгани давлат бюджетидан автомобиль транспорти корхоналарига доимий равишда ёрдам бериб туришга сабаб бўлмоқда. Аммо бу мазкур соҳанинг доимий ривожига, барқарорлигига хизмат қилмайди. Фикримизча, йўловчи ташиш билан шуғулланадиган автомобиль транспорти корхоналарини ҳам ўз харажатларини ўзи қоплайдиган, даромад (фойда) олишга интиладиган тизим корхоналарига айлантириш зарур.

Бунинг учун харажатларга мос даромад олишни таъминлаш керак. Бироқ бу тизимни шакллантиришга бир қанча объектив ва субъектив сабаблар бўлиб, бу ҳақда батафсил таҳлилга бағишланган бобда тўхталиб ўтамиз.

1.3. Транспорт логистикаси ва уни ривожлантириш истиқболлари

Транспорт хизматларини кўрсатиш бевосита логистика билан боғлиқ. Шу боис ҳар йили қабул қилинадиган давлат дастурларида ҳам транспорт логистикаси масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Яқинда қабул қилинган ҳукумат қарорига мувофиқ Транспорт вазирлигининг асосий вазифалари белгилаб берилди. Унга кўра, қуйидагилар вазирликнинг асосий вазифалари ҳисобланади:

– транспортнинг барча турларини Ўзбекистон Республикаси ягона транспорт тармоғига интеграциялаштириш ва янги самарали транспорт-логистика тизимларидан фойдаланиш асосида биргаликда ривожлантиришга йўналтирилган ягона давлат транспорт сиёсатини ишлаб чиқиш;

– транспорт ва логистика хизматлари бозорини ривожлантиришни рағбатлантириш, уларнинг барча тоифадаги истеъмолчилар учун оммабоплигини таъминлаш, шунингдек, соҳага инвестицияларни жалб этишга йўналтирилган транспорт соҳасидаги ягона тариф сиёсатини амалга ошириш;

– халқаро транспорт коридорларини ривожлантириш, логистика тизимини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш ва чора-тадбирларни амалга ошириш, мамлакат транспорт салоҳиятидан самарали фойдаланиш, тадбиркорлик субъектларининг транспорт-логистика хизматларидан фойдаланишдаги сарф-харажатларини камайтириш;

– транспорт ва йўл хўжалиги соҳасида давлат-хусусий шерикликни ривожлантириш ва мамлакатнинг инвестициявий жозибадорлигини ошириш;

– бутун транспорт тизимини рақамлаштириш бўйича илғор ахборот технологияларини жорий этиш, Ўзбекистон Республикаси транспорт тизимининг бир-бирига боғланган ягона тизимини истиқболли ривожлантириш стратегияларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

– автомобиль йўллари соҳасида ягона техника сиёсатини амалга ошириш, фойдаланувчилар манфаатини ҳисобга олган ҳолда автомобиль йўллари, аэродромлар ва аэропортлар, вокзаллар, темир йўллар ва транспорт инфратузилмасининг бошқа объектларини молиялаштириш, лойиҳалаш, қуриш, таъмирлаш ва фойдаланиш масалаларининг комплекс ечимини таъминлаш;

– транспорт соҳасида назоратни амалга ошириш, фуқаро авиацияси ва экспериментал ҳаво кемаларидаги ҳалокатлар ва бахтсиз ҳодисаларни, шунингдек, темир йўл ва дарё транспортларидаги авария ва ҳалокатлар бўйича текширувларни ташкил этиш ва амалга ошириш;

– транспорт ва йўл хўжалиги соҳасидаги халқаро ва ҳудудий ҳамкорликни ривожлантириш ҳисобидан жаҳон транспорт хизматлари бозорида Ўзбекистон Республикаси миллий манфаатларини таъминлаш;

– транспорт соҳасидаги жорий ва истиқболли эҳтиёжларни инобатга олган ҳолда таълим, кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг илғор усулларини тизимли равишда жорий этиш.

Бундан ташқари, транспорт вазирлигининг таркибида транспорт ва логистикани ривожлантириш муаммоларини ўрганиш маркази ҳам фаолият олиб боради.

Логистиканинг ўзи нима экани ва унинг тарихи тўғрисида қисқача сўз юритиб, келаси илмий тадқиқотларимизда логистика ва унинг ҳисоби билан боғлиқ масалаларни ўрганишни мақсад қилиб қўйдик.

Логистика тушунчаси олдинлари жудаям тор доирадаги мутахассислар томонидан талқин қилинган бўлса, бугунги кунга

келиб жудаям кенг доирада қўлланилмоқда. Айни дамда логистика соҳалар қамрови бўйича янги бўлишига қарамай, барча соҳаларни қамраб олмоқда.

Логистика тушунчаси озик-овқатларни тақсимлаш маъносида ҳам ишлатилган. Кўпчилик манбаларда логистика сўзи ҳарбий ишга боғланади. Қадимги Грецияда ҳарбий хизматда 10 та логистика бўлган. Рим империясида логистикларнинг асосий вазифаси озик-овқат маҳсулотларини тақсимлаш бўлган. Қадимги Афинада логистлар ҳар йили тасодифий танлаш орқали шакллантирилган. Уларнинг вазифаси бошқа давлат хизматчиларининг ҳисоботларини текшириш бўлган.

Логистика Қадимги Грецияда «ҳисоблаш санъати» ҳам деб аталган. Айрим манбаларда логистика милоддан аввалги IV асрда Грецияда пайдо бўлгани айтилади. Ўзбекистон миллий энциклопедиясида логистика – ҳисоблаш, муҳокама санъати деб ёзилган.

Бошқа бир манбада Византия империясида IX асрда пайдо бўлгани, солиқларни ҳисоблаш ва тақсимлашни бошқаришда фойдаланилганлиги тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

Логистика бўйича биринчи илмий иш муаллифи француз ҳарбий мутахассиси Жомини ҳисобланади. У логистика тушунчаси кўп нарсани қамраб олишини, шу билан бирга, ҳарбий соҳада режалаштириш, бошқариш энг муҳими эканлигини таъкидлайди.

Маълумотларга қараганда, Наполеон Бонапарт ўз армиясида ҳарбий соҳа таъминотини тўғри бошқариш борасида логистика принципларини қўллаган. Логистика Иккинчи жаҳон уруши даврида ҳарбий ишлаб чиқариш, транспортда етказиб бериш кабилар орқали янада тараққий этди.

Йигирманчи асрнинг 60-йилларида даставвал ҳарбий соҳада қўлланиб келинаётган логистика тушунчаси аста-секинлик билан хўжалик соҳасига, ундан кейин бутун ишлаб чиқаришга ёйила бошлади.

Ўзбекистонда мутақиллик йилларида логистика тушунчаси иқтисодиёт соҳасига кириб келди. Бугунги кунда ҳарбий соҳада деярли қўлланилмайдиган логистика атамаси иқтисодиёт, хизмат кўрсатиш, бизнесда кенг истеъмолда. Айниқса, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни ва йўловчиларни ташиш соҳасида логистиканинг аҳамияти беқиёс эканлиги эътироф этилмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда товарларни етказиб беришнинг янги усул ва шакллари жорий қилинмоқда.

Хорижий тадқиқотларда айтилишича, тадбиркорлик фаолиятида логистикани асосий иккита умумий йўналишга ажратиш мумкин. Биринчи йўналиш товарлар ҳаракати билан боғлиқ бўлиб, бу ерда товарлар ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етказиб берилади. Иккинчи йўналиш товарлар ҳаракати билан боғлиқ операцияларни бошқаришга бориб тақалади. Бунда эътибор етказиб берувчилар ва истеъмолчилар бозори таҳлиliga асосланиб товар ва хизматларга бўлган талаб ва таклиф, товар ҳаракати иштирокчилари қизиқишларини ривожлантиришга қаратилади.

Логистиканинг юқорида санаб ўтилган йўналишларидан келиб чиқиб бир қанча қарашлар пайдо бўлган. Жумладан, профессор Г.Павеллек ва АҚШ миллий кенгаши ходимлари материаллар тақсимотини бошқаришга асосий урғу бериб, логистика корхонага келиб тушадиган, қайта ишланадиган ва чиқиб кетадиган маҳсулотларнинг маълумотларга мослигини режалаштириш, бошқариш, назоратни амалга ошириш деб таъкидлашади.

Бир гуруҳ француз олимларининг фикрича, логистиканинг моҳияти камроқ харажат қилиш асосида керакли миқдор ва сифатдаги маҳсулотни олиш учун белгиланган вақт ва жойда турли хилдаги фаолиятни амалга оширишдан иборат.

Германиянинг «Данзас» транспорт-экспедиторлик фирмаси маълумотномасида логистика ҳар қандай корхона томонидан

оптималь фойда олиш мақсадида моддий ресурсларнинг корхона ичидаги ва унинг ташқарисидаги ҳаракатини тезлаштиришдан иборатлиги, яъни хомашёни сотиб олиш, ишлаб чиқариш, истеъмолчига етказиб бериш тизимини ўз ичига олиши айтилган.

Логистикага берилган таърифларга қараб унинг иқтисодий, молиявий томони билан бирга бошқариш, назорат томонларини ҳам кўришимиз мумкин.

Профессор Пфолем материал харажатларини қисқартириш, уларнинг ҳаракатини режалаштириш ва назорат қилиш логистиканинг белгиси эканлигини таъкидлайди.

Кўплаб илмий тадқиқотларда соҳалардан келиб чиққан ҳолда логистика тушунчасига муносабат билдириб келмоқдалар. Логистика тор маънода маҳсулотларни истеъмолчига етказиб бериш маъносида келадиган бўлса, амалиётда бу тушунчанинг нақадар кенгайиб бораётганлигини кўришимиз мумкин.

Логистикани транспортда ташиш, ортиш-тушириш, омбордаги кирими ва чиқимини юритиш каби тор маънода тушунмаслик лозим. Логистика деганда материал оқимини бирламчи манбадан охирги истеъмолчига етказиб бергунга қадар товар ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни шакллантириш асосида бошқариш тушунилади.

Шу боис тадқиқотчилар М.Портер, Д.Сток логистика ўз анъанавий моҳиятидан аллақачон чиқиб кетганлигини таъкидлаб, корхонани стратегик бошқариш ва режалаштиришда катта аҳамият касб этишини таъкидлашади.

Француз иқтисодчилари Э.Мате ва Д.Тиксье эса логистика тадбиркорлик ҳаракатининг марказида бўлиши лозим ва у фирма умумий сиёсатини белгилаб берувчи энг муҳим омиллардан бири деб таъкидлашади.

Англиялик тадқиқотчилар Д.Бенсон ва Ж.Уайтхэднинг фикрича, логистика бозорни тадқиқ этиш ва прогноз қилиш,

ишлаб чиқаришни режалаштириш, хомашё, материал ва ускуналарни сотиб олиш, товар ҳаракати билан боғлиқ операцияларни назорат қилиш, сотиб олувчиларга хизмат кўрсатишни ўрганишни ҳам ўз ичга олади.

Англиялик бошқа тадқиқотчилар М.Кристофер ва Г.Уилс логистикани нафақат корхона учун, балки тармоқлар учун ҳам фойдали ҳисоблайдилар. Улар корхоналар ва омборлар масалалари ечимига қараб, тармоқлар бўйича қарорлар қабул қилиш лозимлигини таъкидлайдилар.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, ғарб олимлари логистикани бир қанча турларга бўладилар. Жумладан, материаллар таъминоти билан боғлиқ логистика, ишлаб чиқариш логистикаси, маркетинг ёки тақсимловчи логистика ва ҳар бир логистика турининг ажралмас қисми бўлган транспорт логистикаси.

Албатта, турли олимлар томонидан логистиканинг турлари ва унинг кўлами тўғрисида маълумотлар келтирилган. Аммо логистиканинг бугунги кундаги моҳиятидан келиб чиқиб уни кенгайтириш ва ҳар бирини асослаш мумкин.

Бир гуруҳ олимлар томонидан логистика алоҳида хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг йўналиши сифатида ишлаб чиқариш жараёнида материаллар оқимини бошқариш деб таърифланган бўлса, иккинчи гуруҳ тадқиқотчилар томонидан эътибор фанлараро илмий йўналиш сифатида материаллар оқими самарадорлиги ва уни оширишнинг янги имкониятларини қидиришга қаратилган.

Логистика тушунчасига А.Н.Родниковнинг асарида батафсилроқ ва даврлар бўйича ўзгаришлар асосида йиғилган маълумотларга асосланган ҳолда изоҳ берилган.

Ўзбекистонлик олим А.Алиқулов ўз тадқиқотида пахта толасини ишлаб чиқариш ва тайёрлаш харажатлари ҳисоби ҳамда таҳлилида логистика концепцияларидан фойдаланиш масалаларини ёритган. Тадқиқотчи томонидан логистикага фан сифатида муносабат билдирилиб, қуйидагича таъриф кел-

тирилган: «Логистика ахборотларни қабул қилиш, қайта ишлаш ва етказиб бериш асосида материал оқимлари ҳаракатини режалаштириш, ташкил этиш, бошқариш ва назорат қилиш ҳамда таъминот, ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнларининг бир-бири билан оптимал боғланишини таъминловчи фандир».

Бундан ташқари, тадқиқотчи логистиканинг бугунги кунда қўлланилаётган тўртта концепцияси ҳақида маълумот берган. Уларга умумий логистик харажатлар концепцияси, логистикада бизнес жараёнларининг реинжиниринги концепцияси, логистиканинг яхлитланган стратегияси концепцияси, мол етказиб бериш занжирини бошқариш концепцияси киришини айтган.

Республикамизда олиб борилаётган иқтисодий ислохотларда барча соҳалар каби логистикага ҳам катта эътибор қаратилмоқда. Айниқса, сўнгги йилларда транспорт логистикасини ривожлантириш йўлида қилинаётган ишлар, логистика марказларининг ташкил этилиши, улар томонидан кўрсатилаётган хизматлар сифатининг оширилиши муҳим қадамлардан бўлди.

Мамлакатимизда транспорт логистикаси ривожланиб борар экан, мазкур соҳани ҳисоб-ахборот билан таъминлаш, доимий кузатишлар ва ўрганишлар асосида таҳлил ишларини амалга ошириш, назорат қилиш орқали прогноз кўрсаткичларини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади.

Биринчи боб бўйича хулосалар

Монографик тадқиқотнинг биринчи боби натижалари бўйича чиқарилган хулосалар:

1. Республикамиздан оқиб ўтадиган катта дарёлар мавжуд эмаслиги, ички ҳудудий темир йўл линияларининг етарли эмаслиги, ҳаво транспортдан фойдаланиш қимматлиги автомобиль транспортининг юк ташишда етакчилик қилишига замин яратган.

2. Республикамизда юк ташиш ҳажмининг асосий қисми автомобиль транспортига тўғри келишига сабаблар қуйидагича:

- автомобиль транспортида юк ташишнинг қулайлиги;
- кичик ҳажмдаги юкларни ташишда ҳам имконият юқорилиги;
- ҳаво транспортининг қимматлиги;
- ички темир йўлларнинг яхши ривожланмаганлиги;
- дарё транспортидан фойдаланиш имконияти деярли йўқлиги;
- автомобиль транспортини сотиб олиш имконияти мавжудлиги.

II БОБ

КОРХОНАЛАРДА ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ ЮРИТИШНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Автомобиль транспорти корхоналари ҳисоб сиёсати ва унда даромадлар ва харажатларни акс эттириш

Маълумки, хўжалик юритувчи субъектларга эркин фаолият юритиш, белгиланган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаган ҳолда ўз маблағларига эгалик қилиш ва тасарруф этиш имконияти берилади. Жумладан, хўжалик юритувчи субъектлар нима ишлаб чиқариш, қандай ишлаб чиқариш, ким учун ишлаб чиқариш каби масалаларга ўзлари хоҳлаганларича жавоб излайдилар ва муносабат билдирадидилар. Хўжалик юритувчи субъектларга рақобат муҳитига қараб ўз фаолиятларини ташкил этиш ва уни ривожлантириш имконияти берилган. Албатта, рақобат муҳити кам харажат қилиб, юқори фойдага интилиш заруратини келтириб чиқаради. Шу боис улар ишлаб чиқараётган маҳсулотлари ёки кўрсатаётган хизматларининг сифатига таъсир этмаган ҳолда бозорда ўз ўрнини топиши ва сақлаб қолиши, бир вақтнинг ўзида юқори фойда олиш учун ҳаракат қилиши лозим. Шунинг учун хўжалик юритувчи субъектлар юқори даромадга эришиш учун алоҳида чоратадбирлар, бозорни ўрганиш, харидорни топиш, маҳсулот сифатини ошириш ва бошқа бир қанча маркетинг усулларидан фойдаланадилар.

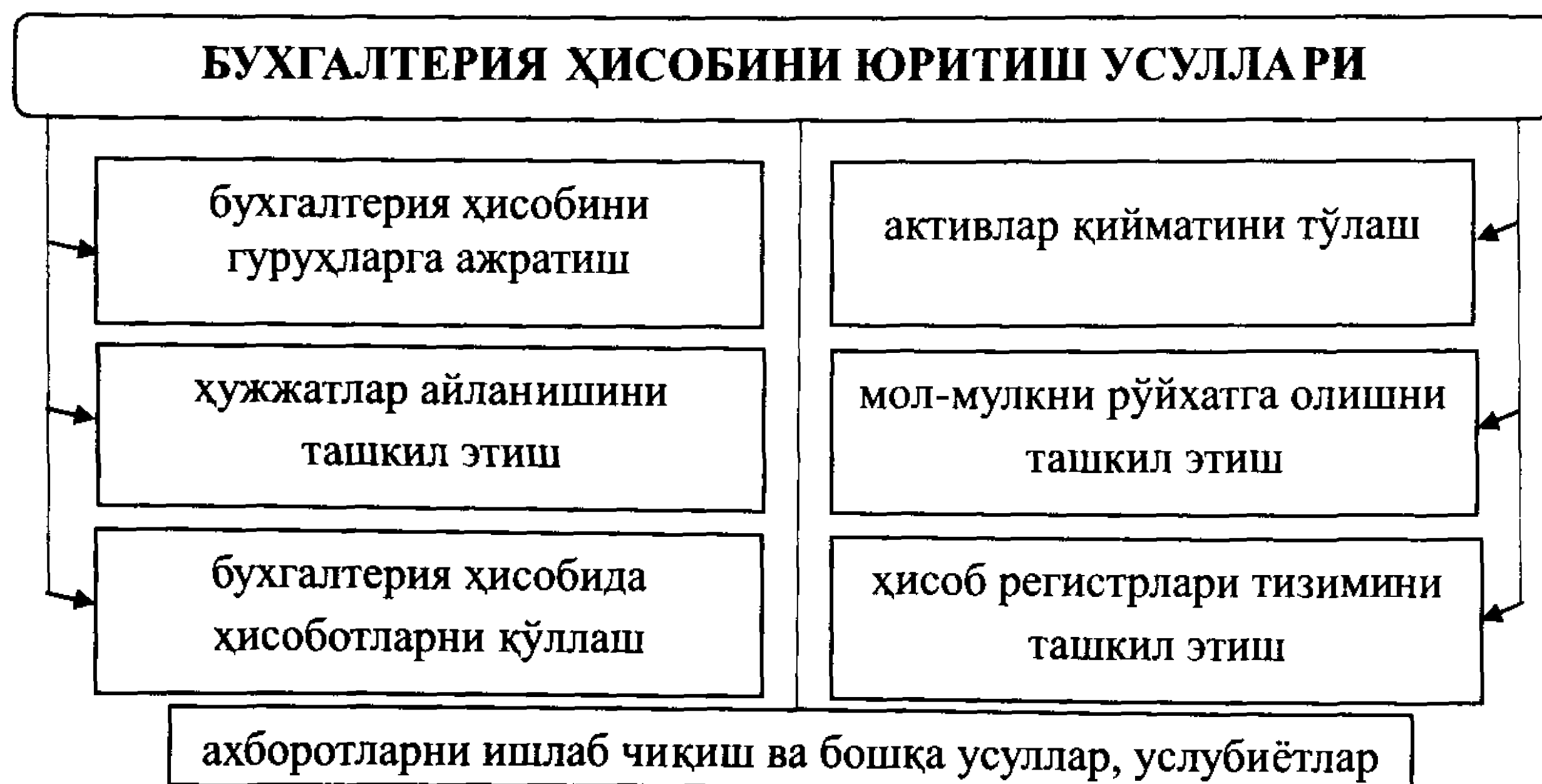
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом хўжалик юритувчи субъектлар – юридик шахсларнинг, шунингдек, юридик шахс бўлмаган тақдирда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларнинг маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини аниқлашнинг ягона методологик асосларини белгилайди. Мазкур Низом бухгалтерия ҳисоби ва солиқ солиш мақсадларида харажатларни ҳисоблаб чиқишда пайдо бўладиган тафовутлар ҳисобга олинган ҳолда ишлаб чиқилган. Хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатбардошлигини аниқлаш мақсадида улар фаолиятининг харажатларини ҳисоблаб чиқиш ва молиявий натижаларини аниқлаш бухгалтерия ҳисобининг асосий мақсади бўлиб, унда харажатларни гуруҳлаш ва молиявий натижаларни шакллантиришнинг асосий қоидалари мавжуд.

Республикада бухгалтерия ҳисобида даромадлар ва харажатларни ҳисобга олишда ягона услубий асос сифатида қараладиган Низомда айрим тармоқлар харажатлари таркиби ва уларни ҳисобга олиш хусусиятлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси билан келишилган ҳолда тегишли вазирликлар ва идоралар хўжалик бирлашмалари (корпорациялар, концернлар, уюшмалар, компаниялар ва бошқалар) томонидан аниқланиши каби имкониятлар берилган. Биз ушбу бўлимда автомобиль транспорти корхоналарида харажатлар билан боғлиқ масалалар ва уларнинг ҳисобини юритишга оид жараёнларни ёритишга ҳаракат қиламиз.

Аксарият хўжалик юритувчи субъектлар эътиборидан четда қолган муҳим иш ҳужжати, яъни ҳисоб сиёсати ташқи марке-

тинг тадбирларига, талаб ва таклифга алоқаси бўлмаган ҳолда, айнан қонунчилик талабларидан келиб чиқиб корxonанинг ички ҳужжатлари асосида ишлаб чиқилади, харажатларни минималлаштириш, фойдани кўпайтириш, молиявий ҳолатни барқарорлаштиришга хизмат қилади.

Хўжалик юритувчи субъектларда ҳисоб сиёсатини шакллантириш ва унинг таркиби бўйича «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот» номли БҲМСда¹ умумий маълумотлар берилган. Ушбу стандартда ҳисоб сиёсати хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбари бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисобот тузиш учун қабул қиладиган усулларнинг йиғиндиси эканлиги келтириб ўтилган. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, хўжалик юритувчи субъектда бухгалтерия ҳисобини юритишнинг усуллари, молиявий ҳисоботни шакллантириш билан боғлиқ усулларнинг йиғиндиси корхона ҳисоб сиёсатининг асосий элементи ҳисобланади (2.1-расмга қаранг).

2.1-расм. Бухгалтерия ҳисобини юритиш усуллари²

¹ 1-сонли «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот» номли БҲМС.

² 1-сон БҲМС маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Расм маълумотларига эътибор берадиган бўлсак, бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти ҳисоб сиёсатида нима-лар бўлишини белгилаб бермоқда. Айнан 1-сонли БХМСда ҳисоб сиёсатида бухгалтерия ҳисобини юритиш усулларини белгилаб олиш келтирилган бўлса-да, мазкур усулларнинг таркиби ва уларнинг номланиши ҳам тадқиқотчининг эътиборини тортади. Жумладан, биринчи усуллар мажмуаси сифатида бухгалтерия ҳисобини гуруҳларга ажратиш келтирилган бўлиб, стандартда унинг мазмуни стандартда очиб кўрсатилмаган. Яъни айнан қандай гуруҳлаштириш ҳақида талаб қўйилаётганлиги мавҳумлигича қолган. Шу каби бошқа ҳисоб юритиш усуллари ҳам стандартда тўла акс эттирилмаган. Фикримизча, стандартда бухгалтерия ҳисобини юритишнинг ҳар бир гуруҳ усуллари етарлича тушунтирилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Биз ҳисоб сиёсатини шакллантиришни эмас, айнан бир тизим корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритишни ҳисоб сиёсатида акс эттириш масаласини тадқиқ қилганлигимиз учун юқоридаги масалага махсус тўхталиб ўтмадик.

Умуман олганда, юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, ҳисоб сиёсати субъектда ҳужжатлаштиришдан ҳисоботгача бўлган жараёнларни танланган усуллар асосида бир тизимга келтиришга асосланган. Яъни бухгалтерияда ҳужжатлаштиришдан ҳисоботгача бўлган ҳолатни бухгалтерия ҳисобида танланган усулларда тўғри қайд қилишни таъминлаши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунида ички назорат тушунчаси келтирилган, унга кўра, «ички назорат бухгалтерия ҳисобини юритишда, молиявий ва бошқа ҳисоботларни тузишда хўжалик операцияларини амалга оширишнинг қонунийлигини, иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини, активларнинг бутсақланишини таъминлаш, талон-торож қилиш ҳоллари ва хатоликларнинг олдини олиш ҳамда аниқлаш мақсадида

бухгалтерия ҳисоби субъектининг раҳбари томонидан қабул қилинган ҳисоб сиёсати асосида ташкил этилган чора-тадбирлар тизими ҳисобланади».¹ Демак, ички назорат тизимига кирувчи чора-тадбирлар ҳам корхона ҳисоб сиёсатида келтирилиши керак.

Биз юқорида иккита меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатда ҳисоб сиёсати масаласи ёритилганлигини ва унинг асосий талабларини кўриб чиқдик. Ҳисоб сиёсатининг қандай бўлиши, бухгалтерия ҳисобини юритиш усуллари қай тартибда қўлланилиши хўжалик юритувчи субъектнинг ўз ихтиёрида қолдирилиб, бирор ҳужжатда ҳисоб сиёсатининг мажбурий таркибий нормаси мавжуд эмас. Биз ўтказган тадқиқотларимиздан маълум бўлдики, аксарият хўжалик юритувчи субъектлар томонидан ҳисоб сиёсати шунчаки шакллантирилиб, тасдиқланиб, ҳужжатлар йиғма жилдида туриши керак бўлган ҳужжат сифатида қаралади. Унинг фойдали томонлари, жумладан, солиқ қонунчилиги масалаларини ёритиш, активларни баҳолаш, асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш усулларининг танлаб олиниши, товар-моддий захираларни баҳолашни тўғри танлаш орқали ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига таъсир қилиш каби масалалар четда қолиб кетади.

Бугунги кунда ҳисоб сиёсатида акс эттирилаётган маълумотлар мажмуаси таркибий қисми, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларида келтирилган тартиб ва қоидаларга ҳавола бериш билан кифояланган, холос. Масалан, «асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш» бўлими мавжуд бўлиб, у ҳам албатта ихтиёрий тузилади, аммо ундаги маълумотлар ҳеч қандай субъект томонидан мустақил ишлаб чиқилмаган ҳамда субъект фаолиятининг алоҳида хусусиятларини инобатга олмаган. Яъни

¹ Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги Қонуни, 2016 йил 13 апрель.

Расм маълумотларига эътибор берадиган бўлсак, бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти ҳисоб сиёсатида нима-лар бўлишини белгилаб бермоқда. Айнан 1-сонли БХМСда ҳисоб сиёсатида бухгалтерия ҳисобини юритиш усулларини белгилаб олиш келтирилган бўлса-да, мазкур усулларнинг таркиби ва уларнинг номланиши ҳам тадқиқотчининг эътиборини тортади. Жумладан, биринчи усуллар мажмуаси сифатида бухгалтерия ҳисобини гуруҳларга ажратиш келтирилган бўлиб, стандартда унинг мазмуни стандартда очиб кўрсатилмаган. Яъни айнан қандай гуруҳлаштириш ҳақида талаб қўйилаётганлиги мавҳумлигича қолган. Шу каби бошқа ҳисоб юритиш усуллари ҳам стандартда тўла акс эттирилмаган. Фикримизча, стандартда бухгалтерия ҳисобини юритишнинг ҳар бир гуруҳ усуллари етарлича тушунтирилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Биз ҳисоб сиёсатини шакллантиришни эмас, айнан бир тизим корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритишни ҳисоб сиёсатида акс эттириш масаласини тадқиқ қилганлигимиз учун юқоридаги масалага махсус тўхталиб ўтмадик.

Умуман олганда, юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, ҳисоб сиёсати субъектда ҳужжатлаштиришдан ҳисоботгача бўлган жараёнларни танланган усуллар асосида бир тизимга келтиришга асосланган. Яъни бухгалтерияда ҳужжатлаштиришдан ҳисоботгача бўлган ҳолатни бухгалтерия ҳисобида танланган усулларда тўғри қайд қилишни таъминлаши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунида ички назорат тушунчаси келтирилган, унга кўра, «ички назорат бухгалтерия ҳисобини юритишда, молиявий ва бошқа ҳисоботларни тузишда хўжалик операцияларини амалга оширишнинг қонунийлигини, иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини, активларнинг бутсақланишини таъминлаш, талон-торож қилиш ҳоллари ва хатоликларнинг олдини олиш ҳамда аниқлаш мақсадида

бухгалтерия ҳисоби субъектининг раҳбари томонидан қабул қилинган ҳисоб сиёсати асосида ташкил этилган чора-тадбирлар тизими ҳисобланади».¹ Демак, ички назорат тизимига кирувчи чора-тадбирлар ҳам корхона ҳисоб сиёсатида келтирилиши керак.

Биз юқорида иккита меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатда ҳисоб сиёсати масаласи ёритилганлигини ва унинг асосий талабларини кўриб чиқдик. Ҳисоб сиёсатининг қандай бўлиши, бухгалтерия ҳисобини юритиш усуллари қай тартибда қўлланилиши хўжалик юритувчи субъектнинг ўз ихтиёрида қолдирилиб, бирор ҳужжатда ҳисоб сиёсатининг мажбурий таркибий нормаси мавжуд эмас. Биз ўтказган тадқиқотларимиздан маълум бўлдики, аксарият хўжалик юритувчи субъектлар томонидан ҳисоб сиёсати шунчаки шакллантирилиб, тасдиқланиб, ҳужжатлар йиғма жилдида туриши керак бўлган ҳужжат сифатида қаралади. Унинг фойдали томонлари, жумладан, солиқ қонунчилиги масалаларини ёритиш, активларни баҳолаш, асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш усулларининг танлаб олиниши, товар-моддий захираларни баҳолашни тўғри танлаш орқали ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига таъсир қилиш каби масалалар четда қолиб кетади.

Бугунги кунда ҳисоб сиёсатида акс эттирилаётган маълумотлар мажмуаси таркибий қисми, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларида келтирилган тартиб ва қоидаларга ҳавола бериш билан кифояланган, холос. Масалан, «асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш» бўлими мавжуд бўлиб, у ҳам албатта ихтиёрий тузилади, аммо ундаги маълумотлар ҳеч қандай субъект томонидан мустақил ишлаб чиқилмаган ҳамда субъект фаолиятининг алоҳида хусусиятларини инобатга олмаган. Яъни

¹ Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги Қонуни, 2016 йил 13 апрель.

Расм маълумотларига эътибор берадиган бўлсак, бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти ҳисоб сиёсатида нима-лар бўлишини белгилаб бермоқда. Айнан 1-сонли БҲМСда ҳисоб сиёсатида бухгалтерия ҳисобини юритиш усулларини белгилаб олиш келтирилган бўлса-да, мазкур усулларнинг таркиби ва уларнинг номланиши ҳам тадқиқотчининг эътиборини тортади. Жумладан, биринчи усуллар мажмуаси сифатида бухгалтерия ҳисобини гуруҳларга ажратиш келтирилган бўлиб, стандартда унинг мазмуни стандартда очиб кўрсатилмаган. Яъни айнан қандай гуруҳлаштириш ҳақида талаб қўйилаётганлиги мавҳумлигича қолган. Шу каби бошқа ҳисоб юритиш усуллари ҳам стандартда тўла акс эттирилмаган. Фикримизча, стандартда бухгалтерия ҳисобини юритишнинг ҳар бир гуруҳ усуллари етарлича тушунтирилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Биз ҳисоб сиёсатини шакллантиришни эмас, айнан бир тизим корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритишни ҳисоб сиёсатида акс эттириш масаласини тадқиқ қилганлигимиз учун юқоридаги масалага махсус тўхталиб ўтмадик.

Умуман олганда, юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, ҳисоб сиёсати субъектда ҳужжатлаштиришдан ҳисоботгача бўлган жараёнларни танланган усуллар асосида бир тизимга келтиришга асосланган. Яъни бухгалтерияда ҳужжатлаштиришдан ҳисоботгача бўлган ҳолатни бухгалтерия ҳисобида танланган усулларда тўғри қайд қилишни таъминлаши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунида ички назорат тушунчаси келтирилган, унга кўра, «ички назорат бухгалтерия ҳисобини юритишда, молиявий ва бошқа ҳисоботларни тузишда хўжалик операцияларини амалга оширишнинг қонунийлигини, иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини, активларнинг бут сақланишини таъминлаш, талон-торож қилиш ҳоллари ва хатоликларнинг олдини олиш ҳамда аниқлаш мақсадида

бухгалтерия ҳисоби субъектининг раҳбари томонидан қабул қилинган ҳисоб сиёсати асосида ташкил этилган чора-тадбирлар тизими ҳисобланади».¹ Демак, ички назорат тизимига кирувчи чора-тадбирлар ҳам корхона ҳисоб сиёсатида келтирилиши керак.

Биз юқорида иккита меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатда ҳисоб сиёсати масаласи ёритилганлигини ва унинг асосий талабларини кўриб чиқдик. Ҳисоб сиёсатининг қандай бўлиши, бухгалтерия ҳисобини юритиш усуллари қай тартибда қўлланилиши хўжалик юритувчи субъектнинг ўз ихтиёрида қолдирилиб, бирор ҳужжатда ҳисоб сиёсатининг мажбурий таркибий нормаси мавжуд эмас. Биз ўтказган тадқиқотларимиздан маълум бўлдики, аксарият хўжалик юритувчи субъектлар томонидан ҳисоб сиёсати шунчаки шакллантирилиб, тасдиқланиб, ҳужжатлар йиғма жилдида туриши керак бўлган ҳужжат сифатида қаралади. Унинг фойдали томонлари, жумладан, солиқ қонунчилиги масалаларини ёритиш, активларни баҳолаш, асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш усулларининг танлаб олиниши, товар-моддий захираларни баҳолашни тўғри танлаш орқали ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига таъсир қилиш каби масалалар четда қолиб кетади.

Бугунги кунда ҳисоб сиёсатида акс эттирилаётган маълумотлар мажмуаси таркибий қисми, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларида келтирилган тартиб ва қоидаларга ҳавола бериш билан кифояланган, холос. Масалан, «асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш» бўлими мавжуд бўлиб, у ҳам албатта ихтиёрий тузилади, аммо ундаги маълумотлар ҳеч қандай субъект томонидан мустақил ишлаб чиқилмаган ҳамда субъект фаолиятининг алоҳида хусусиятларини инобатга олмаган. Яъни

¹ Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги Қонуни, 2016 йил 13 апрель.

мазкур бўлимда асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш 5-сонли БҲМСда кўрсатилган усуллардан фойдаланган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 144-моддасида келтирилган фоизларни қўллаган ҳолда ҳисоблаб чиқарилиши келтирилган, холос. Аслида, ҳисоб сиёсатида мазкур бўлим бўлмаса ҳам, шу тартибда амортизация ҳисобланади. Фикри-мизча, ҳисоб сиёсатида асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш бўлими киритиладиган бўлса, тармоқ хусусиятини ҳисобга олган ҳолда:

- асосий воситаларнинг таркиби ва унинг ўзига хос хусусиятлари;

- асосий воситаларнинг бошланғич қийматини шакллантириш тартиби;

- асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш усуллари;

- амортизация нормаси;

- асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш учун қўлланиладиган унинг тугатиш қийматининг тавсиявий нормаси;

- асосий воситаларнинг таъмирлаш, модернизация қилиш, реконструкция қилиш тартиби ва бундай ишлар учун қилинган харажатларни ҳисобга олиш тартиби;

- асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш тартиби каби асосий кўрсаткичлар бўйича қонунчилик нормаларидан четга чиқмаган ҳолда аниқ тавсиялар берилилиши, худди шундай бухгалтерия ҳисобининг бошқа объектлари бўйича ҳам ҳисоб юритиш тартиби келтирилиши лозим.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ҳисоб сиёсати бухгалтерия ҳисобини юритиш ёки солиқ ҳисобини юритиш мақсадидан келиб чиққан ҳолда тузилиши ҳам мумкин. Республикамиз ва хорижий олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотларда ҳисоб сиёсатини тармоқ хусусиятидан ва ҳисоб юритиш тартибидан келиб чиққан ҳолда шакллантириш тавсия этилган. Жумладан, хорижий тадқиқотчилардан О.Ф.Ермишина корхоналарда ҳисоб сиёсатини тўғри шакллантириш солиқ тўловларини оптималлаштириш ва фойдани кўпайтириш-

нинг асосий йўналиши эканлигини эътироф этади.¹ Муаллиф бухгалтерия ҳисоби ва солиқ ҳисоби учун алоҳида ҳисоб сиёсати шакллантириш мақсадга мувофиқ эмаслиги, вақт ва харажатнинг кўпайишини эътиборга олган ҳолда ягона, барча ҳисоб турларини ўз ичига олган ҳисоб сиёсатини шакллантириш лозимлигига асосланиб ишлаб чиқарилган маҳсулот таннарихи, олинадиган фойда, фойда солиғи, кўшилган қиймат солиғи, мол-мулк солиғи, корхона молиявий ҳолатига ҳам таъсири борлигини келтириб ўтади.

Ф.Абдувахидов: «Ҳисоб сиёсати деганда хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобини тартибга солувчи қонуний ва меъёрий ҳужжатларда рухсат этилган усуллардан танлаб олинган ҳамда муқобил усуллар кўзда тутилмаган ёки мутлақо мавжуд бўлмаган ҳолларда эса, профессионал мулоҳазага асосланган ҳолда қонунчиликка зид бўлмаган усулларни ишлаб чиқиш тушунилади», – дея ҳисоб сиёсатига таъриф беради.² Бундан ташқари, муаллиф ҳисоб сиёсати услубий, техник, ташкилий жиҳатлардан ташкил топиши ўринли деган хулосага келади.

Б.Джураев эса ҳисоб сиёсатига «хўжалик юритувчи субъект томонидан бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш, юритиш ва молиявий ҳамда бошқа ҳисоботлар тузишнинг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар билан тасдиқланган муқобил вариантларидан мақбули танланиб, шакллантирилган, ўзаро узвий алоқадор тамойиллар, талаблар, шакллар, усуллар ва воситалар тизимидан иборат ички тартибга солувчи ҳужжат ҳисобланади» таъриф беради.³

Ҳисоб сиёсатини турли бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисобот тузиш усулларини ўзида намоён этганли-

¹ Ермишина О.Ф. Современные подходы к формированию учетной политики для целей налогового учета // Все для бухгалтера. 2012. 5 (269).

² Абдувахидов Ф. Кичик тадбиркорлик субъектларида ҳисоб сиёсатини шакллантириш. Дисс. автореф. – Тошкент, 2005.

³ Джураев Б. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ҳисоб сиёсатини такомиллаштириш. Дисс. автореф. – Тошкент, 2011.

мазкур бўлимда асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш 5-сонли БҲМСда кўрсатилган усуллардан фойдаланган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 144-моддасида келтирилган фоизларни қўллаган ҳолда ҳисоблаб чиқарилиши келтирилган, холос. Аслида, ҳисоб сиёсатида мазкур бўлим бўлмаса ҳам, шу тартибда амортизация ҳисобланади. Фикри-мизча, ҳисоб сиёсатида асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш бўлими киритиладиган бўлса, тармоқ хусусиятини ҳисобга олган ҳолда:

- асосий воситаларнинг таркиби ва унинг ўзига хос хусусиятлари;

- асосий воситаларнинг бошланғич қийматини шакллантириш тартиби;

- асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш усуллари;

- амортизация нормаси;

- асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш учун қўлланиладиган унинг тугатиш қийматининг тавсиявий нормаси;

- асосий воситаларнинг таъмирлаш, модернизация қилиш, реконструкция қилиш тартиби ва бундай ишлар учун қилинган харажатларни ҳисобга олиш тартиби;

- асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш тартиби каби асосий кўрсаткичлар бўйича қонунчилик нормаларидан четга чиқмаган ҳолда аниқ тавсиялар берилилиши, худди шундай бухгалтерия ҳисобининг бошқа объектлари бўйича ҳам ҳисоб юритиш тартиби келтирилиши лозим.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ҳисоб сиёсати бухгалтерия ҳисобини юритиш ёки солиқ ҳисобини юритиш мақсадидан келиб чиққан ҳолда тузилиши ҳам мумкин. Республикамиз ва хорижий олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотларда ҳисоб сиёсатини тармоқ хусусиятидан ва ҳисоб юритиш тартибидан келиб чиққан ҳолда шакллантириш тавсия этилган. Жумладан, хорижий тадқиқотчилардан О.Ф.Ермишина корхоналарда ҳисоб сиёсатини тўғри шакллантириш солиқ тўловларини оптималлаштириш ва фойдани кўпайтириш-

нинг асосий йўналиши эканлигини эътироф этади.¹ Муаллиф бухгалтерия ҳисоби ва солиқ ҳисоби учун алоҳида ҳисоб сиёсати шакллантириш мақсадга мувофиқ эмаслиги, вақт ва харажатнинг кўпайишини эътиборга олган ҳолда ягона, барча ҳисоб турларини ўз ичига олган ҳисоб сиёсатини шакллантириш лозимлигига асосланиб ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи, олинадиган фойда, фойда солиғи, кўшилган қиймат солиғи, мол-мулк солиғи, корхона молиявий ҳолатига ҳам таъсири борлигини келтириб ўтади.

Ф.Абдувахидов: «Ҳисоб сиёсати деганда хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобини тартибга солувчи қонуний ва меъёрий ҳужжатларда рухсат этилган усуллардан танлаб олинган ҳамда муқобил усуллар кўзда тутилмаган ёки мутлақо мавжуд бўлмаган ҳолларда эса, профессионал мулоҳазага асосланган ҳолда қонунчиликка зид бўлмаган усулларни ишлаб чиқиш тушунилади», – дея ҳисоб сиёсатига таъриф беради.² Бундан ташқари, муаллиф ҳисоб сиёсати услубий, техник, ташкилий жиҳатлардан ташкил топиши ўринли деган хулосага келади.

Б.Джураев эса ҳисоб сиёсатига «хўжалик юритувчи субъект томонидан бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш, юритиш ва молиявий ҳамда бошқа ҳисоботлар тузишнинг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар билан тасдиқланган муқобил вариантларидан мақбули танланиб, шакллантирилган, ўзаро узвий алоқадор тамойиллар, талаблар, шакллар, усуллар ва воситалар тизимидан иборат ички тартибга солувчи ҳужжат ҳисобланади» таъриф беради.³

Ҳисоб сиёсатини турли бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисобот тузиш усулларини ўзида намоён этганли-

¹ Ермишина О.Ф. Современные подходы к формированию учетной политики для целей налогового учета // Все для бухгалтера. 2012. 5 (269).

² Абдувахидов Ф. Кичик тадбиркорлик субъектларида ҳисоб сиёсатини шакллантириш. Дисс. автореф. – Тошкент, 2005.

³ Джураев Б. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ҳисоб сиёсатини такомиллаштириш. Дисс. автореф. – Тошкент, 2011.

мазкур бўлимда асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш 5-сонли БҲМСда кўрсатилган усуллардан фойдаланган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 144-моддасида келтирилган фоизларни қўллаган ҳолда ҳисоблаб чиқарилиши келтирилган, холос. Аслида, ҳисоб сиёсатида мазкур бўлим бўлмаса ҳам, шу тартибда амортизация ҳисобланади. Фикри-мизча, ҳисоб сиёсатида асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш бўлими киритиладиган бўлса, тармоқ хусусиятини ҳисобга олган ҳолда:

- асосий воситаларнинг таркиби ва унинг ўзига хос хусусиятлари;
- асосий воситаларнинг бошланғич қийматини шакллантириш тартиби;
- асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш усуллари;
- амортизация нормаси;
- асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш учун қўлланиладиган унинг тугатиш қийматининг тавсиявий нормаси;
- асосий воситаларнинг таъмирлаш, модернизация қилиш, реконструкция қилиш тартиби ва бундай ишлар учун қилинган харажатларни ҳисобга олиш тартиби;
- асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш тартиби каби асосий кўрсаткичлар бўйича қонунчилик нормаларидан четга чиқмаган ҳолда аниқ тавсиялар берилилиши, худди шундай бухгалтерия ҳисобининг бошқа объектлари бўйича ҳам ҳисоб юритиш тартиби келтирилиши лозим.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ҳисоб сиёсати бухгалтерия ҳисобини юритиш ёки солиқ ҳисобини юритиш мақсадидан келиб чиққан ҳолда тузилиши ҳам мумкин. Республикамиз ва хорижий олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотларда ҳисоб сиёсатини тармоқ хусусиятидан ва ҳисоб юритиш тартибидан келиб чиққан ҳолда шакллантириш тавсия этилган. Жумладан, хорижий тадқиқотчилардан О.Ф.Ермишина корхоналарда ҳисоб сиёсатини тўғри шакллантириш солиқ тўловларини оптималлаштириш ва фойдани кўпайтириш-

нинг асосий йўналиши эканлигини эътироф этади.¹ Муаллиф бухгалтерия ҳисоби ва солиқ ҳисоби учун алоҳида ҳисоб сиёсати шакллантириш мақсадга мувофиқ эмаслиги, вақт ва харажатнинг кўпайишини эътиборга олган ҳолда ягона, барча ҳисоб турларини ўз ичига олган ҳисоб сиёсатини шакллантириш лозимлигига асосланиб ишлаб чиқарилган маҳсулот таннарихи, олинадиган фойда, фойда солиғи, кўшилган қиймат солиғи, мол-мулк солиғи, корхона молиявий ҳолатига ҳам таъсири борлигини келтириб ўтади.

Ф.Абдувахидов: «Ҳисоб сиёсати деганда хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобини тартибга солувчи қонуний ва меъёрий ҳужжатларда рухсат этилган усуллардан танлаб олинган ҳамда муқобил усуллар кўзда тутилмаган ёки мутлақо мавжуд бўлмаган ҳолларда эса, профессионал мулоҳазага асосланган ҳолда қонунчиликка зид бўлмаган усулларни ишлаб чиқиш тушунилади», – дея ҳисоб сиёсатига таъриф беради.² Бундан ташқари, муаллиф ҳисоб сиёсати услубий, техник, ташкилий жиҳатлардан ташкил топиши ўринли деган хулосага келади.

Б.Джураев эса ҳисоб сиёсатига «хўжалик юритувчи субъект томонидан бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш, юритиш ва молиявий ҳамда бошқа ҳисоботлар тузишнинг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар билан тасдиқланган муқобил вариантларидан мақбули танланиб, шакллантирилган, ўзаро узвий алоқадор тамойиллар, талаблар, шакллар, усуллар ва воситалар тизимидан иборат ички тартибга солувчи ҳужжат ҳисобланади» таъриф беради.³

Ҳисоб сиёсатини турли бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисобот тузиш усулларини ўзида намоён этганли-

¹ Ермишина О.Ф. Современные подходы к формированию учетной политики для целей налогового учета // Все для бухгалтера. 2012. 5 (269).

² Абдувахидов Ф. Кичик тадбиркорлик субъектларида ҳисоб сиёсатини шакллантириш. Дисс. автореф. – Тошкент, 2005.

³ Джураев Б. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ҳисоб сиёсатини такомиллаштириш. Дисс. автореф. – Тошкент, 2011.

ги боис тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Транспорт корхоналари ҳам бухгалтерия ҳисобини ўз хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда юритадилар. Аммо бухгалтерия ҳисобини юритишга шунчаки оддий ҳисоб-китоб шаклида қаралмасдан, тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда харажатлар таркиби, маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархи, солиққа тортиш механизмининг танланиши, солиқларнинг тўланиши, фойда суммасини оширишга хизмат қилиши нуқтаи назаридан самарали бўлиши лозим.

Бизнинг фикримизча, ҳисоб сиёсатини тузишда ҳисоб юритишдаги энг оптимал, макон ва замонда ҳам фойдали бўлган усулларни танлаш керак. Яъни ҳисоб сиёсатини тузиш мақсадида корхонанинг асосий даромад манбаи ва харажатлар таркиби шакллантириб олиниши, мазкур объектлар ҳисобини юритишнинг энг мақбул усуллари ушбу ҳужжатда ўз аксини топиши даркор.

Умуман олганда, ҳисоб сиёсатида келтирилиши лозим бўлган масалалар ҳар бир объект бўйича алоҳида тарзда баён қилиниши, талаблар аниқ қўйилиши мақсадга мувофиқдир.

Н.Д.Зарипова асосий воситаларга амортизация ҳисоблашни акс эттириш масаласида фикр билдирар экан, уларни ҳисобга олиш усулларини ҳисоб сиёсатида акс эттиришнинг қуйидаги учта асосий жиҳатини келтириб ўтади¹:

– асосий восита амортизация суммаси таннархга ўтказилиб, солиққа тортиладиган даромаднинг камайишига олиб келади;

– асосий восита амортизацияси унинг қолдиқ қийматини камайтиради ва мол-мулк солиғи суммасига таъсир қилади;

– мол-мулк солиғи субъектнинг бошқа операцион харажатларига ўтказилиб, харажат сифатида солиққа тортиладиган фойда суммасига таъсир қилади.

¹ Зарипова Н.Д. Учетная политика организаций как инструмент налогового регулирования // Налогообложение. 2012. №43 (241). – Б.49 – 54.

Асосий воситалар ҳисобини юритишда автомобиль транспорти корхоналари асосий воситалар хизмат қилиш муддати ва амортизация нормасини аниқ белгилаб қўйиши мақсадга мувофиқ. Яъни енгил автомобиллар, юк автомобиллари, йўловчи ташувчи автобусларнинг реал имкониятларини баҳолаган ҳолда уларга амортизация нормасини қўллашни ҳисоб сиёсатида белгилаб қўйиш кўрсатилаётган хизматлар таннарини пасайтириш билан бирга унинг сифатини оширишга ҳам хизмат қилади.

Фикримизча, ҳаракатдаги юк ва йўловчи ташиш автомобилларига бажарилган ишлар ҳажмига муносиб равишда амортизация ҳисоблаш усулини қўллашни ҳисоб сиёсатида кўрсатган ҳолда бажарилган ишлар бўйича амортизация ҳисоблаш тартибини ҳисоб сиёсатига илова сифатида келтириш лозим. Бунда 1 тонна/эскириш сўм, 1 км/эскириш сўм ва бошқа шу каби кўрсаткичларни ҳисоблаш тартибини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Бундан ташқари, автомобиль транспортини ҳисобга кирим қилиш тартиби ҳам аниқ белгилаб берилиши, мутахассислар фикри, транспортни ишлаб чиқарувчи ташкилотнинг берган тавсиясига кўра унинг фойдали хизмат муддати реал вақтини кўрсатиш керак.

Бизнингча, автомобиль транспорти корхоналарида транспортдан самарали фойдаланишни ташкил қилиш, истеъмолчиларга сифатли, хавфсиз ва ишончли хизмат кўрсатиш мақсадид, транспортларни доимий равишда таъмирлаш, модернизация қилиш каби масалалар ҳам ҳисоб сиёсатида акс эттирилиши лозим. Яъни жорий ёки капитал таъмирлаш муддатлари, шартлари, харажатларни таннарх ёки бошқа харажатларга ўтказиш тартиби келтирилиши мақсадга мувофиқ.

Ҳисоб юритиш амалиётида автомобиль шиналари, ёқилғи, аккумулятор ва бошқа эҳтиёт қисмлар товар-моддий захиралар таркибига киритилади. 4-сонли «Товар-моддий за-

ги боис тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Транспорт корхоналари ҳам бухгалтерия ҳисобини ўз хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда юритадилар. Аммо бухгалтерия ҳисобини юритишга шунчаки оддий ҳисоб-китоб шаклида қаралмасдан, тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда харажатлар таркиби, маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархи, солиққа тортиш механизмининг танланиши, солиқларнинг тўланиши, фойда суммасини оширишга хизмат қилиши нуқтаи назаридан самарали бўлиши лозим.

Бизнинг фикримизча, ҳисоб сиёсатини тузишда ҳисоб юртишдаги энг оптимал, макон ва замонда ҳам фойдали бўлган усулларни танлаш керак. Яъни ҳисоб сиёсатини тузиш мақсадида корхонанинг асосий даромад манбаи ва харажатлар таркиби шакллантириб олиниши, мазкур объектлар ҳисобини юритишнинг энг мақбул усуллари ушбу ҳужжатда ўз аксини топиши даркор.

Умуман олганда, ҳисоб сиёсатида келтирилиши лозим бўлган масалалар ҳар бир объект бўйича алоҳида тарзда баён қилиниши, талаблар аниқ қўйилиши мақсадга мувофиқдир.

Н.Д.Зарипова асосий воситаларга амортизация ҳисоблашни акс эттириш масаласида фикр билдирар экан, уларни ҳисобга олиш усулларини ҳисоб сиёсатида акс эттиришнинг қуйидаги учта асосий жиҳатини келтириб ўтади¹:

– асосий восита амортизация суммаси таннархга ўтказилиб, солиққа тортиладиган даромаднинг камайишига олиб келади;

– асосий восита амортизацияси унинг қолдиқ қийматини камайтиради ва мол-мулк солиғи суммасига таъсир қилади;

– мол-мулк солиғи субъектнинг бошқа операцион харажатларига ўтказилиб, харажат сифатида солиққа тортиладиган фойда суммасига таъсир қилади.

¹ Зарипова Н.Д. Учетная политика организаций как инструмент налогового регулирования // Налогообложение. 2012. №43 (241). – Б.49 – 54.

Асосий воситалар ҳисобини юритишда автомобиль транспорти корхоналари асосий воситалар хизмат қилиш муддати ва амортизация нормасини аниқ белгилаб қўйиши мақсадга мувофиқ. Яъни енгил автомобиллар, юк автомобиллари, йўловчи ташувчи автобусларнинг реал имкониятларини баҳолаган ҳолда уларга амортизация нормасини қўллашни ҳисоб сиёсатида белгилаб қўйиш кўрсатилаётган хизматлар таннариhini пасайтириш билан бирга унинг сифатини оширишга ҳам хизмат қилади.

Фикримизча, ҳаракатдаги юк ва йўловчи ташиш автомобилларига бажарилган ишлар ҳажмига муносиб равишда амортизация ҳисоблаш усулини қўллашни ҳисоб сиёсатида кўрсатган ҳолда бажарилган ишлар бўйича амортизация ҳисоблаш тартибини ҳисоб сиёсатига илова сифатида келтириш лозим. Бунда 1 тонна/эскириш сўм, 1 км/эскириш сўм ва бошқа шу каби кўрсаткичларни ҳисоблаш тартибини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Бундан ташқари, автомобиль транспортини ҳисобга кирим қилиш тартиби ҳам аниқ белгилаб берилиши, мутахассислар фикри, транспортни ишлаб чиқарувчи ташкилотнинг берган тавсиясига кўра унинг фойдали хизмат муддати реал вақтини кўрсатиш керак.

Бизнингча, автомобиль транспорти корхоналарида транспортдан самарали фойдаланишни ташкил қилиш, истеъмолчиларга сифатли, хавфсиз ва ишончли хизмат кўрсатиш мақсадид, транспортларни доимий равишда таъмирлаш, модернизация қилиш каби масалалар ҳам ҳисоб сиёсатида акс эттирилиши лозим. Яъни жорий ёки капитал таъмирлаш муддатлари, шартлари, харажатларни таннарх ёки бошқа харажатларга ўтказиш тартиби келтирилиши мақсадга мувофиқ.

Ҳисоб юритиш амалиётида автомобиль шиналари, ёқилги, аккумулятор ва бошқа эҳтиёт қисмлар товар-моддий захиралар таркибига киритилади. 4-сонли «Товар-моддий за-

хиралар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти 49-бандида¹:

«Чиқиб кетаётган товар-моддий захираларнинг қиймати чиқиб кетиш далилини аниқлаш пайтида балансдан ҳисобдан чиқарилиши керак. Товар-моддий захиралар ташкилотнинг балансидан:

а) сотиш;

б) бошқа ташкилотнинг устав капиталига таъсис улуши кўринишида бериш;

в) муассиснинг муассислар таркибидан чиқишида ёки тугатилаётган хўжалик юритувчи субъектнинг мол-мулкини унинг иштирокчилари ўртасида тақсимлаётганда илгари ташкилотнинг устав капиталига киритилган улушни муассисга қайтариш;

г) текинга бериш;

д) айирбошлаш;

е) сақлаш муддати тугагач, яроқсизлиги сабабли, жисмонан ва маънан эскирганлиги натижасида тугатиш (йўқ қилиш);

ж) камомад, йўқотиш ёки шикастланиш (синиш, бўлиниш) аниқланиши;

з) товар қарзи кўринишида тақдим этиш ёки илгари олинган товар қарзини қайтариш;

и) бошқа операциялар ва ҳодисалар натижасида ҳисобдан чиқарилади» каби талаб қўйилган.

Мазкур талабда товар-моддий захираларнинг бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиши бўйича бирор норма мавжуд эмас, яъни омбордаги хомашё тугалланмаган ишлаб чиқаришга ўтиши унинг яна бошқа шаклдаги товар-моддий захирага айланишини билдиради. Шу боис автомобиль транспорти корхоналарида ишлатилаётган, одатда, бир йилдан узок муддат хизмат қиладиган, алмаштириб туриш имконияти, зарурати бўлган (масалан, фаслларга қараб алмаштирила-

¹ 4-сонли «Товар-моддий захиралар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

диган автомобиль шиналари) эҳтиёт қисмларни омбордан ишлаб чиқаришга берилиши, бир сётдан иккинчи сётга қачон ўтказилиши бўйича муаммоли вазиятлар вужудга келади. Жумладан, 18 ой ишлатишга мўлжалланган аккумулятор автомобилга ўрнатилганда харажатга ўтказиладими ёки 18 ой ўтибми, худди шундай, 80 000 км масофа юришга мўлжалланган автомобиль шинаси қачон харажатга ва қай тартибда ўтказилиши тўғрисида норма мавжуд эмас. Яъни, стандарт талабига кўра, автомобиль шинасининг «чиқиб кетиш далили» қачонлигини аниқлаш ва белгилашнинг ўзи ҳам мураккабликни келтириб чиқаради.

Шу билан бирга, ёнилғи-мойлаш материалларининг ҳам автомобиль транспортига қўйилиши уларнинг чиқиб кетиш далилини акс эттирадими ёки бошқа талаблар мавжудми? Бу бўйича ҳам меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга кўра бирор хулоса чиқариш мураккаб.

Шу боис, фикримизча, автомобиль транспорти корхоналари ҳисоб сиёсатида ёнилғи-мойлаш материаллари ва эҳтиёт қисмлар бўйича:

– омбордаги ёнилғиларни ҳисобдан чиқариш ва хизматлар таннархига ўтказиш тартиби;

– автомобиль шиналари, аккумуляторлари ва дисклари бўйича уларнинг ишлатилиши бўйича таннархга ўтказиш тартиби келтириб ўтилиши лозим.

Автомобиль транспорти корхоналарида асосий харажатлардан бири бўлган ёнилғи-мойлаш материалларини омбордан бериш, таннархга ўтказиш усуллари, уларнинг табиий камайиш нормалари (илова шаклида) келтириб ўтилиши керак.

Шиналар, аккумуляторлар, дисклар алоҳида харид қилиниши маълум бир давр ёки масофага боғлиқ ҳолда ҳисобдан чиқарилишини инобатга олган ҳолда уларни ҳисобдан чиқаришни ҳисоб сиёсати орқали мустаҳкамлаб қўйиш лозим.

Бизнинг фикримизча, автомобиль шиналари, аккумуляторлар, дискларни дастлаб омборга кирим қилишда «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар (1000)»да кирим қилиб, ишлатишга берилганда «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» кредитидан, «Келгуси давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар» дебетига ўтказиш орқали уларнинг юрган масофаси ёки вақтига қараб «Келгуси давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар» кредитидан «Асосий ишлаб чиқаришни ҳисобга олувчи счётлар» дебетига ҳисобдан чиқариш мақсадга мувофиқдир.

Бундан ташқари, даромадлар ва харажатларни тан олиш ҳамда солиқ муносабатлари ҳам ҳисоб сиёсатида ўз аксини топиши лозим. Бизга маълумки, автомобиль транспорти корхоналарининг даромадлари, асосан, икки гуруҳга бўлинади:

1. Юк ва йўловчи ташиш билан боғлиқ даромадлар.
2. Бошқа даромадлар.

Автомобиль транспорти ҳисоб сиёсатида айнан асосий фаолиятдан ва бошқа даромадлари ҳисобини юритиш тартиби аниқ ва тушунарли тарзда белгилаб қўйилиши лозим.

Хулоса қилиб айтганда, автомобиль транспорти корхоналарида ўз вақтида ва тўғри усуллар танланган ҳолда ишлаб чиқилган ҳисоб сиёсати хизмат кўрсатиш харажатларини минималлаштириш, фойдани кўпайтириш орқали молиявий барқарорликни таъминлашга хизмат қилади. Тадқиқотлар натижасида автомобиль транспорти корхоналари учун намунавий ҳисоб сиёсатини таклиф этишга ҳаракат қиламиз.

2.2. Корхоналарда маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар ҳисобини юритишнинг услубий асослари

Низомга мувофиқ, маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига киритиладиган харажатлар ва давр харажатлари рўйхати хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг рентабеллигини ва бозор рақобатбардошлилигини аниқлаш учун маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш давомида хўжалик юритувчи субъектда пайдо бўладиган барча харажатлар тўғрисида бухгалтерия ҳисоби счётларида тўлиқ ва аниқ ахборот шакллантирилиши ҳамда солиқ солинадиган базани тўғри аниқлаш мақсадида белгиланади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар бевосита ва билвосита моддий, меҳнат ва бошқа харажатлар каби асосий гуруҳлар бўйича таркибланади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига бевосита маҳсулотни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган, ишлаб чиқариш технологияси ва уни ташкил этиш билан боғлиқ, бевосита ва билвосита моддий харажатлар, бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари, бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан, ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган устама харажатлар киритилиши талаби мавжуд.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

– ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);

– ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

– ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;

– асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

– ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Низомда келтирилишича, ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари таркибига қуйидаги моддалар киритилади:

– хўжалик юритувчи субъектда қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ бажарилган нархномалар, тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб ҳисобланган амалда бажарилган иш учун ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан, хўжалик юритувчи субъектни мукофотлаш тўғрисидаги низомларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;

– касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкаларига ва окладларга устамалар;

– иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар, шу жумладан:

– иш вахта усулида ташкил этилганда, иш вақти жамланиб ҳисобланганда ва қонун ҳужжатлари билан белгиланган бошқа ҳолларда ходимларга уларга иш вақтининг нормал давом этишидан ортиқ ишлаганлиги муносабати билан бериладиган дам олиш (ортиқча ишланган иш вақти учун дам олиш) кунлари учун ҳақ тўлаш;

– ишланмаган вақт учун ҳақ тўлаш;

– хўжалик юритувчи субъект штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб хўжалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан амалга оширилса, пудрат шартномаси ҳам шу жумлага кирди;

– белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш харажатига киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси ҳам асосий харажат моддаларидан ҳисобланади. Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси бўйича харажатлар таркибига қуйидагилар киради:

– асосий ишлаб чиқариш воситаларининг, шу жумладан, молиявий ижара (лизинг) бўйича олинган, бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳисобланган амортизация ажратмалари суммаси;

– ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар (Гудвилл (фирманинг нархи)дан ташқари), бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳисобланган амортизация ажратмалари суммаси. Фойдали фойдаланиш муддатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар (Гудвилл (фирманинг нархи)дан ташқари) бўйича эскириш нормаси беш йил ҳисобига белгиланади, бироқ хўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас.

Юқоридагилардан ташқари ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар ҳам борки, уларга ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари киради. Зарурат бўлганда айрим тармоқларнинг хўжалик юритувчи субъектлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг рухсати билан мукаммал тузатиш ишларини ўтказиш учун маблағлар захирасини ташкил қилишлари мумкин. Ушбу захирага ажратмалар «Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар» элементи таркибида акс эттирилади ва кўзда тутилаётган харажатлар қиймати ҳамда асосий воситалар ҳар бир объектини мукаммал тузатишларнинг даврийлигидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Захирага ажратмалар нормаси ҳар бир ҳисобот йили охирида қайта кўриб чиқилади ва зарурат бўлганда янги молия йили учун ажратмалар миқдори кўпайтирилиши ёки камайрилиши мумкин. Агар мукаммал тузатишга захира маблағлари суммаси ушбу объектни тузатишга қилинган ҳа-

– ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Низомда келтирилишича, ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари таркибига қуйидаги моддалар киритилади:

– хўжалик юритувчи субъектда қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ бажарилган нархномалар, тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб ҳисобланган амалда бажарилган иш учун ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан, хўжалик юритувчи субъектни мукофотлаш тўғрисидаги низомларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;

– касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкаларига ва окладларга устамалар;

– иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар, шу жумладан:

– иш вахта усулида ташкил этилганда, иш вақти жамланиб ҳисобланганда ва қонун ҳужжатлари билан белгиланган бошқа ҳолларда ходимларга уларга иш вақтининг нормал давом этишидан ортиқ ишлаганлиги муносабати билан бериладиган дам олиш (ортиқча ишланган иш вақти учун дам олиш) кунлари учун ҳақ тўлаш;

– ишланмаган вақт учун ҳақ тўлаш;

– хўжалик юритувчи субъект штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб хўжалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан амалга оширилса, пудрат шартномаси ҳам шу жумлага кирди;

– белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш харажатига киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси ҳам асосий харажат моддаларидан ҳисобланади. Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси бўйича харажатлар таркибига қуйидагилар киради:

– асосий ишлаб чиқариш воситаларининг, шу жумладан, молиявий ижара (лизинг) бўйича олинган, бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳисобланган амортизация ажратмалари суммаси;

– ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар (Гудвилл (фирманинг нархи)дан ташқари), бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳисобланган амортизация ажратмалари суммаси. Фойдали фойдаланиш муддатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар (Гудвилл (фирманинг нархи)дан ташқари) бўйича эскириш нормаси беш йил ҳисобига белгиланади, бироқ хўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас.

Юқоридагилардан ташқари ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар ҳам борки, уларга ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари киради. Зарурат бўлганда айрим тармоқларнинг хўжалик юритувчи субъектлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг рухсати билан мукамал тузатиш ишларини ўтказиш учун маблағлар захирасини ташкил қилишлари мумкин. Ушбу захирага ажратмалар «Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар» элементи таркибида акс эттирилади ва кўзда тутилаётган харажатлар қиймати ҳамда асосий воситалар ҳар бир объектини мукамал тузатишларнинг даврийлигидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Захирага ажратмалар нормаси ҳар бир ҳисобот йили охирида қайта кўриб чиқилади ва зарурат бўлганда янги молия йили учун ажратмалар миқдори кўпайтирилиши ёки камайрилиши мумкин. Агар мукамал тузатишга захира маблағлари суммаси ушбу объектни тузатишга қилинган ҳа-

қиқий харажатлар суммасидан ошиб кетса, ошиб кетган сумма бўйича тузатиш киритилиши керак; агар ҳақиқий харажатлар захирадагидан ошиб кетса, у ҳолда ошиб кетган сумма «Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар» элементи таркибида акс эттирилади.

Биз томонимиздан ўрганишлар шуни кўрсатдики, автомобиль транспорти корхоналарида хизматлар таннархини ташкил этувчи харажатларнинг асосийларини қуйидаги харажатлар ташкил қилади:

– меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари (ҳайдовчиларга тўланган иш ҳақи);

– хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бошқа ходимларга тўланган иш ҳақи, ягона ижтимоий тўловга ажратмалар;

– ёнилғи (нефть маҳсулотлари, табиий газ);

– мойлаш материаллари;

– эҳтиёт қисмлар бўйича харажатлар;

– ҳаракатдаги таркиб амортизацияси;

– ҳаракатдаги таркибни таъмирлаш харажатлари;

– ташкилий харажатлар.

Агар биринчи ва иккинчи гуруҳ харажатлари бевосита иш ҳақи билан боғлиқ харажат эканлигини инобатга олсак, асосий моддий харажатларни, юқорида келтириб ўтганимиздек, ёнилғи-мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва амортизация харажатлари ташкил қилишини амалдаги рақамлардан ҳам кўришимиз мумкин (2.1-жадвалга қаранг).

**Автомобиль транспорти корхоналари хизмат таннархини
ташкил этувчи харажатлар таркиби¹**

Харажатлар қисмлари	Юкларни ташишда	Йўловчи ташишда
	%	%
1) Меҳнатга ҳақ тўлаш фонди	20,2	18,2
шу жумладан		
хайдовчиларга тўланган иш ҳақи	7,9	5,8
хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бошқа ходим- ларга тўланган иш ҳақи	12,3	12,4
2) Ягона ижтимоий тўлов	5,1	4,6
3) Автомобиль ёқилғиси, шу жумладан	36,7	33,7
нефть маҳсулотлари	22,9	22,2
табiiй газ	13,8	11,5
4) Мойлаш материаллари	0,9	0,9
5) Автомобиль эҳтиёт қисмлари	16,3	19,6
6) Ҳаракатдаги таркиб амортизацияси	4,5	5,1
7) Ҳаракатдаги таркибни таъмирлаш харажат- лари	16,3	17,9
ЖАМИ	100	100

¹ Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлигининг 2011 – 2018 й. ахборот таҳлил маълумотлари асосида муаллиф томонидан ўртача ҳисоб-китоб қилинган.

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, автомобиль транспорти корхоналарида хизматлар таннархини ташкил этувчи харажатларнинг асосий қисми ёнилғи-мойлаш материалларига тўғри келиб, юк ва йўловчи ташиш тизимида мос равишда 33 – 37 фоиз атрофида бўлган.

Умуман олганда, таннархни ташкил қилувчи асосий харажатлар бухгалтерия ҳисобини тўғри ташкил этиш нафақат автомобиль транспорти корхоналарининг самарали ишлашини таъминлайди, балки унинг молиявий ҳолатига, яъни молиявий натижасига ҳам ўз таъсирини ўтказади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиш мумкинки, таннархни ташкил этувчи харажатларни бухгалтерия ҳисобида юритишни ҳисоб сиёсатида акс эттириш орқали тартибга солиш лозим. Бундан ташқари, автомобиль транспорти корхоналарида ҳужжатлар айланиши ҳам ҳисоб сиёсатида ўз аксини топиши керак. Жумладан, амалдаги қонун ҳужжатлари билан тасдиқланган ҳисоб юритиш ҳужжатларидан ташқари транспорт корхонаси томонидан ишлар бажарилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар, ёнилғи-мойлаш материаллари кирими ва чиқимини тартибга солиш билан боғлиқ ҳужжатлар тармоқ томонидан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган бўлиши керак.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, таннархни ташкил қилувчи харажатларга асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш билан боғлиқ харажатлар ҳам киритилиб, умумий харажатлар таркибида анча салмоқлидир. Шу боис мазкур харажатлар ҳисобини ҳам тўғри ва самарали ташкил этиш корхона харажатларини камайтириб, унинг фойдаси ўсишига олиб келади. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига кўра, асосий воситаларга эскириш нормаси белгиланган бўлиб, кодексда келтирилган нормалардан бошқача нормалар белгилаш ҳуқуқи хўжалик юритувчи субъектга берилган. Бунда хўжалик юритувчи субъект ҳисоб сиёсатида қонунчиликдан чиқмаган ҳолда асосий воситанинг фойдали хизмат мудда-

ти ва амортизация нормасини белгилаши мумкин. Шу боис харажатларни оптималлаштириш, таннархни пасайтириш, асосий воситалардан самарали ва унумли фойдаланиш мақсадида автомобиль транспорти корхоналарида ишлатиладиган асосий воситалардан аниқ фойдаланиш муддатини қўйиш, уларга амортизация ҳисоблаш усуллари аниқ кўрсатиш лозим.

К.Б.Ўразов ўз тадқиқотларида автомобиль транспорти корхоналарида тугалланмаган ишлаб чиқариш мавжуд бўлмаслиги тўғрисида айтиб, автомобиль транспорти ёрдамида бажарилган ишларнинг характерли жиҳати эканлигини келтиради. Республикамизда қабул қилинган тартибларга мувофиқ, транспорт ёрдамида бажарилган ишларга кетган сарф-харажатлар ҳисоблаш усули бўйича, шунингдек, ҳисобот даврлари даромадлари ва харажатларининг мослиги, муҳимлиги каби тамайиллар асосида тан олиниши ҳамда ҳисобда акс эттирилиши лозимлигини таъкидлайди.¹

Аmmo бу фикр ҳам, бугунги кунда автомобиль транспорти корхоналарида тугалланмаган ишлаб чиқариш билан боғлиқ счётларда маълумотларнинг акс эттирилмаслиги ҳам мунозарали ҳисобланади. Чунки ҳар қандай ишлаб чиқариш бор жойда тугалланмаган ишлаб чиқариш бўлиши табиий.

Фаолиятини амалга оширишда автомобиль транспорти корхоналари нафақат ўз хизматини қулай нархда сотишга, балки транспорт хизматларида ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини қисқартиришга ҳам интилади. Агар корхона даромадларини оширишнинг биринчи манбаи кўп жиҳатдан ташқи шароитларга боғлиқ бўлса, иккинчи манбаи корхонанинг ўзига, аниқроғи, хизмат кўрсатиш жараёнини ташкил этиш самарадорлиги даражасига ҳамда транспорт хизматларини сотиш даражасига ҳам боғлиқ.

¹ Ўразов К.Б. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. Дарслик. – Тошкент: Адиб, 2011.

Харажатларни тўғри бошқариш усуллари у ёки бу тармоқнинг ўзига хос технологик хусусиятлари асосида ишлаб чиқилади. Бундан ташқари, автомобиль транспорти ташувларининг юк ва йўловчи ташувлари турлари бўйича ҳам харажатлар таркибининг ўзига хос жиҳатлари мавжуд.

Харажатларнинг умумий гуруҳланиши тўғрисида бир қанча тадқиқотлар олиб борилган. Аммо биз айнан автомобиль транспорти корхоналарида харажатларнинг гуруҳланишига тўхталмоқчимиз.

Харажатлар турлари бўйича гуруҳлаш умумий қабул қилинган усул бўлиб, иккита таснифни ўзида мужассамлаштиради: харажатнинг иқтисодий элементи бўйича ва харажатларнинг калькуляцион моддалари бўйича.

Харажатларнинг иқтисодий элементи бир хил иқтисодий мазмунга эга бўлган харажат гуруҳларидир. Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементи бўйича гуруҳлаш давлат миқёсида барча тармоқлар учун бир хил таркибий тузилишга эга. Ҳозирги кунда ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлари бўйича гуруҳлашда назарий-меъёрий асос Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом ҳисобланади. Ўзбекистоннинг транспорт тизимидаги корхоналарда ҳам харажатлар умумий тартибда ушбу Низом асосида гуруҳланади. Низомга кўра, харажатлар маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар ва маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатлар бўйича гуруҳланади.

Маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларга ишлаб чиқаришга тааллуқли меҳнат ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар, ишлаб чиқаришга бириктирилган асосий во-

ситалар ва номоддий активларнинг амортизацияси, ишлаб чиқаришга тааллуқли бошқа харажатлар киритилади.¹

Маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатлар «Даврий харажатлар» деб аталиб, сотиш, маъмурий ва бошқа операцион харажатларни ўз ичига олади.

Ишлаб чиқариш харажатлари назарий жиҳатдан бевосита ва билвосита харажатларга бўлинади. Ишлаб чиқариш харажатларининг асосий қисмини бевосита харажатлар ташкил этади. Автомобиль транспорти корхоналарида бевосита харажатларни ҳисобга олишда уларнинг илмий жиҳатдан асосланган таснифи катта аҳамиятга эга.

Автомобиль транспорти корхоналарида харажатларни гуруҳлаш бўйича бир қатор олимлар томонидан тадқиқотлар олиб борилган. Жумладан, А.Кудельская, Н.Белозерцева автомобиль транспорти корхоналарида харажатларни доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлган².

Муаллифлар автомобиль транспорти корхоналарида доимий харажатларга бино ва иншоотларни сақлаб туриш харажатлари, маъмурий ходимларнинг иш ҳақи, почта-телеграф, телефон хизматлари, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларга қилинган харажатларни киритишади. Уларнинг фикрича, доимий харажатлар 1 автомобиль/соат кўринишида ҳисобланади.

Ўзгарувчан харажатларга эса ёнилғи-мойлаш материаллари, автомобиль шиналари, техник хизмат кўрсатиш, ҳаракатдаги таркиб амортизацияси ва ременти кабиларни киритиб, улар автомобиль транспорти ҳаракатланишининг таъсирида ўзгариб туришини таъкидлашади.

¹ Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом.

² Кудельская А., Белозерцева Н. XII Международная студенческая научно-практическая конференция. 2017. – 356 с.

Т.Б.Калинина ҳам автомобиль транспорти корхоналарида харажатлар мақсадига кўра доимий ва ўзгарувчи харажатларга бўлинишини таъкидлаб, юқоридаги муаллифлар жамоасидан фарқли равишда, мазкур харажатларнинг таркиби тўғрисида батафсилроқ маълумот беради.¹ Яъни автомобиль транспорти корхоналарида доимий харажатлар таркибига корхонани бошқариш билан боғлиқ харажатларни, автомобиль транспортининг юрган километрга боғлиқ бўлмаган амортизация харажатларини киритади.

Ўзгарувчан харажатларга эса автомобиль транспорти харажатланишига пропорционал тарзда ўзгариб турадиган ёнилғи-мойлаш материаллари, автомобиль шиналари, техник хизмат кўрсатиш, ҳаракатдаги таркиб амортизацияси ва ременти кабиларни киритади.

А.Г.Ефименько ва В.П.Ефименько автомобиль транспорти корхоналаридаги харажатларни ўзгарувчан ва шартли доимий харажатларга бўлишади.²

Муаллифлар ўзгарувчан харажатларга автомобиль транспорти корхоналари ҳайдовчиларининг иш ҳақларини, ишбай асосда ишлайдиган ишчиларнинг иш ҳақларини, нефть маҳсулотлари қийматини, техник хизмат кўрсатиш ва ремонт харажатларини, автомобиллар амортизациясини киритиб, бундай харажатлар ташиш ҳажмига боғлиқ эмаслигини кўрсатишади. Шартли-доимий харажатларга эса механик, гараж бошлиғи, автомобиль транспорти бўйича бухгалтерларнинг ойлик маошлари ва унга ҳисобланган ижтимоий харажатларни, автомобиль паркини ташкил этиш ва бошқариш харажатларини киритишади.

В.Е.Лихачева автомобиль транспорти корхоналарида ташиш билан боғлиқ харажатларни шартли равишда доимий

¹ Калинина Т.Б. Учет затрат и калькулирование себестоимости на автотранспортных предприятиях // Бухгалтерский учет и статистика. 2013. – 142 с.

² Ефименько А.Г., Ефименько В.П. Управления затратами автотранспортных предприятий // Вестник Белорусского государственного экономического университета. - 2005. - N 2. - С. 29-33.

ва ўзгарувчан харажатларга бўлади.¹ У доимий харажатларга автомобиль транспортининг юрган масофасига боғлиқ бўлмаган харажатларни киритади. Бундай харажатларга амортизация нормаси юрган масофага боғлиқ бўлмаган ҳаракатдаги таркибнинг амортизацияси, йўл харажатларини киритади. Муаллиф шартли равишда ҳайдовчиларнинг иш ҳақлари ва у билан боғлиқ ижтимоий харажатларни ҳам доимий харажатларга киритиш мумкинлигини билдиради.

Ўзгарувчан харажатларга автомобиль транспортининг юрган масофасига қараб ўзгарадиган харажатларни киритади. Бундай харажатларга ёнилғи, ёнилғи-мойлаш материаллари, ҳаракатдаги таркибни ремонт қилиш ва техник хизмат кўрсатиш харажатлари, автомобиль транспортининг юрган масофасига боғлиқ равишда амортизация нормаси белгиланган ҳаракатдаги таркибга ҳисобланган амортизация харажатларини киритади.

Республикамиз олимлари ҳам бу борада ўз фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Жумладан, профессор Р.О.Холбеков, Б.А.Ҳасанов, А.А.Ҳошимов, А.Х.Пардаев ва бошқалар. Аммо бу олимларнинг ишларида харажатларнинг маҳсулот ҳажмига гуруҳланиши умумий ёки автомобиль транспортдан бошқа тармоқларга нисбатан олинган. Жумладан, профессор Р.О.Холбековнинг таъкидлашича, маҳсулот ҳажмига қараб шартли доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлинади. Бундан ташқари, уларни маҳсулот тайёрлашда қатнашишига қараб бевосита ва билвосита; хўжалик фаолиятидаги ролига қараб ишлаб чиқариш, устама ва муомала; олинадиган натижага қараб унумли ва унумсиз; режалаштирилишига қараб меъёрий ва меъёрдан ташқари; содир бўлиш даврига қараб ўтган давр, жорий давр ва келгуси давр; хўжалик юритув-

¹ Лихачева В.Е. Пути снижения затрат автотранспортного предприятия // XLVI Студенческая международная заочная научно-практическая конференция «Молодежный научный форум: общественные и экономические науки». – М.: МЦНО, 2017. №6 (46).

чи субъектлар маблағларининг йўналишига қараб бошқариладиган ва бошқариб бўлмайдиган харажатларга бўлиш мумкин.

Шунингдек, тўғри харажатлар ва эгри харажатларга «шартли» сўзи қўшиб кўрсатилиши ҳам назариядаги янги анъанадир. Р.О.Холбековнинг фикрича, бир харажат турини қатъий «тўғри» ёки «эгри» деб аташ ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Чунки пайдо бўлиш ўрнига қараб бир харажат тури ҳам тўғри, ҳам эгри бўлиши мумкин. Масалан, иш ҳақи харажатлари асосий ишлаб чиқаришда пайдо бўлса тўғри харажат, умумишлаб чиқаришда пайдо бўлса эгри харажат ҳисобланади. Шу сабабдан бу харажатлар нисбийдир. Унумли харажатларга эса хўжалик юритувчи субъектлар молиявий натижасининг шаклланишида ўз ўрнига эга бўлган харажатлар, яъни хомашё ва материал харажатлари, иш ҳақи харажатлари, асосий воситаларнинг эскириш қиймати кабилар киради.

Эътибор қаратсак, деярли барча гуруҳ тадқиқотчилари автомобиль транспорти корхоналарида харажатларни гуруҳлашга ҳаракатдаги таркибнинг иш фаолиятига қараб ўзгарадиган харажатларни ўзгарадиган харажатларга, унга боғлиқ бўлмаган харажатларни эса доимий, яъни ўзгармас харажатларга киритишган.

Харажатларни иқтисодий элементлар бўйича ҳисоблаб чиқилладиган шартли-доимий ва шартли-ўзгарувчан турларга бўлиш техник-иқтисодий омиллар таъсирида эришилган тежашни ҳисоблашда қўлланилади. Бундай ҳисоб-китоблар хизматларнинг келгуси режадаги таннархини мавжуд ҳақиқий таннарх асосида аниқлаш учун бажарилади. Мазкур ҳисоб-китобларни қўллаш ҳар доим ҳам мақсадга мувофиқ эмас, чунки у шартли-доимий харажатлар кўрсатилаётган хизматлар ҳажмининг ўсишига тўғридан-тўғри мутаносиб тарзда ошган тақдирдагина харажатларнинг ошганлигини аниқлаш имкони беради (деярли мумкин бўлмаган вазият).

Юқоридаги олимлар ва тадқиқотчиларнинг фикрлари ҳамда республикамиз автомобиль транспорти корхоналарининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда харажатларни шартли доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлиш мақсадга мувофиқ, фикримизча. Доимий харажатларга бевосита хизмат кўрсатиш ҳаракатидаги таркибнинг юрган масофасига ёки бажарган ишига боғлиқ бўлмаган харажатлар киради. Уларга юрган масофа ёки бажарган ишига боғлиқ бўлмаган қуйидаги харажатлар киради: ҳаракатдаги таркибнинг амортизацияси, йўл харажатлари, лицензия ва бошқа тўловлар, иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар, жумладан, ҳайдовчи ва кондукторларнинг иш ҳақлари.

Ўзгарувчан харажатларга автомобиль транспортининг юрган масофасига ёки бажарган ишига қараб ўзгариб турадиган харажатлар киради. Бундай харажатларга ёнилғи, ёнилғи-мойлаш материаллари, ҳаракатдаги таркибни таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш харажатлари, автомобиль транспортининг юрган масофасига боғлиқ равишда амортизация нормаси белгиланган ҳаракатдаги таркибга ҳисобланган амортизация харажатлари киради.

Фикримизча, ҳар қандай харажатни ҳам маълум бир шартлар асосида ўзгартириш мумкин. Яъни қилинган харажатлар хизмат кўрсатиш турининг ошишига қараб ўзгариб туради. Масалан, автомобилларга ёнилғи қуйиш билан шуғулланувчи ходимнинг иш ҳақи харажатлари доимий харажатларга киритилади. Чунки у ҳаракатдаги таркибнинг ишлашига боғлиқ эмас деб тушунилади. Автомобиллар сонининг ошиши эса қўшимча ишчи ёллаш ва унга бўлган харажатлар ошишига олиб келади. Шу боис, фикримизча, харажатлар доимий равишда қандайдир шарт қабул қилинганида ўзгариб туради.

Ҳар бир тармоқда энг кўп фойда кўриш билан энг юқори харажатлар ўртасидаги мувофиқликка эришиш умумий

самарадорликни ошириш учун зарур. Ресурсларни тақсимлаш самарадорлигига рақобат натижасида энг юқори харажатларнинг бозор нархига тенглаштирилган тақдирда эришилади. Харажатларни тўғри тақсимлаш концепцияси ҳар қандай жамиятга маҳсулот ҳажмини ошириш имконини беради. Энг юқори харажатлар билан бозор нархи тенглашган тақдирда маҳсулот энг кам ялпи харажатлар билан ишлаб чиқарилади.

Таннархни ҳисоблашда қайси усулдан фойдаланиш керак, қўшимча харажатларни қандай тақсимлаш лозим деган масалалар корхонанинг тижорат сирини ташкил қилади ва корхонанинг ўзи томонидан ҳал этилади.

Маҳсулот таннархини аниқлаш ва барча харажатлардан олинган фойдани баҳолашда, биринчи навбатда, хизмат кўрсатишдаги бевосита харажатларни аниқлаб олиш зарур. Бу харажатлар бевосита транспорт хизмати кўрсатишнинг асосини ташкил этади. Яъни тўғри харажатлар автомобиль транспорти корхоналари томонидан кўрсатилган хизматнинг таннархига тўғридан-тўғри қўшилади. Шу сабабдан уларни нотўғри гуруҳлаш ёки ҳисобини нотўғри ташкил қилиш салбий молиявий оқибатларни келтириб чиқаради. Автомобиль транспорти корхоналарида тўғри харажатлар миқдори кўрсатилган хизмат ҳажмига деярли боғлиқ эмас ва уни фақат ҳаракат кўламларини қисқартириш билангина камайтириш мумкин. Масалан, автомобиль транспортларига сарфланган ёнилғи миқдори ёки шиналарнинг ейилиш даражаси бажарилган иш ҳажмидан кўра кўпроқ босиб ўтилган йўлга боғлиқ.

Харажатлар ҳисоби ривожланишидаги ғоя муаллифлари вакиллари кўпроқ XX асрнинг биринчи ярмида яшаган Англия-Америка мактаби олимлари киради. Улар томонидан таннарх ҳисобини юритишнинг бошқарув мақсадларига боғлиқлиги ғоясига кўра ҳисоблашлар қуйидаги тарзда амалга оширилиши мумкинлиги белгилаб берилган:

– жавобгарлик марказлари бўйича – технологик усуллар, жараёнлар ва уларда банд бўлган шахслар фаолиятини назорат қилиш учун;

– маҳсулотлар бўйича (тўлиқ таннарх) – нархларни ҳисоблаш учун;

– маҳсулотлар бўйича (қисман таннарх) – бўш турган ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни назорат қилиш учун.

Шу муносабат билан ишлаб чиқариш харажатлари (чиқимлари) бошқарув ҳисобининг асосий объектларидан бири саналади. Улар харажатларнинг турлари, пайдо бўлиш ўринлари ва манбалари бўйича гуруҳланиб, ҳисобга олинади.

Немис иқтисодчиси Дитрих Бернер харажатлар ҳисобини юритишнинг мазкур усулини қуйидагича тавсифлайди: «Директ-костинг – бу таннарх ҳисобини юритиш тизими бўлиб, у корхона умумий харажатларининг доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлинишидан келиб чиқади. Харажатларнинг охириги гуруҳигина, яъни тўғридан-тўғри харажатлар ва ўзгарувчан билвосита харажатлар маҳсулотлар таннархини ҳисоблашга жалб этилади. Бу асосан якуний йиллик балансни тузишда ярим тайёр маҳсулотлар ва тайёр маҳсулотлар захираларини баҳолашга ҳамда ҳисобот даврида сотилган маҳсулотларга оид захираларга тааллуқлидир. Доимий харажатлар фойда ва зарарлар счётига киради».

Ушбу тизимнинг устунлиги ҳисоблаш объектлари кесимида тўлиқсиз, чекланган таннархни режалаштириб ҳисобга олишга асосланади. Таннарх доимий харажатларни (улар ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ эмас, балки ишлаб чиқариш ҳажми нолни ташкил қилганда ҳам мавжуд бўлади) ва ўзгарувчан харажатларни (улар ишлаб чиқарилаётган маҳсулот миқдорига боғлиқ бўлиб, хомашё, материаллар, ишчиларга иш ҳақи ва ҳоказолар учун сарфланадиган харажатлардан ке-

либ чиқади, яъни ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ) ўз ичига олиши мумкин. Таннарх фақат ушбу маҳсулотни (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар (ҳатто улар билвосита хусусиятга эга бўлган тақдирда ҳам) асосида ҳисоблаб чиқилиши мумкин. Лекин, ҳисоб объектининг таннархига харажатларнинг турли хиллари турлича йўллар билан киритилишига қарамай, мазкур ёндашув учун шу нарса умумийки, унга биноан, иқтисодий моҳиятига кўра жорий харажатларнинг бир қисмини ташкил қиладиган бошқа тур харажатлар ҳисобга киритилмайди, балки улар молиявий натижалар ҳисобидан қопланади.

Қоплаш суммаларини ҳисобга олиш тизимининг асосий афзаллиги шундан иборатки, ундан олинадиган ахборот асосида корхонани бошқариш юзасидан турли тезкор қарорларни қабул қилиш мумкин. Бу, биринчи навбатда, самарали баҳо сиёсатини амалга ошириш имкониятига тааллуқли. Тўлиқ ҳақиқий таннархни калькуляция қилиш асосида баҳони шакллантиришнинг анъанавий усуллари корхонанинг бозордаги баҳо сиёсати ҳамма вақт самарали бўлишини таъминламайди.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилишимиз мумкинки, тизимнинг афзаллиги автомобиль транспорти корхоналарида кўлланилган ижобий натижани беради.

В.А.Белобородова харажатлар ҳисобининг объекти уларнинг пайдо бўлиш ўрни (корхона, ишлаб чиқариш цехи, бўлим ва бошқалар), калькуляция объекти эса алоҳида олинган маҳсулот тури эканлигини таъкидлайди.¹

Профессор Б.А.Ҳасанов: «Бизнинг назаримизда, харажатлар марказларининг асосий ажралиб чиқиш тамойиллари цехларда фойдаланиладиган жиҳозлар ва бажариладиган операциялар ягоналигига эришиш қийинлигига ишора қилади.

¹ Белобородова В.А., Чечета А.П., Стабинский В.Т. и др. Калькуляция себестоимости продукции в промышленности. Учебник. – М.: Финансы и статистика, 1989. – С.279.

Замонавий корхоналарнинг йирик цехлари, харажатлари ягона мақсадли йўналиши билангина чекланиб қолмайди»¹, – деб изоҳ беради.

Профессор С.Б.Қодирхоновнинг фикрига кўра, «Харажатларнинг келиб чиқиш ўринларига корхона таркибидаги цехлар, жойлар, бўлимлар, бригадалар ва бошқалар кирди. Харажатлар маркази деб дастлабки ишлаб чиқариш ва хизмат қилиш бирликларига айтилади. Жавобгарлик марказлари деганда режалаштирилган ва меъёрий харажатларни назорат қилиш, харажатларнинг катта-кичиклигига бутун жамоа номидан ва алоҳида шахсий жавобгарлик ҳамда таннархни пасайтиришдаги манфаатдорликни таъминлаш кўзда тутилиб, ишлаб чиқариш харажатларини хўжалик ҳисобидаги бўлимлар ва жавобгар шахслар бўйича гуруҳлаш тушунилади».²

Автомобиль транспорти корхоналарида харажатларнинг келиб чиқиш ўринлари бўйича ҳисобини юритишдан мақсад, хизматлар таннархининг аниқлигини, шаффофлигини, харажатлар тўғри қилинаётганлигини назоратда тутиш имконини беради.

П.С.Безрукихнинг фикрича, харажатларнинг пайдо бўлиш жойлари ишлаб чиқариш цехлари, бўлимлари ва бошқалардир.³

В.А.Белобородова ҳам бу борада ўз фикрини билдириб, харажатлар ҳисобининг объекти уларнинг пайдо бўлиш жойи (корхона, ишлаб чиқариш цехи, бўлим ва бошқалар), калькуляция объекти эса алоҳида олинган маҳсулот тури эканлигини таъкидлайди.⁴

¹ Ҳасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби: назария ва услубиёт. – Тошкент: Молия, 2003. – 248 б.

² Қодирхонов С.Б. Саноат корхоналарида бухгалтерия ҳисоби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – 360 б.

³ Безруких П.С. Учет и калькулирование себестоимости продукции. – М.: Финансы, 1974.

⁴ Белобородова В.А. Бухгалтерский учет с основами экономического анализа. – М.: Финансы и статистика, 1982.

Е.Б.Козин, Т.А.Козина харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишни харажатларнинг пайдо бўлиш ўрни, харажатларнинг пайдо бўлиш маркази ва жавобгарлик марказлари бўйича кўриб ўтганлар. Уларнинг фикрича, харажатнинг пайдо бўлиш жойи назорат ва бошқарув, кузатув мақсадида ҳисоб маълумотларини умумлаштириш, режалаштириш ва меъёрлаштиришни амалга оширишга имкон берувчи аналитик ҳисобнинг алоҳида объектидир. Харажатларнинг пайдо бўлиш маркази эса ишлаб чиқаришнинг ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини юритиш ва меъёрлаштириш, назорат ва бошқаришни амалга ошириш, шунингдек, фойдаланилган ресурсларни баҳолашни ташкил қилиш мумкин бўлган кузатиш мақсадидаги таркибий тузилишидир. Унга ишчи жойи (бригада), ишлаб чиқариш цехи, алоҳида ишлаб чиқариш тури, бўлим ва хизмат ҳамда корхона киради. Бу олимлар жавобгарлик марказларини харажатларнинг пайдо бўлиш жойларини бир ҳисоб босқичида жойлашни амалга ошира оладиган, уларни бошқарувчи менежерлар талабларига жавоб берадиган алоҳида бир ҳисоб объекти деб изоҳлашади.¹

Профессор Б.А.Ҳасанов: «Харажатлар маркази – бу фақат харажатларнинг мақсадли сарфланишига масъул бўлган корxonанинг бўлинмасидир (ишлаб чиқариш цехи, конструкторлик бюроси ва ҳ.к.)»², – деб таъкидлайди.

Умуман олганда, харажатларни пайдо бўлиш жойлари бўйича ҳисобга олишдан асосий мақсад уларни бошқариш ва ҳисобини тўғри ташкил этиш ҳисобланади. Харажатларни бошқариш эса, фикримизча, корхона ресурсларини самарали тежашни билиш ва улардан келадиган манфаатни юқори даражага олиб чиқиш асосида пайдо бўладиган тартиб, талаб, меъёр ва усулларнинг қўлланилишидир.

¹ Козин Е.Б., Козина Т.А. Бухгалтерский управленческий учет на пищевых предприятиях. Учебник. – М.: Колос, 2000. – С.223.

² Ҳасанов Б.А., Ҳашимов А.А. Бошқарув ҳисоби. – Тошкент: Чўлпон, 2013. – 312 б.

Харажатларни бошқаришнинг асосий мақсадларидан бири замонавий усулларни қўллаган ҳолда харажатларни назорат қилиш, баҳолаш, гуруҳлаш ва ҳисобини тўғри ташкил этиш орқали улардан самарали фойдаланишдир. Албатта, харажатларни самарали бошқаришда уларни баҳолаш ва гуруҳлаш усуллари ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сиёсатига ва ишлаб чиқариш технологиясининг ўзига хос хусусиятига боғлиқ.

Ташиш хизматлари таннархини ҳисобга олишнинг асосий мақсади ҳақиқий харажатларни ўз вақтида ва тўлиқ аниқлаш ҳамда меҳнат, моддий ва бошқа турдаги ресурслардан фойдаланиш устидан назоратни таъминлашдан иборат. Бундан ташқари, фаолиятдан имкон қадар кўпроқ даромад олиш учун ҳар қандай корхона ўз товарини энг қулай нархда сотишга интилади.

2.3. Корхоналарда асосий воситаларга оид харажатлар ҳисобини юритиш услубиётини такомиллаштириш

Харажатлар таркибида асосий воситаларнинг бошланғич қийматини шакллантириш, таъмирлаш ва уларнинг эскириши билан боғлиқ харажатлар муҳим аҳамиятга эга.

5-сонли «Асосий воситалар» номли Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартига кўра, «Асосий воситалар – корхона томонидан узоқ муддат давомида хўжалик фаолиятини юритишда маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида ёхуд маъмурий ва ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш мақсадида фойдаланиш учун тутиб туриладиган моддий активлар».¹ Асосий воситалар бўйича берилган ушбу таърифда узоқ муддат тушунчаси

¹ 5-сонли «Асосий воситалар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти 3(а)-банди.

қўлланилган бўлиб, асосий воситаларнинг қанча муддатда хизмат қиладиган активларга нисбатан эканлиги айтилмаган. Аммо асосий воситаларга кириши учун қуйидаги мезонларга жавоб бериши лозимлиги келтирилган:

- бир йилдан ортиқ хизмат қилиш муддати;
- бир бирлик (тўплам) учун қиймати Ўзбекистон Республикасида (харид пайтида) белгиланган энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг элик бараваридан ортиқ бўлган буюмлар.

Корхона раҳбари ҳисобот йилида буюмларни асосий воситалар таркибида ҳисобга олиш учун улар қийматининг энг кам чегарасини белгилашга ҳақли эканлиги ҳам стандартда белгилаб қўйилган.

Бизга маълумки, амалдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга кўра, асосий воситалар корхона томонидан узоқ муддат давомида хўжалик фаолиятини юритишда маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида ёхуд маъмурий ва ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш мақсадида фойдаланиш учун тутиб туриладиган моддий активлар ҳисобланади.¹

Асосий воситаларнинг корхона балансида бўлиши ушбу корхона томонидан маълум бир ишлаб чиқариш, иш бажариш ёки хизмат кўрсатиш жараёнининг ташкил этилиши ҳамда унинг кенгайтирилишига бевосита боғлиқ. Аммо асосий воситаларнинг кам ёки кўплигига қараб корхонанинг ривожланишига, барқарорлигига, ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишнинг даромадлигига баҳо бериб бўлмайди. Яъни асосий воситалар ҳолатига баҳо беришда ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ёки иш бажаришнинг тармоқ хусусиятини инобатга олиш лозим. Масалан, ишлаб чиқариш корхонасида асосий воситаларнинг қиймати умумий активлари қийматининг жудаям кам қисмини ташкил қилса-да, унинг жорий активлари обороти, фойда суммаси мавжуд асосий воситадан фойдаланиш ҳисобига юқори бўлиши мумкин. Аксинча,

¹ 5-сонли «Асосий воситалар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

хизмат кўрсатиш корхонасининг асосий воситалари активлар таркибидаги улуши юқори бўлса-да, унинг жорий активлари обороти ва фойдаси кам бўлиши мумкин. Шу боис корхонадаги асосий воситалар ҳисобини ҳамда ундан фойдаланиш даражасини ҳисоблаш учун тармоқ хусусиятидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бироқ, шуни эътиборга олиш керакки, асосий воситалар амортизацияланадиган актив бўлганлиги боис улардан самарали фойдаланиш, амортизацияни тўғри ҳисоблаш корхона харажатларига таъсир қилиши унинг даромадларига ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди.

Республикамизда автомобиль транспорти орқали юк ва йўловчи ташиш тизими ҳам айнан биз томонимиздан юқорида таъкидлаб ўтилган мезонга мос келиб, автотранспортларнинг кўп сонли бўлиши, активлар таркибида асосий воситалар суммасини ошириши билан бирга жорий активлар суммасининг нисбатан кам бўлиши билан изоҳланади.

Бундан келиб чиқадикки, автомобиль транспорти корхоналарида асосий воситалар ҳисобини юритишда тармоқ хусусиятини инобатга олиш лозим. Қуйида автомобиль транспорти корхоналарида асосий воситалар ҳисобини юритишнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб харажатларни оптималлаштириш бўйича айрим услубий масалаларни келтириб ўтамиз.

Асосий воситалар таркибига бир йилдан ортиқ хизмат қиладиган ҳамда бир бирлик (тўплам) учун қиймати Ўзбекистон Республикасида (харид пайтида) белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан ортиқ бўлган буюмлар, қуйидаги мезонларга жавоб берадиган моддий активлар киритилади.

Фикримизча, стандартда келтирилган мазкур талабларга аниқлик етишмаслиги билан бирга жуда ҳам умумий. Жумладан, биринчи талаб, яъни бир йилдан ортиқ хизмат қилишини аниқлаш имконияти жуда мураккаб. Масалан,

айрим ҳужжатларгагина имзо қўйиладиган ручка ҳам бир йилдан ортиқ хизмат қилиши мумкин. Аммо у асосий восита ҳисобланмайди. Иккинчи талаб эса ҳақиқатдан анча йироқ. Чунки энг кам иш ҳақининг эллик бараваридаги қиймат бугунги кунда кўплаб буюмларга тўғри келмайди. Бу талабга тўғридан-тўғри риоя қилинадиган бўлса, корхонадаги кўпчилик буюмларни асосий воситалар таркибига киритиш ёки киритмаслик лозим. Шу боис стандартда корхона раҳбари ҳисобот йилида буюмларни асосий воситалар таркибида ҳисобга олиш учун улар қийматининг энг кам чегарасини белгилашга ҳақли эканлиги келтириб ўтилган. Асосий воситалар таркибига киритишнинг энг кам меъёрини корхона раҳбари томонидан белгилаш ҳуқуқи берилган экан, энг кам иш ҳақининг эллик баравари меъёрининг қўйилиши деярли ўз моҳиятини йўқотади. Демак, стандартда асосий восита таркибига киритишга қўйилган иккала мезон ҳам, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, асосий воситага берилган қатъий талабни ифодаламайди. Бундан келиб чиқадики, фикримизча, буюмларни асосий воситалар таркибига киритиш учун қандайдир умумий бўлган ҳамда асосий воситаларга бўлган талабни ифода этувчи мезонлар белгиланиши мақсадга мувофиқ.

Стандартда яна бир талаб бўлиб, бу уларнинг актив сифатида тан олинishi билан боғлиқ. Яъни асосий воситалар корхонага келгусида актив билан боғлиқ иқтисодий фойда келиб тушишига ишонч бўлса ва актив қийматини аниқ баҳолаш мумкин бўлса, актив сифатида тан олинishi белгиланган. Аммо бу талаб асосий восита мезони учун эмас, асосий воситаларни актив сифатида тан олиш учун белгиланган.

2.1-расм. Асосий воситалар бошланғич қийматига киритилувчи тўловлар¹

Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига кўра, ҳақ эвазига сотиб олинган ёки корхонада барпо этиладиган асосий воситалар объектининг қиймати нақд сотиб олиш учун мол етказиб берувчиларга тўланган тўловлар, бошқа бир қанча тўлов ва қилинган харажатларни ҳам ўз ичига олади (2.1-расмга қаранг).

Расм маълумотларидан кўришимиз мумкинки, асосий воситаларнинг бошланғич қиймати корхона балансига бир қанча бошқа харажатлар қўшилган ҳолда кирим қилинади.

Шу боис асосий восита сотиб олиш ва барпо этиш билан бевосита боғлиқ барча харажат ва тўловлар қўшилган ҳолда унинг бошланғич қиймати 0820 – «Асосий воситаларни харид қилиш» счёти орқали шакллантирилади ва бухгалтерия ҳисобида 0100 – «Асосий воситаларни ҳисобга олувчи счёт»га ўтказилади (2.2-жадвалга қаранг).

¹ 5-сонли «Асосий воситалар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

**Асосий воситанинг бошланғич қиймати шакллантирилиши
ва унинг ҳисобда акс эттирилиши¹**

т/р	Хўжалик операциясининг мазмуни	Сумма, м.с	Дт	Кт
1.	Шартнома асосида асосий воситасининг харид қилинишига	250000	0820	6010
2.	Асосий восита харид қилиш билан боғлиқ рўйхатдан ўтказиш йиғимлари	7500	0820	6990
3.	Сотиб олинаётган асосий восита бўйича счёт фактурада кўрсатилган ҳисобга олинмайдиган солиқлар	50000	0820	6010
4.	Асосий воситалар хариди билан боғлиқ маслаҳат хизматларига ҳақ ҳисобланиши	2000	0820	6990
5.	Сотиб олинаётган асосий воситани етказиб бериш хатарини суғурталаш хизматига ҳақ ҳисоблаш	1000	0820	6990
6.	Сотиб олинган асосий воситани созлаш ва ишга тушириш харажатлари	1000	0820	6990
7.	Асосий воситанинг шаклланган бошланғич қиймати бўйича бухгалтерия ҳисобига кирим қилиниши	311500	0100	0820

2.2-жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, ишлаб чиқарувчи томонидан қўйилган устама билан 250 миллион сўмлик бўлган асосий восита сотиб олувчининг балансида 311 миллион 500 минг сўм бўлиб, бошланғич қиймат бўйича кирим қилинмоқда. Яъни 20 фоиз атрофида бошқа харажатлар қўшилиб, бошланғич қиймати ошмоқда.

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

Юқоридаги меъёрий ҳужжатларда асосий воситанинг бошланғич қийматини шакллантириш билан боғлиқ барча харажатларни қамраб олиш лозимлиги келтирилган.

Автотранспорт корхоналарида ҳам асосий воситалар таркибига киритиш билан боғлиқ айрим мунозарали масалалар мавжуд бўлиб, уларни асосий воситалар таркибига кирим қилиш ёки кирим қилмаслик корхона нуқтаи назаридан амалга оширилади. Автомобиль транспорти корхоналарида юк ва йўловчи ташувчи автомобилларга ўрнатиладиган айрим буюмлар борки, бухгалтерия ҳисоби юритишда уларнинг қийматини ҳисоблаш мураккаб бўлиб қолади.

Жумладан, автомобиль транспорти корхоналарининг тармоқ хусусиятларидан келиб чиқадиган айрим ҳолатлар борки, бу ҳолатларда асосий воситанинг бошланғич қийматини шакллантириш мунозарали ҳисобланади. Автомобиль транспорти корхоналарида дизель ёқилғисидан ташқари бугунги кунда газ ёқилғисидан ҳам фойдаланмоқда. Аммо, бизга маълумки, газ баллонлари аксарият ҳолларда транспорт воситаси сотиб олинганидан кейин бошқа газ баллони ўрнатиб берувчи корхона билан тузилган шартнома асосида амалга оширилмоқда. Шу боис газ баллонларини асосий воситанинг бошланғич қийматига киритиш ёки киритмаслик бугунги кун амалиётида муаммоли масалалардан бири ҳисобланади. Яъни автомобиль транспорти корхоналарида автомобилга ўрнатиладиган газ баллонлари алоҳида асосий восита сифатида тан олинадими ёки асосий воситанинг қийматига киритиладими деган савол доимий равишда мунозараларга сабаб бўлиши билан бирга корхона даромади ёки харажатига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Агар газ баллонлари асосий воситанинг бошланғич қийматига киритиладиган бўлса, йиллар давомида умумий суммадан амортизация ажратмаларининг ҳисобланиши амортизация харажатларини оширадиган бўлса, бир вақтнинг ўзида мол-мулк солиғига ҳам тортили-

шига олиб келади. Шу боис асосий воситанинг бошланғич қийматини тўғри шакллантириш корхонада харажатларни оптимал бошқариш орқали даромадларни оширишга хизмат қилади.

Бугунги кунда нафақат сотиб олинган транспорт воситаларига, балки буюртмачининг талабига кўра қўшимча келишув асосида ишлаб чиқарувчилар томонидан газ баллонлари ўрнатиб берилмоқда. Масалан, ўзимизда ишлаб чиқарилаётган ISUZU русумли автобуслар асосан дизель ёқилғисига мўлжалланган бўлиб, буюртмачининг талабига кўра қўшимча келишув (шартнома) асосида дизель-газ ёки газ ёқилғисида ишлатиш учун мослаштириб берилиши мумкин. Юқорида таъкидлаганимиздек, мазкур қўшимча ўрнатилган газ баллонлари транспорт воситасининг қийматига киритиб юборилмаган бўлса, улар ишлаб чиқариш жараёнида ўрнатилмаган. Алоҳида ҳисобга олинмаган бўлса, асосий восита таркибига киритиш бўйича белгиланган мезонга тўғри келмайди.

Газ баллонлари ўрнатилиши ва унинг бухгалтерия ҳисобида алоҳида асосий восита сифатида акс эттирилишининг ўзи мунозарали ҳолат ҳисобланса-да, унинг асосий воситалар таркибига киритиб юборилиши ҳам мунозарадан холи эмас. Яъни, бир томондан, газ баллон автомобиль транспортига ўрнатилган бензин бакига қўшимча, ўзида бензин эмас, газ ёқилғисини сақловчи буюм бўлиши билан бирга алоҳида рақамланган, назорат қилинадиган объект сифатида намоён бўлади.

Ўрганишлардан маълум бўлдики, айрим автомобиль транспорти корхоналарида газ баллонлари алоҳида рақамланган объект сифатида автобус, енгил ёки юк автомобилининг бошланғич баланс қийматига эмас, алоҳида 0130 – «Машина ва асбоб-ускуналар» счётида ҳисобга олиб борилмоқда. Яъни транспорт воситасининг бошланғич қиймати уларга ўрнатилган газ баллонлари ҳисобига оширилмасдан,

балансга кирим қилинмоқда. Мазкур газ балонига қонунчиликда белгиланган тартибда эскириш ҳисоблаш жараёни ҳам мавжуд.

Жумладан, тадқиқот объектимиш бўлган 3-автобус саройида газ баллонини ўрнатиш билан боғлиқ харажатларга қуйидагича бухгалтерия ёзувлари берилган:

1. Газ баллонининг бухгалтерия ҳисобига қабул қилинишига:

Дт 0130 – «Машина ва асбоб-ускуналар» счёти – 3750000 сўм.

Кт 6010 – «Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» – 3750000 сўм.

Газ баллони ўрнатиш билан боғлиқ харажатларга:

Дт 0130 – «Машина ва асбоб-ускуналар» счёти – 150000 сўм.

Кт 6010 – «Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» – 150000 сўм.

Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, автобусга ўрнатилган газ баллони алоҳида асосий восита объекти сифатида тан олинган ҳолда бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олинмоқда. Бу эса автобусга ўрнатилган «Эҳтиёт қисм»нинг (бензин бак ўрнига) асосий восита сифатида қабул қилинишига олиб келмоқда.

Масаланинг ечими юзасидан хулоса чиқаришдан олдин илмий адабиётларни ўрганганимизда бу бўйича тадқиқотчилар томонидан бирор фикр юритилмаганлигининг гувоҳи бўлдик. Шу боис 5-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти талабларига яна бир бор мурожаат қилармиз. Стандарт талабига кўра, битта асосий воситада турлича фойдали фойдаланиш муддатига эга бўлган бир нечта мустақил объектлар мавжуд бўлган ҳолатда ҳар бир объект бухгалтерия ҳисобида алоҳида мустақил инвентар объект сифатида тан олинади. Бундан хулоса қилиш мумкинки, газ баллонлари алоҳида асосий восита объекти сифатида тан

олиниши керак. Аммо асосий восита бўлиши учун асосий воситалар бухгалтерия ҳисоби объекти сифатида тан олиниши лозим. Асосий воситаларнинг инвентар объекти сифатида барча қурилмалари ва анжомларига эга бўлган объект ёки муайян мустақил вазифаларни бажариш учун мўлжалланган алоҳида конструктив асосдаги буюм ёхуд бутун бир яхлитликни ифодаловчи ва муайян вазифаларни бажариш учун мўлжалланган конструктив жамланган буюмларнинг алоҳида мажмуи деб тан олинади. Конструктив жамланган буюмларнинг алоҳида мажмуаси умумий мосламаларга ва анжомларга, умумий бошқарувга эга, бир пойдеворда қурилган, натижада мажмуага кирувчи ҳар бир буюм ўз вазифасини мустақил равишда эмас, балки фақатгина мажмуа таркибида бажара оладиган бир ёки турли мўлжалдаги битта ёки бир нечта буюмлардир.¹

Бундан газ баллонига алоҳида асосий восита объекти сифатида қаралмаслиги лозим деган хулоса чиқариш мумкин. Асосий воситалар ҳисобини юритишга мўлжалланган стандартда асосий воситалар таркибига киритишни истисно қиладиган ҳолатлар ҳам мавжуд бўлиб, камида бир йиллик фойдаланиш муддатига эга бўлган алмаштириладиган ускуналар, хизмат муддати ва қийматидан қатъи назар, асосий воситалар таркибига киритилмайди.

Тадқиқот объектларимиздан яна бири бўлган «Тошшаҳартрансхизмат» АЖ га қарашли 12-автобус саройида асосий воситаларга газ баллонлари хизмат кўрсатувчи субъектлар билан тузилган шартнома асосида ўрнатилиб, 9400 – «Бошқа операцион харажатлар» таркибида ҳисобга олинмоқда. Яъни мазкур корхонада автобусларга газ баллонларини ўрнатиш инвентар ҳам эмас, асосий восита ҳам эмас, шунчаки хизмат кўрсатиш сифатида акс эттирилмоқда. Фикримизча, бу ҳолатда, биринчидан, давр харажатлари ошиб кетади, иккинчидан, рақамли эҳтиёт қисмларда бу тарзда ҳисобга олиш

¹ 5-сонли «Асосий воситалар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

ҳисоб ишларини чалкаштиришга олиб келиб, уларни баҳолаш имкониятини ҳам йўққа чиқаради.

Бизнинг фикримизча, юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда газ баллонларини бухгалтерия ҳисобида:

– агар транспорт воситаси эксплуатацияга берилишидан олдин янги транспорт воситасига ўрнатилса, бу газ баллонини асосий воситанинг бошланғич қийматига қўшиб балансга кирим қилиш;

– агар транспорт воситаси эксплуатацияга берилгандан кейин газ баллони ўрнатиладиган бўлса, уни транспорт воситасининг қийматига эмас, балки 36 ой давомида тенг улушларда хизматлар таннархига ўтказиш шарти билан 1090 – «Бошқа материаллар» счётида ҳисобга олиб борган ҳолда ҳисобини юритиш мақсадга мувофиқ.

Натижада асосий воситалар бошланғич қиймати қонунчилик талаблари асосида тўғри шакллантирилади ҳамда хизматлар таннархи меъёрийлигининг таъминланиши ва давр харажатларининг камайишига олиб келади. Бир вақтнинг ўзида ҳисоб-китобдаги чалкашликларнинг олди олинади, яъни асосий воситанинг хизмат муддатига тенг бўлмаган «ускуна»-нинг ҳисоби тўғри ва муддатига қараб юритилишига эришилади. Бу эса ҳисоб ишларидаги яна бир номувофиқликнинг оиди олишга хизмат қилади.

**Асосий воситага ўрнатилган газ баллонининг
ҳисобда акс эттирилиши¹**

т/р	Хўжалик операциясининг мазмуни	Сумма, м.с	Дт	Кт
1				
1.	Шартнома асосида асосий воситасининг харид қилинишига	250000	0820	6010
2.	Асосий восита харид қилиш билан боғлиқ рўйхатдан ўтказиш йиғимлари	7500	0820	6990
3.	Сотиб олинаётган асосий восита бўйича счёт фактурада кўрсатилган ҳисобга олинмайдиган солиқлар	50000	0820	6010
4.	Асосий воситалар хариди билан боғлиқ маслаҳат хизматларига ҳақ ҳисобланиши	2000	0820	6990
5.	Сотиб олинаётган асосий воситани етказиб бериш хатарини суғурталаш хизматига ҳақ ҳисоблаш	1000	0820	6990
6.	Сотиб олинган асосий воситани созлаш ва ишга тушириш харажатлари	1000	0820	6990
Асосий восита эксплуатацияга беришдан олдин газ баллони ўрнатилганида				
7.	Асосий воситага газ баллонини ўрнатиш	2000	0820	6010
8.	Асосий воситанинг шаклланган бошланғич қиймати бўйича бухгалтерия ҳисобига қилиниши	313500	0100	0820
Ишлатишдаги асосий воситага газ баллони ўрнатилганида				
9	Асосий воситага газ баллонини ўрнатиш	2000	1090	6010

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

Асосий восита билан боғлиқ харажатлар ҳисобини юриштишда яна бир муаммоли масала борки, у асосий воситалар ҳисобини юритиш билан боғлиқ бўлиб, корхона харажатларига ўз таъсирини ўтказди. Яъни асосий воситалар капитал таъмирлаш, модернизация қилиш, реконструкция қилиш вақтида уларга амортизация ҳисоблаш масаласи.

Корхоналардаги асосий воситаларни капитал таъмирлаш, модернизация қилиш ёки реконструкция қилиш корхонадаги ишлаб чиқариш заруратидан келиб чиққан ҳолда ташкил этилади. 5-сонли БҲМСда асосий воситаларни ишчи ҳолатида сақлаб туриш уларни жорий, ўртача ва капитал тарзда таъмирлаш кўринишида амалга оширилиши белгиланган.

Стандартга кўра, жорий таъмирлаш асосий воситаларни ишчи ҳолатида сақлаб туриш мақсадида амалга ошириладиган таъмирлашдир.

Ўртача таъмирлашда таъмирланаётган агрегатни қисман ажратиш ва деталларнинг қисмларини тиклаш ёки алмаштириш амалга оширилади.

Ускуналар ва транспорт воситаларини капитал таъмирлаш агрегатни тўлиқ ажратиб йиғиш амалга ошириладиган таъмирлашдир, базавий ва корпус деталлари ва узелларини таъмирлаш, барча эскирган деталлар ва узелларни алмаштириш ёки тиклаш ҳамда агрегатни йиғиш, созлаш ва синаб кўришдир.

Бинолар ва иншоотларни капитал таъмирлаш базавий ва корпус деталлари ва узелларини таъмирлаш, барча эскирган конструкцияларнинг деталлари ва узелларини алмаштириш ёки тиклаш амалга ошириладиган таъмирлашдир.

Мазкур меъёрий ҳужжатда таъмирлаш бирмунча тушунар-сиз берилган бўлса-да, эътиборингизни капитал таъмирлашга қаратмоқчимиз. Чунки жорий таъмирлаш асосий воситани ишчи ҳолатида сақлаб туриш учун бўлганлиги боис ишчи ҳолатда сақлаб туриш имкони бўлмаганда, яъни асосий во-

ситанинг эскириш даражаси жуда юқори бўлганда капитал таъмирлаш амалга оширилади. Аммо капитал таъмирлаш харажатлари ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига (маъмурий ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлса, давр харажатларига) ўтказилиши харажатларни оптимал бошқаришда бир қанча қийинчиликларни келтириб чиқаради. Асосий воситаларни капитал таъмирлаш харажатларини ҳисобда акс эттириш бўйича фикрларимизни уларни замонавийлаштириш, реконструкция қилиш ва бошқа шу каби ҳолатларни ўрганган ҳолда давом эттирамиз.

Бизга маълумки, амалдаги қонунчилик талабларига кўра, асосий воситаларнинг бошланғич қийматини ўзгартиришга асосий воситалар қуриб битказилган, қўшимча жиҳозланган, реконструкция қилинган, замонавийлаштирилган, техник қайта қуроллантирилган, қисман тугатилган ва улар қайта баҳоланган ҳолатларда руҳсат этилади.

Қуриб битказиш, қўшимча жиҳозлаш, замонавийлаштириш ишларига асосий воситаларнинг технологик ёки хизмат мўлжалининг ўзгариши, оширилган ишлар кўлами ва сифатни янада яхшилашга доир бошқа ҳолатлар туфайли қилиниши лозим бўлган ишлар киритилади.

Реконструкция қилиш ишларига ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ва унинг техник-иқтисодий кўрсаткичларини ошириш билан боғлиқ бўлган ҳамда ишлаб чиқариш қувватларини ошириш, маҳсулот (ишлар, хизматлар) сифатини яхшилаш ва номенклатурасини ўзгартириш мақсадларида асосий воситаларни реконструкция қилиш лойиҳаси бўйича амалга ошириладиган мавжуд асосий воситаларни қайта қуриш киритилади.

Техник қайта қуроллантиришга илғор техника ва технологияларни жорий этиш, ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш, маънан ва жисмонан эскирган ускуналарни замонавийлаштириш ва уларни янгилари, унумдорлиги янада юқори бўлганлари билан алмаштириш асосида асосий во-

ситалар ва уларнинг айрим қисмларининг техник-иқтисодий кўрсаткичларини ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуаси киради.

Бундан ташқари, асосий воситаларга ўтказиладиган капитал қўйилмалар асосий воситалардан фойдаланишдан келгусида иқтисодий фойда олишни ошириш шартларида уларнинг бошланғич қийматини оширади. Келгусида олинадиган иқтисодий фойдани оширмайдиган бошқа барча харажатлар улар амалга оширилган даврдаги давр харажатлари сифатида тан олиниши лозим.

Асосий воситаларни куриб битказиш, қўшимча жиҳозлаш, реконструкция қилиш, замонавийлаштириш ва техник қайта қуроллантиришга доир харажатлар, улар тугатилганидан сўнг, агар улар натижасида асосий воситаларнинг фаолият юртишининг қабул қилинган бошланғич меъёрий кўрсаткичлари (фойдали ишлатиш муддати, қуввати, қўллаш сифати ва бошқалар) яхшиланса (ошса), бундай объектнинг бошланғич қиймати ҳам ошади.

Мазкур нормаларга эътибор қаратадиган бўлсак, агар асосий воситани замонавийлаштириш, капитал таъмирлаш, реконструкция қилиш натижасида асосий воситанинг бошланғич қийматига нисбатан фойдалилик даражаси ошса, унинг бошланғич қиймати ҳам ошади, яъни қилинган сарфлар харажат сифатида асосий воситанинг бошланғич қийматига киритилади. Агар мазкур сарфлар асосий воситанинг фойдалилик даражасини оширмаса, ишлаб чиқариш харажатларида акс эттирилади.

Ўрганишлардан маълум бўлдики, асосий воситаларни маънавий эскириши натижасида уни замонавийлаштириш, жисмоний эскириши натижасида уни капитал таъмирлаш бошланғич даврдаги фойдалилик даражасини оширмайди. Аниқроқ айтадиган бўлсак, бундай ҳоллар амалиётда камдан-кам учрайди. Шу боис асосий воситаларни қўшимча жиҳозлаш, реконструкция қилиш, замонавийлаштириш, тех-

ник қайта қуроллантириш харажатлари маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларига ёки тегишли тартибда давр харажатларига ўтказилади.

Бизнинг фикримизча, харажатларни бир меъёردа тақсимлаш ҳисобига таннархни пасайтириш, даромадни ошириш мақсадида асосий воситаларни қўшимча жиҳозлаш, реконструкция қилиш, замонавийлаштириш, техник қайта қуроллантириш харажатлари асосий воситадан фойдаланишнинг бошланғич даражасини оширганда эмас, бошланғич даражасида бўлганда ҳам мазкур харажатларни асосий воситани қийматига киритган ҳолда амортизация ҳисоблаш муддатини қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

З.Маматов ва С.Салоҳиддинов корхона асосий воситаларини доимий равишда қайта баҳолаб боришда:

- қайта баҳолашни доимий ташкил этишни;
- қайта баҳолаш барча актив сифатида тан олинган асосий воситалар бўйича ўтказилишини;
- асосий восита объектларини қайта баҳолаш кундаги ҳақиқий қиймат бўйича қайта баҳолашни тавсия этишади.¹

Тадқиқотчи К.Хомитов томонидан машина ва ускуналар қийматини баҳолаш бўйича ўрганишлар ўтказилиб хулоса шакллантирилган.² Муаллиф машина ва ускуналарни баҳолашнинг ўзига хослиги туфайли машина ва асбоб-ускуналар қийматини баҳолашнинг умум қабул қилинган услубиётини ишлаб чиқиш заруратини асослайди.

¹ Маматов З., Салоҳиддинов С. МСФО: совершенствование учета основных средств // Бизнес-эксперт. 2017. №5. – С.60 – 65.

² Хомитов К. Машина ва ускуналар қийматини баҳолашга услубий ёндашув // Молия. 2018. №1.

2.4. Амортизация ва тугатиш нормасини белгилашнинг таннархга таъсири

Турли тадқиқотларда олимлар томонидан асосий воситаларнинг «эскириши» ва «амортизация»си тушунчаси ўрганилиб, фикр-мулоҳазалар билдириб келинади. Монографиямизда асосий воситаларнинг амортизацияси, асосий воситаларнинг эскириши тушунчаларидан ҳам фойдаландик. Чунки ушбу тушунчалар Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси ва 5-сонли БҲМСда амортизация номи билан аталган бўлса, 21-сонли БҲМСда эскириш сўзи ишлатилган. Албатта, бундай турлича номланиш мунозарали, биз мазкур масала тадқиқот объектими бўлмаганлиги боис чуқур ўрганишни лозим топмадик ҳамда меъёрий ҳужжатларда келтирилган турлича номланишлардан фойдаландик.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 144-моддасига асосан, амортизация харажатлари, бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ солиқ тўловчи томонидан ҳисобга олинандиган асосий воситалар ва номоддий активлар ушбу модданинг қўлланилиши мақсадида амортизация қилинадиган мол-мулк деб эътироф этилади. Солиққа солиш мақсадида амортизация қилиниши керак бўлган мол-мулк эскириш меъёрлари энг юқори меъёрлари билан гуруҳларга тақсимланади. Бунда кўпроқ асосий воситаларнинг турлари инобатга олинган, лекин бажараётган вазифаси эътибордан четда қолган. Масалан, автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби ҳар хил русумда бўлиши ёки ҳар хил вазифани бажариши мумкин. Аммо асосий воситаларнинг турлари бўйича эскириш меъёрлари уларнинг таркиби бўйича бир хил қилиб белгилаб қўйилган. Бу, ўз навбатида, қатор ноаниқликларни келтириб чиқармоқда. Масалан, бешинчи гуруҳ таркибидаги автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби, ишлаб чиқариш транспорти, енгил автомобиллар ва саноат тракторлари учун эскириш ҳисоблашнинг йиллик энг юқори меъёри 20 фоиз қилиб белгилаб қўйилган.

ник қайта қуроллантириш харажатлари маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларига ёки тегишли тартибда давр харажатларига ўтказилади.

Бизнинг фикримизча, харажатларни бир меъёردа тақсимлаш ҳисобига таннархни пасайтириш, даромадни ошириш мақсадида асосий воситаларни қўшимча жиҳозлаш, реконструкция қилиш, замонавийлаштириш, техник қайта қуроллантириш харажатлари асосий воситадан фойдаланишнинг бошланғич даражасини оширганда эмас, бошланғич даражасида бўлганда ҳам мазкур харажатларни асосий воситани қийматига киритган ҳолда амортизация ҳисоблаш муддатини қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

З.Маматов ва С.Салоҳиддинов корхона асосий воситаларини доимий равишда қайта баҳолаб боришда:

- қайта баҳолашни доимий ташкил этишни;
- қайта баҳолаш барча актив сифатида тан олинган асосий воситалар бўйича ўтказилишини;
- асосий восита объектларини қайта баҳолаш кундаги ҳақиқий қиймат бўйича қайта баҳолашни тавсия этишади.¹

Тадқиқотчи К.Хомитов томонидан машина ва ускуналар қийматини баҳолаш бўйича ўрганишлар ўтказилиб хулоса шакллантирилган.² Муаллиф машина ва ускуналарни баҳолашнинг ўзига хослиги туфайли машина ва асбоб-ускуналар қийматини баҳолашнинг умум қабул қилинган услубиётини ишлаб чиқиш заруратини асослайди.

¹ Маматов З., Салоҳиддинов С. МСФО: совершенствование учета основных средств // Бизнес-эксперт. 2017. №5. – С.60 – 65.

² Хомитов К. Машина ва ускуналар қийматини баҳолашга услубий ёндашув // Молия. 2018. №1.

2.4. Амортизация ва тугатиш нормасини белгилашнинг таннархга таъсири

Турли тадқиқотларда олимлар томонидан асосий воситаларнинг «эскириши» ва «амортизация»си тушунчаси ўрганилиб, фикр-мулоҳазалар билдириб келинади. Монографиямизда асосий воситаларнинг амортизацияси, асосий воситаларнинг эскириши тушунчаларидан ҳам фойдаландик. Чунки ушбу тушунчалар Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси ва 5-сонли БҲМСда амортизация номи билан аталган бўлса, 21-сонли БҲМСда эскириш сўзи ишлатилган. Албатта, бундай турлича номланиш мунозарали, биз мазкур масала тадқиқот объектими бўлмаганлиги боис чуқур ўрганишни лозим топмадик ҳамда меъёрий ҳужжатларда келтирилган турлича номланишлардан фойдаландик.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 144-моддасига асосан, амортизация харажатлари, бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ солиқ тўловчи томонидан ҳисобга олинган асосий воситалар ва номоддий активлар ушбу модданинг қўлланилиши мақсадида амортизация қилинадиган мол-мулк деб эътироф этилади. Солиққа солиш мақсадида амортизация қилиниши керак бўлган мол-мулк эскириш меъёрлари энг юқори меъёрлари билан гуруҳларга тақсимланади. Бунда кўпроқ асосий воситаларнинг турлари инобатга олинган, лекин бажараётган вазифаси эътибордан четда қолган. Масалан, автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби ҳар хил русумда бўлиши ёки ҳар хил вазифани бажариши мумкин. Аммо асосий воситаларнинг турлари бўйича эскириш меъёрлари уларнинг таркиби бўйича бир хил қилиб белгилаб қўйилган. Бу, ўз навбатида, қатор ноаниқликларни келтириб чиқармоқда. Масалан, бешинчи гуруҳ таркибидаги автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби, ишлаб чиқариш транспорти, енгил автомобиллар ва саноат тракторлари учун эскириш ҳисоблашнинг йиллик энг юқори меъёри 20 фоиз қилиб белгилаб қўйилган.

Солиққа солиш мақсадлари учун ҳар бир кичик гуруҳ бўйича амортизация ажратмалари амортизация меъёрини қўллаш орқали, бироқ Солиқ кодексида белгиланган энг юқори меъёрдан ошмаган ҳолда ҳисоблаб чиқилади. Солиққа солиш мақсадлари учун амортизацияни Солиқ кодексида белгиланганидан пастроқ ва солиқ тўловчининг ҳисоб сиёсатида мустаҳкамлаб қўйилган меъёрлар бўйича ҳисоблашга йўл қўйилади.

Солиққа солинадиган фойданинг тўлиқ ҳисобланмаган амортизация суммасига солиқ солиш мақсадларида Солиқ кодексида назарда тутилган меъёрларга зид равишда қайта ҳисоблаш амалга оширилмайди.

Фойдаланишда бўлган асосий воситалар объектлари оладиган солиқ тўловчи ушбу асосий воситалар объекти бўйича амортизация меъёрини мазкур асосий воситалар объектдан аввалги мулкдорлар томонидан фойдаланилган йиллар (ойлар) сонига камайтирилган фойдаланиш муддати инобатга олган ҳолда белгилашга ҳақлидир. Агар мазкур асосий воситадан аввалги мулкдорларда амалда фойдаланиш муддати ушбу асосий воситаларнинг Солиқ кодексида таснифланиши билан белгиланадиган фойдаланиш муддатига тенг ёки ундан ортиқ бўлса, солиқ тўловчи техника хавфсизлиги талабларини ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда бу асосий воситадан унумли фойдаланиш муддатини мустақил равишда, лекин уч йилдан кам бўлмаган муддатга белгилашга ҳақлидир. Фойдаланишда бўлган асосий воситалар хизмат муддатини аниқлаш имконияти бўлмаган тақдирда амортизацияни ҳисоблаш янги асосий воситаларга бўлгани сингари амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексида мазкур норманинг мавжудлиги ҳам автомобиль транспорти корхоналарида қайсидир маънода автомобиль транспортларидан фойдаланишни, уларга амортизация ҳисоблаш тартибини ўзгартиришни талаб этади. Солиқ кодексидаги нормада тўлиқ

амортизация қилинган асосий воситаларни бошқа юридик шахслар сотиб олганда техника хавфсизлиги талабларини ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда бу асосий воситадан унумли фойдаланиш муддатини мустақил равишда, лекин уч йилдан кам бўлмаган муддатга белгилашга ҳақли эканлиги эътироф этилган. Аммо мазкур асосий воситадан фойдалан- аётган юридик шахснинг ўзи ушбу асосий воситалардан тў- лик амортизация қилиб бўлингандан кейин фойдаланиши мумкинлиги, амортизация нормаси ҳақидаги маълумотлар мавжуд эмас.

Бизнинг фикримизча, автомобиль транспорти корхонала- рида тўлиқ амортизация қилиб бўлинган асосий воситалар- нинг бошланғич қиймати оширилган, яъни капитал таъмирлаш ҳисобига ишлатиш муддати, қуввати яхшиланган асосий во- ситаларга нисбатан амортизацияни ҳисоблаш нормасини бел- гилаш мақсадга мувофиқ. Мазкур ҳаракатдаги таркиб автомо- биллар учун мукамал таъмирлаш даражасига қараб 4 йилдан кам бўлмаган амортизация нормасини белгилаш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 144-модда- сида фақат «Бир текисда (тўғри чизикли) ҳисоблаш» усули бў- йича асосий воситаларнинг эскириш муддатлари фоизда кел- тириб қўйилган (2.4-жадвалга қаранг).

**Асосий воситаларнинг турлари бўйича
эскириш меъёрлари¹**

Гуруҳ тартиб рақами	Кичик гуруҳлар тартиб рақами	Асосий воситаларнинг номи	Эскиришнинг йиллик энг юқори меъёри, фоизларда
V		Ҳаракатланувчан транспорт	
	1	Темир йўлнинг ҳаракатдаги таркиби	8
	2	Денгиз, дарё кемалари, балиқчилик саноати кемалари	
	3	Ҳаво транспорти	
	4	Автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби, ишлаб чиқариш транспорти	20
	5	Енгил автомобиллар	
	6	Саноат тракторлари	
	7	Коммунал транспорт	10
	8	Махсус вахта вагонлари	
	9	Бошқа транспорт воситалари	20

2.4-жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, ҳаракатланувчан транспорти гуруҳига 8 номдаги асосий воситалар киритилган. Эътибор қаратадиган бўлсак, бирор бандда на автобус, на юк автомобиллари мавжуд. Уларга

¹ Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси 144-моддаси.

автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби, енгил автомобиллар, бошқа асосий воситаларга биз томонимиздан ўрганилаётган автомобиль транспорти корхоналаридаги асосий воситаларни киритишимиз мумкин. Ушбу 3 турга кирувчи автомобиль транспортларига ҳам 20 фоизли амортизация нормаси қўлланилиши белгиланган.

Ўрганишлар асосида кузатишимиз мумкинки, бугунги кунда автомобиль транспорти корхоналарида ҳаракатланувчан таркибга кирувчи енгил автомобилларга 20 фоиз, юк автомобиллари ва автобусларга 15 фоиз, айрим автобусларга ҳатто 10 фоиз амортизация нормаси қўлланилмоқда. Бир вақтнинг ўзида автомобиль транспорти корхоналаридаги юк автомобиллари 10 – 12 йил, автобуслар 8 – 12 йил, енгил автомобиллар 6 – 8 йил давомида нормал ҳолатда хизмат қилаётганлиги маълум бўлди.

Масаланинг яна бир томони борки, умуман, автомобиль транспорти корхоналарида ёки бошқа тармоқ корхоналарида бугунги кунда автобуслар, юк автомобиллари, енгил автомобилларга қандай тартибда амортизация нормаси асос қилиб олинмоқда? Ваҳоланки, амортизация нормаси белгиланган ягона ҳужжат Солиқ кодекси бўлиб, мазкур кодексда ҳам ушбу асосий восита турлари алоҳида кўрсатилмаган, бошқа асосий воситалар ёки ҳаракатдаги таркибга киритилганда ҳам уларга белгиланган амортизация нормаси 20 фоиз қилиб белгиланган.

Бизнинг фикримизча, мазкур ноаниқликни бартараф этиш, Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг моддасидаги талабни аниқлаштириш учун эскириш ҳисобланадиган автомобиль транспорти таркибига ўзгартириш киритиш мақсадга мувофиқ. Чунки бугунги кунда айрим юк автомобиллари автобусларнинг ишлаш даври узок муддатни ташкил қилиши билан бирга Солиқ кодексда белгиланган 20 фоизи нормани қўллаш бирмунча таннархни ошириш билан бирга автомобиль транспорти корхоналарида ҳисоб ишларида

чалкашликни келтириб чиқаради. Яъни юк автомобиллари ва автобусларга 15 фоизли нормани қўллаш мақсадга мувофиқдир. Микро ва енгил автомобиль типдаги юк ташувчи транспорт воситаларига нисбатан енгил автомобилларга қўлланадиган 20 фоизли эскириш нормасини қўллаш мақсадга мувофиқ.

Ҳаракатланувчан таркибга кирувчи енгил автомобилларга 20 фоиз, юк автомобиллари ва автобусларга 15 фоиз, айрим автобусларга ҳатто 10 фоиз амортизация нормаси қўлланилаётганлиги, ваҳоланки, автомобиль транспорти корхоналаридаги юк автомобиллари 10 – 12 йил, автобуслар 8 – 12 йил, енгил автомобиллар 6 – 8 йил давомида нормал ҳолатда хизмат қилаётганлигини ўрганишлар асосида келтирдик.

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига белгиланган амортизация нормаси солиқ солиш мақсадлари учун берилган. Энди мазкур нормалар бугунги кун замонавий техникалари учун талабга жавоб бермаётганлиги мутахассислар томонидан эътироф этилмоқда. Шу боис биз томонимиздан автомобиль транспорти корхоналарида амортизация меъёрини қўллаш бўйича тадқиқотлар олиб борилди. Амортизация нормасининг у ёки бу фоиз даражасини қўллаш шунчаки меъёрни алмаштириш эмас, бу хизматлар таннархига ҳам таъсир қилади.

Кўрсатилаётган хизматлар таннархини пасайтириш, автомобиль транспорти корхоналарида фойдаланилаётган транспорт воситаларига ҳисобланаётган амортизация нормасини ҳақиқий хизмат муддатига мослаштириш мақсадида биз томонимиздан Солиқ кодексининг 144-моддасида белгиланган амортизация нормасини ифодаловчи 5-гурух амортизация нормаси қуйидагича белгиланиши таклиф этилди (2.5-жадвалга қаранг).

**Асосий воситаларнинг турлари бўйича таклиф
этилаётган эскириш меъёрлари¹**

Гуруҳ тартиб рақами	Кичик гуруҳлар тартиб рақами	Асосий воситаларнинг номи	Эскириш ҳисоблашнинг йиллик энг юқори меъёри, фоизларда
V		Ҳаракатланувчан транспорт	
	1	Темир йўлнинг ҳаракатдаги таркиби	
	2	Денгиз, дарё кемалари, балиқчилик саноати кемалари	8
	3	Ҳаво транспорти	
	4	Автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби, ишлаб чиқариш транспорти	
	5	Енгил автомобиллар, микро ва енгил автомобил типдаги юк ташувчи автомобиль транспортлари	20
	6	Саноат тракторлари	
	7	Коммунал транспорт	
	8	Махсус вахта вагонлари	10
	9	Юк автомобиллари	
	10	Автобуслар (микро автобуслар)	15
	10	Бошқа транспорт воситалари	20

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

Эътибор берадиган бўлсак, амалдаги Солиқ кодексида юк автомобиллари ва автобусларга амортизация нормасини кўрсатувчи банд мавжуд эмас. Биз томонимиздан берилаётган мазкур таклифнинг қонунчиликка киритилиши автомобиль транспорти корхоналарида транспорт воситаларидан самарали фойдаланишни таъминлаш билан бирга хизматлар таннархини пасайтиради, ҳисоб-китобларда аниқликни таъминлайди.

Бир вақтнинг ўзида автомобиль транспорти корхоналарида кўрсатилаётган транспорт хизматлари таннархини пасайтириш, йўловчи ва юк ташиш тизимини янада ривожлантириш мақсадида автомобиль транспорти корхоналарида Солиқ кодексида белгиланган нормалардан паст нормани белгилаш асосида амортизация ҳисобланганда ҳам солиққа тортиладиган базадан солиқ кодексидаги норма доирасида харажатларни чиқариб ташлаш мақсадга мувофиқ. Яъни автомобиль транспорти корхонаси 15 фоизли норма ўрнига ҳисоб сиёсати асосида 10 фоизли нормани қўллаганда корхона жами даромадидан 15 фоизли харажатни айириш мақсадга мувофиқ. Бугунги кундаги Солиқ кодексида автомобиль транспортининг ҳаракатланувчи таркибига 20 фоизли амортизация нормаси белгиланган бўлса-да, биз томонимиздан ўрганилган бирор корхонада автобус ёки юк автомобилларига 20 фоизли норма қўлланилмаган. Уларнинг аксариятида 15 фоиз, айримларида ҳаттоки 10 фоизли норма қўлланилган.

Биз томонимиздан таклиф этилган тартибнинг жорий қилиниши автомобиль транспорти корхоналарида асосий воситалар амортизацияси билан боғлиқ муаммони бартараф этиш билан бирга кўрсатилаётган хизматлар таннархининг ҳам пасайишига олиб келади.

У.Т.Файзиевнинг фикрича, «Автомобиль транспорти корхоналари ишлаб чиқариш харажатларининг яна бир бухгалтерия ҳисоби объекти ҳаракатланувчи таркиб бўйича амортиза-

ция ажратмалари ҳисобланади». Олима ўзининг диссертация ишида «Маҳсулот (иш, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги 54-сонли қарор асосида тасдиқланган Низомга юк ташувчи автомобиль транспорти корхоналарининг ҳаракатланувчи таркиби бўйича амортизация ҳисобини юритувчи алоҳида 1.4.1-моддани киритиш лозимлигини илмий жиҳатдан асослаб берган.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 144-моддасида асосий воситалар таркиби уларнинг амортизация қилинадиган нормаси билан бирга берилган бўлиб, еттита асосий гуруҳга бўлинган. Бу гуруҳларнинг таркибида қиймати 5-сонли БҲМСда белгиланган меъёр, яъни энг кам иш ҳақининг 50 баробаридан анча паст бўлган асосий воситалар ҳам мавжуд. Умуман олганда, Солиқ кодексидаги рўйхат солиқ солиш мақсади учун амортизация қилинадиган мол-мулк рўйхати сифатида келтирилган. Фикримизча, асосий воситанинг таркибини «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да келтириш мақсадга мувофиқдир.

Мазкур рўйхатда автомобиль транспорти корхоналарида фойдаланиладиган ҳаракатланувчи транспорт ва фаолият турлари бўйича иш машиналарини кўриш мумкин. Солиқ кодексига кўра, компрессор машиналари ва ускуналари, насослар, юк кўтариш-транспорт, юк ортиш-тушириш машиналари ва ускуналари, тупроқ, карьер ҳамда йўл қурилиш ишлари учун машиналар ва ускуналар, устун-қозиқ қоқиш машиналари ва ускуналари, майдалаш-янчиш ускуналари ҳаракатланувчи транспорт таркибига киритилмаган.

Ҳаракатланувчан транспорт таркибига темир йўлнинг ҳаракатдаги таркиби, денгиз, дарё кемалари, балиқчилик саноати кемалари, ҳаво транспорти, автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби, ишлаб чиқариш транспорти, ен-

Эътибор берадиган бўлсак, амалдаги Солиқ кодексида юк автомобиллари ва автобусларга амортизация нормасини кўрсатувчи банд мавжуд эмас. Биз томонимиздан берилаётган мазкур таклифнинг қонунчиликка киритилиши автомобиль транспорти корхоналарида транспорт воситаларидан самарали фойдаланишни таъминлаш билан бирга хизматлар таннархини пасайтиради, ҳисоб-китобларда аниқликни таъминлайди.

Бир вақтнинг ўзида автомобиль транспорти корхоналарида кўрсатилаётган транспорт хизматлари таннархини пасайтириш, йўловчи ва юк ташиш тизимини янада ривожлантириш мақсадида автомобиль транспорти корхоналарида Солиқ кодексида белгиланган нормалардан паст нормани белгилаш асосида амортизация ҳисобланганда ҳам солиққа тортиладиган базадан солиқ кодексидаги норма доирасида харажатларни чиқариб ташлаш мақсадга мувофиқ. Яъни автомобиль транспорти корхонаси 15 фоизли норма ўрнига ҳисоб сиёсати асосида 10 фоизли нормани қўллаганда корхона жами даромадидан 15 фоизли харажатни айириш мақсадга мувофиқ. Бугунги кундаги Солиқ кодексида автомобиль транспортининг ҳаракатланувчи таркибига 20 фоизли амортизация нормаси белгиланган бўлса-да, биз томонимиздан ўрганилган бирор корхонада автобус ёки юк автомобилларига 20 фоизли норма қўлланилмаган. Уларнинг аксариятида 15 фоиз, айримларида ҳаттоки 10 фоизли норма қўлланилган.

Биз томонимиздан таклиф этилган тартибнинг жорий қилиниши автомобиль транспорти корхоналарида асосий воситалар амортизацияси билан боғлиқ муаммони бартараф этиш билан бирга кўрсатилаётган хизматлар таннархининг ҳам пасайишига олиб келади.

У.Т.Файзиеванинг фикрича, «Автомобиль транспорти корхоналари ишлаб чиқариш харажатларининг яна бир бухгалтерия ҳисоби объекти ҳаракатланувчи таркиб бўйича амортиза-

ция ажратмалари ҳисобланади». Олима ўзининг диссертация ишида «Маҳсулот (иш, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги 54-сонли қарор асосида тасдиқланган Низомга юк ташувчи автомобиль транспорти корхоналарининг ҳаракатланувчи таркиби бўйича амортизация ҳисобини юритувчи алоҳида 1.4.1-моддани киритиш лозимлигини илмий жиҳатдан асослаб берган.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 144-моддасида асосий воситалар таркиби уларнинг амортизация қилинадиган нормаси билан бирга берилган бўлиб, еттита асосий гуруҳга бўлинган. Бу гуруҳларнинг таркибида қиймати 5-сонли БҲМСда белгиланган меъёр, яъни энг кам иш ҳақининг 50 баробаридан анча паст бўлган асосий воситалар ҳам мавжуд. Умуман олганда, Солиқ кодексига рўйхат солиқ солиш мақсади учун амортизация қилинадиган мол-мулк рўйхати сифатида келтирилган. Фикримизча, асосий воситанинг таркибини «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да келтириш мақсадга мувофиқдир.

Мазкур рўйхатда автомобиль транспорти корхоналарида фойдаланиладиган ҳаракатланувчи транспорт ва фаолият турлари бўйича иш машиналарини кўриш мумкин. Солиқ кодексига кўра, компрессор машиналари ва ускуналари, насослар, юк кўтариш-транспорт, юк ортиш-тушириш машиналари ва ускуналари, тупроқ, карьер ҳамда йўл қурилиш ишлари учун машиналар ва ускуналар, устун-қозик қоқиш машиналари ва ускуналари, майдалаш-янчиш ускуналари ҳаракатланувчи транспорт таркибига киритилмаган.

Ҳаракатланувчан транспорт таркибига темир йўлнинг ҳаракатдаги таркиби, денгиз, дарё кемалари, балиқчилик саноати кемалари, ҳаво транспорти, автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби, ишлаб чиқариш транспорти, ен-

гил автомобиллар, саноат тракторлари, коммунал транспорт, махсус вахта вагонлари, бошқа транспорт воситалари киритилган.

Автомобиль ҳаракат воситалари ва йўл-қурилиш машиналарида ёнилғи ва мойлаш материаллари сарфи меъёрларида эса бортли юк автомобиллари, шатаклагич автомобиллар, фургонлар, самосваллар, автобуслар, енгил автомобиллар, мотоцикллар ва мотороллерлар киритилиши келтирилган.

Автомобиль транспорти воситаларининг қиймати асосий воситаларнинг бошқа объектлари каби улардан фойдали хизмат муддати бўйича эскириш ҳисоблаш орқали камайиб боради. Фойдали хизмат муддати деганда асосий воситалар объектидан фойдаланилиши корхонага даромад келтирадиган давр тушунилиши керак.

5-сонли Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида асосий воситаларнинг қиймати амортизация ажратмасини ҳисоблаш орқали камайиб бориши келтирилган. Стандартга кўра, асосий воситаларга амортизация тенг маромли (тўғри чизиқли), бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда ҳамда жадаллаштирилган амортизация ҳисоблаш йўли орқали ҳисобланади.

Асосий воситаларга у ёки бу усулнинг қўлланилиши ёки амортизация ҳисоблаш жараёнининг тўғри ташкил этилиши, юқоридаги таъкидлаб ўтилганидек, маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига таъсир қилибгина қолмай, корхонанинг келгусидаги молиявий барқарорлиги ва бошқа иқтисодий кўрсаткичларига ҳам ўз таъсирини ўтказади. Шу боис асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш ҳам доимий ўрганиб келинган бўлиб, изланишларда турлича фикрлар билдирилган.

А.Туляганов асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг аниқ усуллари кўллаш улардан самарали фойдаланишга олиб келиши тўғрисида тўхталиб, асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг муаллақ шакллари белгилашни

таклиф этади.¹ Тадқиқотчи томонидан асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш усулларини қўллаш корхона даромадининг ошишига олиб келиши таъкидланган. Аммо тадқиқотчи томонидан айнан нима учун «муаллақ» сўзи қўлланилганлигига изоҳ берилмаган. Яъни меъёрий ҳужжатлар ва бошқа манбаларда келтирилмаган муаллақ шакллар сўзини қўллаб, бу тушунчага муаллифлик ёндашувини билдирмаган.

Асосий воситаларга эскириш ҳисоблашда турли усуллар қўлланилиши ва халқаро стандартлар талабига мослиги бўйича С.Ташназаров томонидан мулоҳазалар билдирилган. Муаллиф томонидан усуллар ва халқаро стандартларда қандай усулларнинг қўлланилиши тўғрисида хулосалар берилган, аммо усулларнинг афзаллиги ва камчиликлари тўғрисида аниқ фикрлар билдирилмаган.²

Яна бир гуруҳ олимлар томонидан асосий воситаларга амортизация ҳисоблашда жадаллашган амортизация ҳисоблаш усулини қўллаш бўйича фикр-мулоҳазалар билдирилган. Жумладан, Я.Мустафақулов томонидан асосий капиталга жадаллашган амортизация усулини қўллаш ва шу орқали инвестициялар оқимини кўпайтириш, айниқса, қишлоқ хўжалигига жалб қилинадиган инвестицияларнинг янада кўпроқ қисмини асосий капиталга қаратиш мақсадга мувофиқлигини таъкидлаб, бу жараён ўзининг ижобий натижасини бериши билан бирга иқтисодий барқарорликка эришишнинг мақбул усулларидан эканлиги таъкидланади.³ Аммо муаллиф томонидан жадаллаштирилган амортизациянинг қўлланилиши маҳсулот таннархини ошириб юбориши, нархлар қимматлашиб, талабнинг камайиб кетишига олиб келиши ҳақида фикр билдирилмаган.

¹ Туляганов А. Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва унга таъсир этувчи омиллар // Молия. 2016. №5.

² Ташназаров С. Мулк, бино, машина ва асбоб-ускуналарнинг қайта баҳоланиши, депрециацияси ва молиявий ҳисоботи // Молия. 2016. №4.

³ Мустафақулов Я. Асосий капитални янгилашда жадаллашган амортизация тўловларининг иқтисодий аҳамияти // Молия. 2014. №1.

Д.Ғозибеков: «Ўзбекистон амалиётида жорий этилган жадаллаштирилган амортизация усули асосий капитал хизмат муддатини қисқартиришга имкон беради, бироқ бу амалий жиҳатдан жадаллаштирилган амортизацияни деярли истисно қилади, ишлаб чиқаришга қаратилган инвестицияларни рағбатлантириш тадбирларини торайтиради», – деб таъкидлайди.¹

С.Абдуллаев жадаллашган амортизация усулини қўллашни рағбатлантиришда алоҳида ёндашувлар ишлаб чиқилиши ва унда қуйидаги талаблар ҳисобга олиниши мақсадга мувофиқлигини таъкидлайди²:

1. Мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ даражада ва самарали фойдаланиш.

2. Асосий капиталга инвестицияларни тез ва самарали қоплаш.

3. Иқтисодиётнинг реал секторига инвестициялар оқими ортиши учун қулай шарт-шароит вужудга келтириш.

4. Солиқ ундириладиган асоснинг кескин қисқариб кетишига йўл қўймаслик.

Аммо, унутмаслик лозимки, амалдаги солиқ қонунчилигига кўра жадаллаштирилган амортизация солиқ ундириладиган асоснинг қисқариб кетишига олиб келмайди.

Асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш деганда уларга сарфланган ёки сарфланаётган қийматликларни маҳсулот таннархига ўтказиш тушунилади. Аммо асосий воситалар нафақат моддий жиҳатдан, балки маънавий жиҳатдан ҳам эскириб боради. Бироқ бу эскиришнинг аниқ ҳисобини юритиш, бухгалтерия ҳисобида акс эттириб бориш мураккаб. Шундай ҳолатлар бўладики, асосий восита ишлатишга яроқли, аммо ундан фойдаланиш самарадорлиги паст бўлган ҳолларда асо-

¹ Ғозибеков Д. Инвестицияларни молиялаштириш муаммолари. Док. дисс. автореф. – Тошкент, 2002.

² Абдуллаев С. Ялпи ички маҳсулотнинг тақсимланишида амортизация ажратмаларининг улуши ва ундан самарали фойдаланиш йўллари // Бизнес-эксперт. 2018. №1. – Б.67 – 70.

сий воситанинг жисмоний эмас, маънавий эскириши намоён бўлади. Бундай ҳолатлар техника тараққиёти ривожланиши юқори бўлган давлатларда жудаям кўп учрайди. Жисмоний эскиришни аниқлаш бирмунча осон, бироқ маънавий эскиришни аниқлаш қийин.

Тадқиқотчи Ж.Насриддинов жисмоний эскиришни бартараф қилиб бўладиган ва бартараф қилиб бўлмайдиган турларга ажратиш мумкинлигини айтади.¹ Бу турларни тавсифлаб, тузатиш харажатлари асосий капиталнинг потенциал нархидан ортиқ бўлса, эскириш тузатиб бўлмайдиган ҳисобланиши, таъмирлаш харажатлари унинг натижасида асосий капиталга қўшилган қийматдан кам бўлишини таъкидлайди.

Бизнинг фикримизча, асосий воситаларнинг жисмоний эскириши амортизация ажратмаси кўринишида маҳсулот таннархига ўтказиб борилади. Аммо асосий воситаларнинг маънавий ва жисмоний эскиришини бартараф қилиб бўлса, бартараф қилиш харажатлари ҳисобига асосий воситанинг янгиланган қийматини шакллантирган ҳолда уларга бошқа эскириш меъёрини белгилаш мақсадга мувофиқ.

Асосий воситаларга эскиришни ҳисоблашда амортизация қилинадиган қиймат шакллантирилиши ҳам харажатларни оптималлаштиришга самарали хизмат қилади. Амортизацияланадиган қиймат молиявий ҳисоботларда фараз қилинаётган (баҳоланган) тугатиш қийматини чегирган ҳолда кўрсатилган активнинг бошланғич (тиклаш) қиймати суммасидир. Бошланғич қиймати қуриб битказиш, асбоб-ускуналар билан тўлиқ жиҳозлаш, қайта қуриш, замонавийлаштириш ва техник қайта қуроллантириш ишлари бўйича харажатлар суммага оширилган асосий воситалар учун амортизация қиймати бўлиб, ушбу ишлар фараз қилинаётган (баҳоланган)

¹ Насриддинов Ж. Амортизациянинг назарий масалалари // Молия. 2015. №4.

тугатиш қийматини чиқариб ташлаган ҳолда тугатилганидан сўнг мазкур асосий воситалар фойдаланишга киритилган вақтда аниқланган уларнинг қолдиқ (баланс) қиймати ҳисобланади.

Асосий воситаларнинг амортизация қилинадиган қиймати белгиланиши амортизация харажатлари суммасига таъсир қилади. Бир вақтнинг ўзида тугатиш қиймати, харажатларни ҳаққоний кечиктириш имкониятини беради. Яъни, бизга маълумки, аксарият асосий воситалар хизмат муддати тугагандан кейин ҳам ишлатилади ва маълум бир қийматга эга бўлади. Тугатиш қийматини белгилаш орқали соф амортизацияланадиган қиймат асосида эскириш ҳисоблаш мазкур қийматни амортизация бўлишининг олдини олиб, маълум бир даврдан, яъни хизмат муддати тугагандан кейин ҳисобдан чиқарилишини таъминлайди. Бу эса асосий воситанинг ҳисоби тўғри ва тўлиқ юритилишига олиб келади.

Амалдаги қонунчиликка кўра, асосий воситанинг тугатиш қиймати деганда асосий воситаларнинг чиқиб кетиши бўйича кутилаётган харажатларни чегирган ҳолда кутилаётган фойдали хизмат муддати охирида асосий воситаларни тугатиш чоғида олинадиган активларнинг фараз қилинаётган суммаси тушунилади.¹ Яъни тугатиш қиймати асосий восита фойдали хизмат муддати тугаганидан кейин мазкур асосий воситанинг ўша вақтдаги тахминий қийматини ифодалайди. Бу қиймат амортизация ҳисобланаётганда ҳисобга олинмайди.

Биз томонимиздан 700 дан ортиқ мутахассис билан ўтказилган сўровнома натижалари, интервью маълумотлари, ўтказилган кузатувлар ҳамда тажрибалар асосида асосий воситалар гуруҳлари бўйича тармоқ хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда асосий воситаларнинг тугатиш қийматлари нормаси таклиф этилди (2.6-жадвалга қаранг).

¹ 5-сонли «Асосий воситалар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

Автотранспорт корхоналари учун асосий воситалар тугатиш қийматини белгилашда тавсия этилган норма¹ (асосий воситанинг бошланғич қийматига нисбатан)

Гуруҳлар тартиб рақами	Кичик гуруҳлар тартиб рақами	Асосий воситаларнинг номи	Тавсия этиладиган тугатиш қиймати нормаси, фоизда
I		Бинолар, иморатлар ва иншоотлар	
	1	Бинолар, иморатлар	15
	2-17	1-гуруҳга тегишли бошқа асосий воситалар	5
II		Узатиш қурилмалари	5
III		Куч-қувват берадиган машиналар ва ускуналар	5
IV		Фаолият турлари бўйича иш машиналари ва ускуналар (ҳаракатланувчи транспортдан ташқари)	20
V		Ҳаракатланувчан транспорт	20
VI		Компьютер, периферия қурилмалари, маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	10
VII		Бошқа гуруҳларга киритилмаган асосий воситалар	
	1	Кўп йиллик дов-дарахтлар	20
	2	Бошқалар	10

Биз томонимиздан олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, аксарият автомобиль транспорти корхоналарида асосий воситаларга тугатиш қиймати белгиланмаган. Асосий восита-

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

нинг бошланғич қиймати асосида амортизация ҳисобланган. Бу эса ўз-ўзидан жорий амортизация харажатларини ошишига олиб келган (2.7-жадвалга қаранг).

2.7-жадвал

Асосий восита амортизация харажатларига тугатиш қийматини белгилашнинг таъсири¹

Тугатиш қиймати белгиланмаган автобусга ҳисобланган амортизация				Тугатиш қиймати белгиланган автобусга ҳисобланган амортизация					
Асосий воситанинг бошланғич қиймати	Амортизация нормаси, %	Йиллик амортизация суммаси	Асосий воситанинг қолдиқ қиймати	Асосий воситанинг бошланғич қиймати	АВ нинг тугатиш қиймати	Амортизацияланадиган қиймат	Амортизация нормаси	Амортизация суммаси	Асосий воситанинг қолдиқ қиймати
280000	10	28000	252000	280000	28000	252000	10	25200	254800
280000	10	28000	224000	280000	28000	252000	10	25200	229600
280000	10	28000	196000	280000	28000	252000	10	25200	204400
280000	10	28000	168000	280000	28000	252000	10	25200	179200
280000	10	28000	140000	280000	28000	252000	10	25200	154000
280000	10	28000	112000	280000	28000	252000	10	25200	128800
280000	10	28000	84000	280000	28000	252000	10	25200	103600
280000	10	28000	56000	280000	28000	252000	10	25200	78400
280000	10	28000	28000	280000	28000	252000	10	25200	53200
280000	10	28000	0	280000	28000	252000	10	25200	28000

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

2.7-жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, асосий воситанинг бошланғич қийматига нисбатан тугатиш қийматининг 10 фоиз қилиб белгиланиши автобус бошланғич қиймати 280 миллион сўм бўлганда бир автобус амортизация харажати-нинг 28 миллион сўмдан 25,2 миллион сўмга тушишига олиб келмоқда. Яъни амортизация харажатлари камаймоқда. Автобус саройидаги ҳар бир автобус тугатиш қийматини белгилаш ҳисобига бу кўрсаткич ўртача 100 дана автобус ҳисобига 2520 миллион сўмни ташкил этади.

Асосий воситалар тугатиш қийматининг меъёрий ҳужжатларда аниқ акс эттирилмаслиги ҳам ҳисобда шу каби камчиликларни келтириб чиқариб, амортизация суммасининг ошишига олиб келмоқда. Бизнинг фикримизча, асосий воситаларга тугатиш қийматининг тахминий меъёрий миқдори-ни ҳисоб сиёсатида белгилаш ҳамда амортизацияланадиган қиймат ҳисоблашда инобатга олиш лозим.

2.5. Товар моддий захиралар ҳисобини такомиллаштириш асосида харажатларини оптималлаштириш йўллари

Тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш асосида маҳсулот ишлаб чиқариш диверсификация қилиниб, ишлаб чиқариш турлари кенгайиб борди. Бир вақтнинг ўзида хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам сезиларли ўзгаришлар амалга оширилди. Бу эса мамлакатимиз ривожланишини таъминлаш билан бирга халқимизнинг турмуш даражасини яхшилаш ва аҳоли фаровонлигини оширишга хизмат қилмоқда.

Автомобилларни ишлаб чиқариш йўлга қўйилиши натижа-сида транспорт хизматига бўлган эҳтиёжни ўзимизда ишлаб чиқарилган транспортлар қондирди. Шу билан бирга, заводла-римиз фақатгина автомобилларни йиғиш билан шуғуллани-шига тўғри келди. Чунки ишга туширилган заводлар эҳтиёт

қисмлар ва бошқа материалларни хориждан олиб келар ва ўзимизда йиғар эди.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархини пасайтириш, маҳсулот сифатини ошириш, эҳтиёт қисмларни етказиб бериш маромийлигини таъминлаш, энг муҳими, ишчи кучи бандлиги каби масалалар ечимига қаратилган чора-тадбирлар натижаси ўлароқ мамлакатимизнинг турли жойларида автомобиль эҳтиёт қисмлари ва бошқа материалларни ишлаб чиқарувчи корхоналар пайдо бўла бошлади.

Буларнинг энг йириги сифатида Тошкент вилояти ҳудудида барпо этилган мотор заводини келтириш мумкин. Мазкур завод ўз ишлаб чиқаришида асосан енгил автомобиль эҳтиёт қисмларини ишлаб чиқариб, нафақат ички бозорни таъминламоқда, балки хорижга ҳам экспортни амалга ошириб келмоқда.

Бундан ташқари, бизга маълумки, республикамизнинг турли жойларида автомобиль эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқарилгани билан, автомобиль аккумуляторларига бўлган эҳтиёжни фақат хорижий компанияларнинг маҳсулоти қондирар эди. Республикамизда 2003 йили дастлаб аккумулятор заводи ишга туширилиб, турли хилдаги аккумулятор батареялари ишлаб чиқарила бошланди. Бугунги кунда Жиззах вилоятида «Жиззах аккумулятор заводи» акционерлик жамияти шаклида фаолиятини олиб бораётган бўлса, Қорақалпоғистонда «Нурбек Оқолтин» корхонаси аккумулятор ишлаб чиқариш билан шуғулланиб келмоқда.

«Жиззах аккумулятор заводи»нинг йиллик ишлаб чиқариш қуввати йиллик 1000000 тани ташкил этиб, энг охириги замонавий ишлаб чиқариш, синов технологиялари билан таъминланган.¹ Корхона томонидан «ENERGY», «ATLANT», «CLASSIC», «HOPPENENERGY» маркалари остида енгил, юк, йўловчи ташиш ҳамда қишлоқ хўжалик техникалари учун мўлжалланган 30 дан ортиқ турдаги аккумулятор батареяла-

¹ <http://www.daz.uz/ru/production-rus>

ри ишлаб чиқарилмоқда. Ҳозирги кунда «GM Uzbekistan», «SamAuto», «MAN Auto – Uzbekistan» ҳамда «Ўзагросаноат-машхолдинг» компаниялари мазкур корхона аккумуляторларидан фойдаланмоқда.

Қорақалпоғистондаги «Нурбек Оқолтин» хусусий корхонасида ҳам аккумулятор ишлаб чиқаришда сезиларли ишлар амалга оширилиб, юк автомобиллари ва тракторлар учун аккумулятор батареяларини ишлаб чиқаришнинг йиллик қуввати 12000 тага етказилди.

Республикамизда кўплаб автомобиль эҳтиёт қисмлари ва материалларини ишлаб чиқариш яхши йўлга қўйилган бўлсада, автомобиль шиналари 2017 йилгача хориждан келтирилар эди. Республикамизда 2017 йили «Bars» бренди остида дастлабки автомобиль шиналари ишлаб чиқарила бошланди. Ангрэндаги мазкур автомобиль шиналари ишлаб чиқарувчи завод йилига 21 хил ўлчамдаги 3 миллионта автомобиль шиналари, 200 мингта қишлоқ хўжалиги техникалари учун шиналар ва бошқа резина маҳсулотлари ишлаб чиқариш қувватига эга.

Юқорида келтириб ўтилган автомобиль шиналари ва аккумулятор батареялари автомобиль ишлаб чиқарувчилар томонидан автомобиль ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқарил-аётган маҳсулот таннархига ўтказилади ва комплект сифатида қаралиб, автомобилнинг умумий таннархига қўшилади. Бизга маълумки, мазкур эҳтиёт қисмлар бир йилдан ортиқ муддатга хизмат қилади. Бундан ташқари, бир автомобиль хизмат қилиш даври мобайнида бир неча маротаба ушбу эҳтиёт қисмлар алмаштирилади. Айни дамда, бир автомобилда маълум бир давр ишлатилган автомобиль шинаси ва аккумулятор батареяси бошқа автомобилларга қўйилиши, алмаштирилиши мумкин. Автомобиль шиналари, аккумулятор батареяларининг бошқа эҳтиёт қисмлардан фарқли хусусиятлари шундан иборатки, улар, юқорида таъкидланганидек, алмаштирилиши, бир неча бор ишлатилиб яна омборга қайтарилиши мумкин (мавсумий

ёки бошқа зарурат туфайли). Шу боис уларнинг бухгалтерия ҳисобини юритиш маҳсулот (иш, хизматлар) таннархини шакллантириш, харажатларни оптималлаштириш ҳамда солиқ харажатлари ҳисобини юритиш нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этади.

Автомобиль шиналари ва аккумулятор батареяларини харажатга ҳисобдан чиқариш корхона томонидан танланган усуллар асосида амалга оширилади. Танланган ҳисоб юритиш усуллари ташкилот ва унинг бўлинмаларидаги харажатлар миқдори ўзгаришининг қонуниятларини аниқлаш ва таҳлил қилиш имконини бериши лозим. Ҳисоб юритиш усуллари ва уларни қўллаш соҳаларини тўғри танлаш, уларнинг мазмунини аниқлаш ва таснифини илмий асослаш ҳамда мамлакат ва чет эл амалиётида тўпланган тажрибани умумлаштириш, усуллар ва меъёрий базани танқидий таҳлил қилиш тақозо этилади.

Бухгалтерия ҳисобида харажатларни ҳисобга олиш ва таннархни ҳисоблаш усуллари деганда маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини аниқлаш имконини берувчи ва маҳсулот таннархининг шаклланиш жараёнини назорат қилиш учун зарур бўлган ахборотни таъминловчи ишлаб чиқариш харажатларини ташкил этиш, ҳужжатлаштириш ва акс эттириш усуллариининг йиғиндиси тушунилади. Ҳисобга олиш объектлари, ўз навбатида, ҳисобга олиш усуллариини танлаш, ишлаб чиқаришнинг хилига ва унинг технологиясига ҳамда ташкил этиш тамойиллари, механизациялаш даражаси, кўрсатиладиган хизматлар таркиби ва уларнинг мураккаблигига ва бошқа хусусиятларга боғлиқ.

Моддий ресурсларни тежаш, асосий воситаларнинг тўхтаб туришини қисқартириш, кўрсатиладиган хизматлар ҳажмини ошириш корхоналар фаолиятининг асосий техник-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилашда катта аҳамиятга эга.

Автомобиль транспорти корхонасида ушбу вазифани ҳал этишда таъмирлаш, хизмат кўрсатишни, хусусан, унинг мод-

дий ресурсларини бошқаришни такомиллаштириш муҳим. Моддий ресурслар жумласига эҳтиёт қисмлар, мойлаш ва тозалаш (артиш) материаллари ҳамда бошқа ёрдамчи материаллар киради.

Ўзбекистон Республикаси 4-сонли Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартига кўра, «Товар-моддий захиралар – кейинчалик сотиш мақсадида нормал фаолият юритиш жараёнида тутиб туриладиган ва ишлаб чиқариш жараёнида мавжуд бўлган, шунингдек, маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизмат кўрсатиш жараёнида ёхуд маъмурий ёки ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш учун фойдаланиладиган моддий активлар»¹ эканлиги қайд этилган. Мазкур стандартда айнан харажатлар тушунчаси икки гуруҳга бўлинган.

«Бевосита харажатлар – алоҳида турдаги товар-моддий захираларни ишлаб чиқариш (хизматлар кўрсатиш ва ишлар бажариш) жараёни билан бевосита боғлиқ бўлган ҳамда уларнинг бирлиги таннархига тўғридан-тўғри киритиладиган ишлаб чиқариш харажатлари».

«Билвосита харажатлар – бир неча турдаги товар-моддий захираларни ишлаб чиқариш (хизматлар кўрсатиш ва ишлар бажариш) жараёни билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш харажатлари, улар муайян товар-моддий захиралар бирликлари таннархига бевосита киритилмайди, бунинг оқибатида улар харажатлар объектлари ва уларнинг бирликлари таннархи ўртасида ҳисоб-китоб йўли билан тақсимланади».²

Товар-моддий захиралар таркибида бевосита ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан бевосита боғлиқ материаллар асосий ҳисобланади.

¹ 4-сонли «Товар-моддий захиралар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

² 4-сонли «Товар-моддий захиралар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти. Lex.uz

Материаллар таркибига хомашё ва материаллар, сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмлар, ёнилғилар, эҳтиёт қисмлар, қурилиш материаллари, идиш ва идишбоп материаллар, четга қайта ишлаш учун берилган материаллар, инвентарь ва хўжалик жиҳозлари, бошқа материаллар киритилади.

Автомобиль транспорти корхоналарида товар-моддий захиралар таркибидаги эҳтиёт қисмлар катта улушга эга бўлиб, таъмирлашга моддий жиҳатдан тайёргарлик кўришининг асосий муаммолари шулар билан боғлиқ. Таъмирлаш ишларининг эҳтиёт қисмлар билан таъминланмаганлиги таъмирлаш ишлари самарадорлиги пасайишининг, улар талаб қиладиган меҳнат, вақт ва материалларнинг самарасиз сарфланиши ортишининг асосий сабабларидан бири ҳисобланади.

Эҳтиёт қисмларни ҳисобга олишни ташкил этиш уларнинг ишлаб чиқариш жараёнидаги роли билан белгиланади. Улар қатъий мақсадли йўналишга эга бўлиб, ускуналарнинг нормал ишлашини таъминлаш учун мўлжалланган.

Эҳтиёт қисмларни ҳисобга олиш жараёнлари, усуллари ва дастлабки ҳужжатлари умумий талабга асосан амал қиладди. Ҳисоб асосан эҳтиёт қисмларнинг марказлашган омборларга келиб тушиши босқичида М-4-сонли шаклдаги кирим ордерлари бўйича ва омборлардан цехларга бериш босқичида М-9-сонли шаклдаги лимит-забор карталари бўйича ҳамда М-11-сонли шакл талабномалари бўйича юритилади.

Автомобиль транспорти корхоналарида эҳтиёт қисмларни ҳисобга олишдаги асосий камчилик уларни хизматлар таннарихига ҳисобдан чиқариш ва омбордан берилганидан кейин бевосита ҳисобдан чиқаришдир.

Автомобиль транспорти корхоналарида автомобиль шиналарини ҳисобга олиш моддий-ишлаб чиқариш захираларининг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади. Автомобиль шиналари омборда ва фойдаланишда (автомобилни юргизувчи ғилдиракларда) ёки таъмирлашда бўлиши мумкин.

Шиналар омборга эҳтиёт қисм сифатида юк хати, счёт-фактура асосида қабул қилинади ва аналитик ҳисоби юритилади. Бухгалтерия ҳисобида ҳар бир шина тури бўйича алоҳида ҳисоб юритиш варақаси очилиб, ундаги барча ҳаракатлар, нуқсонлар, таъмирлаш, босиб ўтилган километр миқдори акс эттирилади. Ҳисоб юритиш варақаси автошиналар ишлашини назорат қилувчи масъул техник ходим томонидан юритилади. Варақа автошиналарни яроқсизлик бўйича ҳисобдан чиқариш, кафолатли масофа босиб ўтилмаган тақдирда ишлаб чиқарувчилар ва шиналарни таъмирлаш корхоналарига эътирозлар билдириш учун асос саналади.

Эскирган шиналарни янгиларига алмаштириш белгиланган масофа босиб ўтилганидан кейин амалга оширилади. Босиб ўтиш меъёри О‘зР 52006:2009 – «Шиналарни юришда фойдаланиш меъёрлари» номли стандарт асосида белгиланади.¹ Автошиналар белгиланган миқдордаги масофани босиб ўтмасдан яроқсиз ҳолга келганида бунинг сабаблари (хайдовчининг, ишлаб чиқарувчининг айби) аниқланиб, ҳисобдан чиқариш далолатномаси тузилади. Ҳозирда автошиналар маълум давр миқдорида ва бир марталик фойдаланиш хусусиятига эга бўлган қисм саналади.

Автомобиль транспорти корхоналарида автомобиль шиналари белгиланган тартибдаги масофани босиб ўтгандан кейин улар ҳисобдан чиқарилади. Аммо мазкур ҳолатда муаммо шундан иборатки, автомобиль шиналари автомобиль транспортига ўрнатилган пайтда харажатга ҳисобдан чиқарилмоқда. Бу эса ҳисоб-китоб ишларини чалкаштириш билан бирга хизматлар таннархининг дастлабки даврда ошиб кетишига олиб келмоқда.

¹ «Ўзстандарт» агентлиги томонидан ишлаб чиқилган О‘зРН 52.006:2009 – «Автомобиль шиналаридан фойдаланишдаги йўл босиш меъёрлари» 09.06.2009 йилда 1646-сон билан рўйхатга олинган Давлат стандарти. Расмий нашр 2019 йил, Тошкент.

Айрим турдаги автомобиль шиналари юриш масофаси

№	Автомобиль русуми	Шина маркаси	Эскириш меъёри (км)
1	Автомобиль Chevrolet Lasetti 1.5 A/T	Мод. Contenintal 195/55R15	80000
2	Автомобиль Chevrolet Damas	Мод. Hankook 195/55R15	70000
3	MAN-192	11R22,5 И-336, И-346	70000
4	Mersedes Benz O303	12R22,5 Туркияда ишлаб чиқарилган	95000
5	КрАЗ-65032 (самосвал)	12 OOR20 И-150А	80000
6	Ikarus-250, 256и	И-303, Д-3L МА	70000
		И-11А.М	70000
		Vatador	65000

2.8-жадвалдан кўриниб турибдики, Chevrolet Lasetti 1.5 A/T автомобили Мод. Contenintal 195/55R15 шинаси учун стандарт бўйича белгиланган масофа 80000 км ни ташкил этади. Худди шундай ҳар бир автомобиль тури ва шина маркасига қараб юриш масофаси меъёри белгиланади. Албатта, юқоридагидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир автомобиль русуми ва ҳар бир шина маркаси бўйича алоҳида-алоҳида эскириш ҳисоблаш ва эскириш қийматини кўрсатилган юк ташиш таннархига қўшиб бориш бухгалтерия ҳисобида аниқ, тўғри ва тезкор маълумотларни ўз вақтида амалга оширишни тақозо қилади.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, автомобиль шиналари истеъмолдагидан ҳали фойдаланиш учун яроқли бўлган шиналар кафолатли меъёригача қолган йўл бўйича

ҳисобланган нарх бўйича омбордаги ҳисоби юритилади. Аммо улар кўрсатилаётган хизматлар таннархига қандай таъсир қилмоқда? Автомобиль шиналари бўйича харажатлар ҳисоби амалда қандай юритилмоқда?

Бундан ташқари, автомобиллардан ечиб олинган, лекин яна фойдаланиш мумкин бўлган шиналарнинг қолдиқ нархи ёки бозор баҳоси (нархи) бўйича омбордаги ҳисоби юритилади. Хўш, бу ҳолатда ҳисоб ишлари қандай амалга оширилади?

Биз юқорида таъкидлаб ўтган 4-сонли БҲМСга кўра, «Чиқиб кетаётган товар-моддий захираларнинг қиймати чиқиб кетиш далилини аниқлаш пайтида баланسدан ҳисобдан чиқарилиши керак»¹ дейилган.

Эътибор қаратадиган бўлсак, товар-моддий захиралар улар чиқиб кетиши билан баланسدан чиқарилиши керак. Яъни ишлаб чиқаришга берилиши билан товар-моддий захираларнинг қиймати тегишли ҳисобдан чиқарилиши лозим.

Автомобиль транспорти корхоналарида автомобиль шиналарининг эскириш меъёри (юриш масофаси) услубий жиҳатдан мавжуд, лекин уларнинг тўлиқ қийматини хизматлар таннархига ҳисобдан чиқариш меъёри йўқ, чунки бу амалдаги қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган. Бу, ўз навбатида, автошиналарнинг қолдиқ қийматини аниқлаш ва назорат қилиш, автошиналарнинг эскирган қийматини кўрсатилган хизматлар таннархига тўғри кўшишда бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Масалан, 21-сонли Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартига асосан 1040 – «Эҳтиёт қисмлар» ҳисобланиб, шиналар ишлаб чиқаришга берилиши биланок ҳисобдан чиқарилади ва унинг қиймати амалдаги тартибга кўра ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки кўрсатилган хизматлар таннархига бир вақтнинг ўзида тўлалигича ўтказилади. Тармоқнинг ўзига хос техноло-

¹ 4-сонли «Товар-моддий захиралар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти 49-банди.

гик хусусиятидан келиб чиқадиган бўлсак, бу методни қўллаш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки бир автошина билан, 2.8-жадвалда кўриб ўтганимиздек, маълум миқдордаги йўл босиб ўтилади ва ҳар хил хизмат турлари кўрсатилади ҳамда бу маълум бир даврни ўз ичига олади. Шунингдек, тармоқнинг яна бир ўзига хос технологик хусусияти ҳаракатдаги автомобиль транспортларида мавсумий шиналардан фойдаланилишидир. Алоҳида аналитик счёта ҳисобга олинадиган мавсумий шиналарни акс эттиришнинг ўзига хослигига ҳам эътибор қаратиш лозим. Уларни фойдаланишга топшириш таъмирлаш ҳисобланмайди, чунки улардан фақат маълум бир фаслда қайта-қайта фойдаланилади. Шунинг учун улар дарҳол ишлаб чиқариш харажатлари ёки кўрсатилган автомобиль транспорти хизматлари таннархига ҳисобдан чиқарилиши ҳам мумкин эмас. Шу билан бирга, мавсумий шиналардан фойдаланиш иқтисодий мазмунга кўра материаллар ҳисоби усулидан келиб чиқади. Мавсумий шиналардан фойдаланиш қийматини ҳисобдан чиқариш фақат улардан фойдаланилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар (эскирганлиги тўғрисидаги далолатнома) мавжуд бўлган тақдирдагина амалга оширилади.

Бухгалтерия ҳисобида харажатларни тўғри ташкил этиш учун шунини назарда тутиш лозимки, автомобиль шиналари келиб тушишига қараб ҳар хил ҳисобга олинади. Масалан, автомобиль янги сотиб олинганда ғилдираклардаги ва захирадаги шиналар ҳисобланиб, 0100 – «Асосий воситалар» қиймати таркибига киради, агар алоҳида сотиб олинса, эҳтиёт қисмлар таркибига киради. Ғилдираклардаги ва автомобилда захирадаги шиналар ушбу автомобилнинг инвентар қийматига киритилади, лекин автомобилда захирадаги шиналари алоҳида очилган карточкаларда ҳисобга олинади ва масъул шахс томонидан назорат қилинади. Алоҳида сотиб олинган автошиналар эҳтиёт қисм саналиб, 1040 – «Эҳтиёт қисмлар» счётида ҳисобга олинади. Демак, автомобиль шиналарининг

келиб тушиши икки хил манбадан бўлиши бухгалтерия ҳисобида икки хил счётдан ва бухгалтерия ёзувларидан фойдаланишга олиб келади. Бу, ўз навбатида, бухгалтерия ҳисобида уларни ҳисобга олиш билан боғлиқ муаммоларни келтириб чиқарса, айна дамда, хизматлар таннархини тўғри шакллантириш масаласини аниқлашни талаб қилади.

Бундай ўзига хос технологик хусусиятлар тармоқда бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш ва корхона ҳисоб сиёсатини тўғри шакллантиришда муаммоларни келтириб чиқаради.

Автомобиль транспорти корхоналари фаолиятининг яна бир ўзига хос жиҳати бир маблағнинг ёки харажат моддасининг ишлаб чиқариш жараёни давомида ҳар хил кўринишда бўлишидир. Масалан, автошиналар автомобилни ишлаб чиқариш жараёнида «Бутловчи буюм» ҳисобланиб, унинг қиймати автомобиль таннархига киритилади, автомобилдан фойдаланишда маълум даврдан кейин меъёри бўйича эскириши натижасида алмаштиривса, у эҳтиёт қисм ҳисобланади. Шунингдек, аккумулятор ҳам автомобилни ишлаб чиқариш жараёнида «Бутловчи буюм», ундан тўлиқ фойдаланиб, эскириши натижасида алмаштирилса, эҳтиёт қисм сифатида ҳисобга олинади. Бу каби хусусиятлар автомобиль транспорти хизмати кўрсатувчи корхоналар ҳисоб сиёсати шакллантирилишига бевосита таъсир этади.

Эҳтиёт қисмлар товар-моддий захиралар таркибига киритилиб, 4-сонли «Товар-моддий захиралар» номли БҲМСга кўра, «Чиқиб кетаётган товар-моддий захираларнинг қиймати чиқиб кетиш далилини аниқлаш пайтида балансдан ҳисобдан чиқарилиш керак»¹ дейилган.

Мазкур нормага қарайдиган бўлсак, эҳтиёт қисмлар, жумладан, автомобиль шиналари ва аккумуляторлари уларнинг чиқиб кетиш далилини аниқлаш пайтида балансдан ҳисобдан чиқарилиши лозим. Савол туғилади: автомобиль

¹ 4-сонли «Товар-моддий захиралар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

шинасининг чиқиб кетиш далили автомобилга ўрнатилган вақтими ёки автомобилга ўрнатилиб, маълум бир давр ишлатилгач ва эскириб ҳисобдан чиқарилиш вақтими?

Агар биринчи ҳолатни кўрадиган бўлсак, автомобиль шинаси омбордан чиқиб кетгани билан, бир неча ой ёки йил хизмат қилиши, омборга қайтарилиши, бошқа транспорт воситасига қўйилиши мумкин. Автомобилга ўрнатилган автомобиль шинаси ишлатилиб, омборга қайтарилганда у қайси қиймат билан кирим қилиниши ҳам ҳеч қайси ҳужжатда кўзда тутилмаган.

Иккинчи ҳолатда автомобиль шинаси омбордан чиқиб кетган, аммо қачон балансдан чиқарилиши номаълум, яъни шиналар бир неча йиллар давомида ишлатилиши мумкин (айниқса, мавсумий шиналар). Бу эса шиналарни балансдан ҳисобдан чиқаришни бир неча йиллар давомида кутишни талаб этади.

Ишлатилиш муддати ишлаб чиқарувчилар томонидан ишлаб чиқариш ҳужжатларида кўрсатилган аккумулятор батареялари автомобилга ўрнатилган пайтда балансдан ҳисобдан чиқарилиши ва таннархга ўтказилиши қанчалик тўғри? Ёки аккумуляторни таннархдан ҳисобдан чиқаришни турига қараб ўртача 2 – 5 йил кутиш ҳам корхона учун қандайдир фойда келтирадими? Мазкур саволларнинг жавоби бирмунча мураккаб бўлиб, бу борада маълум бир тадқиқот ўтказиш талаб этилади. Биз олдинги тадқиқотларимизда ҳам автомобиль шиналари ва аккумуляторни таннархга ҳисобдан чиқариш, балансдан чиқаришни қисман ўрганиб, ўз фикр-мулоҳазаларимизни билдирганмиз.¹ Мазкур тадқиқотда эса айнан шу мулоҳазаларнинг давоми сифатида бир қанча усулларни тавсия этамиз.

Манбаларга кўра автомобиль шиналарини харажатларга ўтказишда қуйидаги уч хил усулдан фойдаланилади:

¹ Калонов М.Б. Автомобиль транспорти корхоналарида харажатлар ҳисобини юритиш масалалари. Монография. – Тошкент: Iqtisod-moliya, 2018.

– автомобиль шинасини ишлаб чиқаришга берилганда ҳисобдан чиқариш;

– автомобиль шинасини юрган масофасига қараб ҳисобдан чиқариб бориш;

– автомобиль шинаси қийматини ишлаб чиқаришга берилган пайтда келгуси давр харажатларига ўтказган ҳолда кейинги даврда босқичма-босқич ҳисобдан чиқариш.

Биринчи усул жуда ҳам оддий, автомобиль шинасининг қиймати ишлаб чиқаришга берилган вақтнинг ўзида омбордан харажатга ҳисобдан чиқарилади ва балансдаги қиймати шу ойнинг ўзида таннархга ўтказилади. Қолган даврда унинг аналитик ҳисоби юритиб борилиб, шинанинг қиймати кўринмайди.

Фикримизча, бу усулни қўллашнинг асосий камчиликлари қуйидагилардан иборат:

– шу ойдаги маҳсулот таннархга юқори даражада таъсир қилиши;

– омбор ҳисобидаги аналитик ҳужжатларда қийматнинг ноль даражада туриши;

– балансдан бирданига ҳисобдан чиқарилиши ҳисобига товар-моддий захира сифатида кўринмаслиги;

– алмаштириш (бошқа автомобилга ўрнатиш, сотиш, айирбошлаш ва б.) зарурати туғилганда ҳам унинг қийматини аниқлаш имконияти йўқлиги ва б.

Бу усулнинг яна бир салбий томони борки, автомобиль шиналари нархининг қимматлиги ҳисобига маҳсулот таннархи ошиб кетиши оқибатида солиқ муносабатлари, жумладан, фойда солиғи базасининг камайиши кузатилади. Бундай пайтда кечиктирилган солиқ мажбуриятлари вужудга келиши мумкин. Шу боис корхоналар томонидан автомобиль шиналарини балансдан ҳисобдан чиқаришнинг асосан 2 хил усулидан фойдаланилади, яъни ишлаб чиқаришга берилгандан ёки тўлиқ эскириб бўлгандан сўнг. Ишлаб чиқаришга бе-

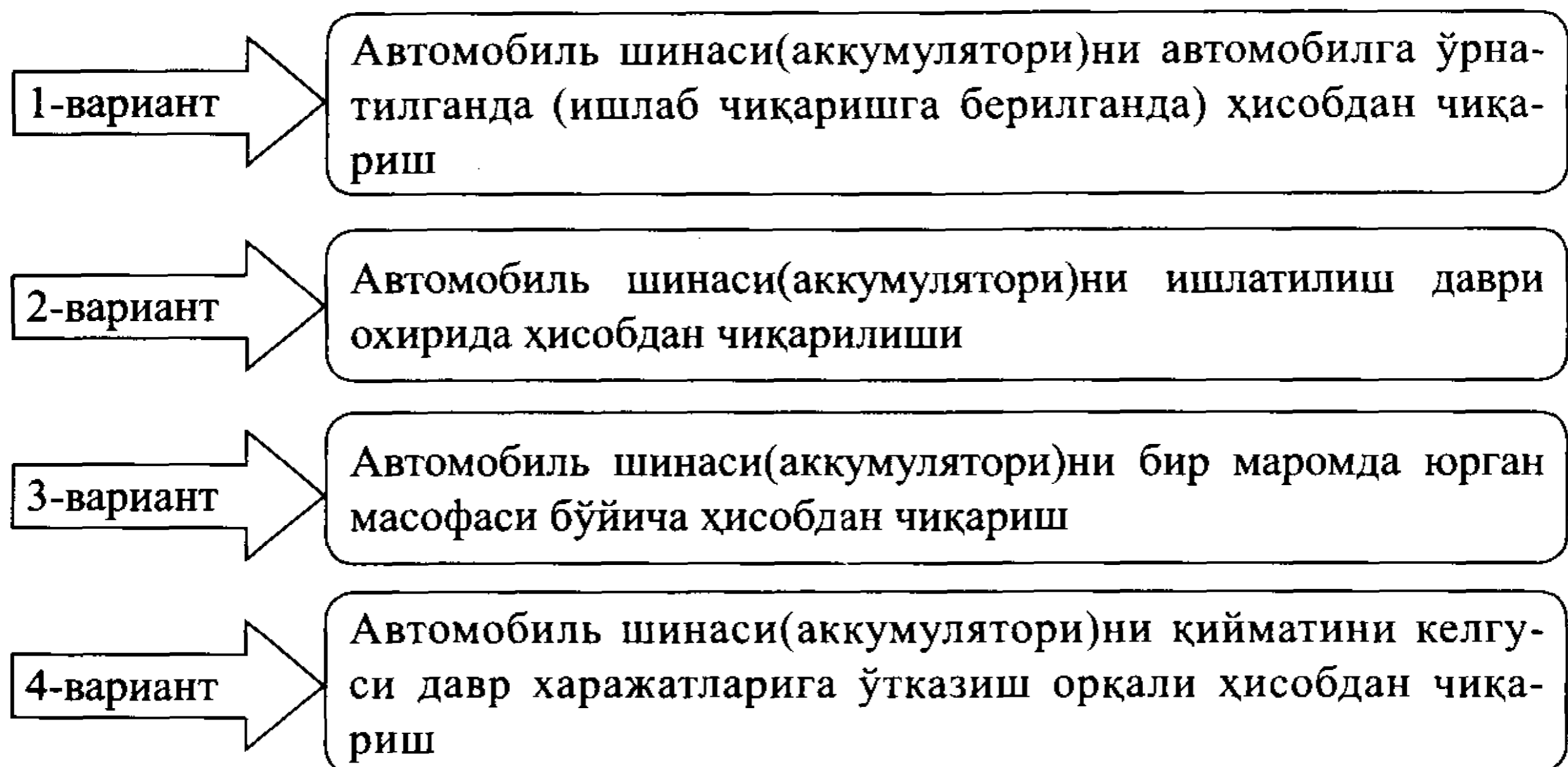
рилгандан сўнг ҳисобдан чиқарилиши солиққа тортиш билан боғлиқ муносабатлар пайдо қилса, тўлиқ эскириб бўлгандан сўнг ҳисобдан чиқариш усулини қўллаш таннархга ҳақиқий харажат қилинганда эмас, кейинчалик чегиришга олиб келиб, корхона учун самарали усул ҳисобланмайди.

Автомобиль шинасининг юрган масофасига қараб ҳисобдан чиқариш худди автомобиль шинасига «Амортизация» ҳисоблаганга ўхшаб бир меъёрда, унинг бажарган ишига қараб амалга оширилади. Мазкур усулнинг афзаллиги шундан иборатки, бунда автомобиль шинасининг қиймати маҳсулот таннархига маълум бир даврда тақсимлаб ўтказилади ҳамда таннарх маромийлигини таъминлайди. Бир вақтнинг ўзида солиқ ҳисобини юритишда ҳам ўзига хос қулайлик юзага келиб, солиқ солинадиган базага ҳам кескин таъсир кўрсатмайди.

Учинчи усулда эса автомобиль шинасининг қиймати харажат сифатида дастлаб тўлиқ келгуси давр харажатларига ўтказилади ва ишлатилган даври ёки юрган масофасига қараб таннархга ҳисобдан чиқарилади. Бизнинг фикримизча, келгуси давр харажатларига ўтказиш мантиқан тўғри эмас. Чунки бу ерда масала қилинган харажатнинг таннархга ўтказилишидир.

Автомобиль шиналари ҳисобини юритиш усуларини танлашнинг яна бир томони мавсумий шиналар билан боғлиқ бўлиб, мавсумий шиналардан бир неча йиллаб фойдаланилади. Улар ҳар мавсумда ишлатилиб, омборга кирим қилинади, яна кейинги мавсумда ишлаб чиқаришга берилади. Мавсумий шина қўйилганда ечиб олинган доимий шиналар корхона томонидан қўлланилаётган усулга қараб омборга кирим қилинади (қолдиқ қиймат ёки ноль сўм қийматида).

Биз ҳисоб сиёсатида акс эттирган ҳолда автомобиль шиналарини 4 хил вариантда ҳисобдан чиқариш усулини таклиф этамиз (2.2-расм).

2.2-расм. Автомобиль эҳтиёт қисмларини ҳисобдан чиқариш тартиби¹

Автомобиль эҳтиёт қисмларини ҳисобдан чиқариш тартиби ва уни мисоллар ёрдамида тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Мисол: автомобиль шинасининг бошланғич қиймати – 1800000 сўм, белгиланган меъёр – 80000 км.

1-вариант. Автомобиль шинасини автомобилга ўрнатилганда (ишлаб чиқаришга берилганда) ҳисобдан чиқариш (2.9-жадвал).

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

**Автомобиль шиналари таннархга ҳисобдан чиқарилиши-
нинг бухгалтерия ҳисобида акс эттирилиши¹**

т/р	Муомала мазмуни	Сумма, сўм	Бухгалтерия ёзуви Проводка	
			Дт	Кт
1.	Автомобиль шинасининг сотиб оли- нишига	1800 000	1040	6010
2.	Автомобиль шинаси қийматининг таннархга ўтказилишига (ишлаб чиқаришга берилганда)	1800 000	2010	1040

2-вариант. Автомобиль шинасининг ишлатилиш даври охирида ҳисобдан чиқарилиши (2.10-жадвал).

**Автомобиль шиналари таннархга ҳисобдан чиқарилиши-
нинг бухгалтерия ҳисобида акс эттирилиши²**

т/р	Муомала мазмуни	Сумма, сўм	Бухгалтерия ёзу- ви Проводка	
			Дт	Кт
1.	Автомобиль шинасининг сотиб олини- шига	1800 000	1040	6010
2.	Автомобиль шинаси қийматининг тан- нархга ўтказилишига (тўлиқ эскирганда ҳисобдан чиқариш)	1800 000	2010	1040

3-вариант. Автомобиль шинасини бир маромда юрган масофаси бўйича ҳисобдан чиқариш (2.11-жадвал).

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

² Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

**Автомобиль шинасининг юрган масофаси бўйича
амортизация нормаси¹**

т/р	Ойлар	Автомобиль юрган йўл	1 км учун эскириш суммаси (1800000/80000)	Таннархга ўтказилган сумма	Жамғарилган эскириш	Проводка		Шина қолдиқ қиймати (1042 счёт қолдиғи)
1	2	3	4	5=3*4		6	7	8
	1	5300	22,5	119250	119250	2010	1042	1680750
	2	5700	22,5	128250	247500	2010	1042	1552500
	3	5800	22,5	130500	378000	2010	1042	1422000
	4	5000	22,5	112500	490500	2010	1042	1309500
	5	5400	22,5	121500	612000	2010	1042	1188000
	6	5300	22,5	119250	731250	2010	1042	1068750
	7	6200	22,5	139500	870750	2010	1042	929250
	8	6300	22,5	141750	1012500	2010	1042	787500
	9	6200	22,5	139500	1152000	2010	1042	648000
	10	6000	22,5	135000	1287000	2010	1042	513000
	11	5700	22,5	128250	1415250	2010	1042	384750
	12	5600	22,5	126000	1541250	2010	1042	258750
	Жами	68500		1541250				

4-вариант. Автомобиль шинаси қийматини келгуси давр харажатларига ўтказиш орқали ҳисобдан чиқариш (2.12-жадвал).

¹ Меъёрлар ва амалий маълумотлар асосида муаллиф ҳисоб-китоби.

**Автомобиль шинаси қийматини кечиктирилган
харажатларга ўтказиш орқали ҳисобдан чиқариш¹**

т/р	Ойлар	Автомобиль юрган йўл	1 км учун эскириш суммаси (180000/ 80000)	Таннархга ўтказила- диган сумма	Жамғарилган эскириш	Проводка		Шина қолдик қиймати (1042 счёт қолдиғи)
1	2	3	4	5=3*4		6	7	8
						3130	1042	1800000
	1	5300	22,5	119250	119250	2010	3130	1680750
	2	5700	22,5	128250	247500	2010	3130	1552500
	3	5800	22,5	130500	378000	2010	3130	1422000
	4	5000	22,5	112500	490500	2010	3130	1309500
	5	5400	22,5	121500	612000	2010	3130	1188000
	6	5300	22,5	119250	731250	2010	3130	1068750
	7	6200	22,5	139500	870750	2010	3130	929250
	8	6300	22,5	141750	1012500	2010	3130	787500
	9	6200	22,5	139500	1152000	2010	3130	648000
	10	6000	22,5	135000	1287000	2010	3130	513000
	11	5700	22,5	128250	1415250	2010	3130	384750
	12	5600	22,5	126000	1541250	2010	3130	258750
	Жами	68500		1541250				

¹ Меъёрлар ва амалий маълумотлар асосида муаллиф ҳисоб-китоби.

Биз томонимиздан таклиф қилинган усул ва вариантларнинг қай бирини танлаш корхонананинг ҳисоб сиёсати, унинг фаолият хусусиятидан келиб чиққан ҳолда белгиланиши мақсадга мувофиқ. Чунки усулнинг танланиши, автомобиль транспорти корхонасининг харажатлари оптималлаштирилишига, даромадларнинг оширилишига, айти дамда, солиқ ҳисобининг ҳам тўғри юритилишига олиб келиши керак.

Ҳисоб сиёсати асосида қандай усул танланишидан қатъи назар, автомобиль транспорти корхонасида «Автомобиль шиналарини ҳисобга олиш карточкаси» ҳужжати юритилиши керак. Бу ҳужжат бирор-бир меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат билан тасдиқланмаса-да, тармоқ ички иш юритиш ҳужжати билан намунавий шакли тасдиқланган бўлиши лозим.

Республикамиз автомобиль транспорти корхоналарида ҳам ушбу ҳужжатдан фойдаланилади. Фикримизча, биз томонимиздан юқорида эътироф этилган усулларнинг танланиши ҳам карточкада ўз аксини топиши мақсадга мувофиқдир.

Иккинчи боб бўйича хулосалар

Монографик тадқиқотнинг иккинчи боби натижалари бўйича чиқарилган хулосалар:

1. Автомобиль транспорти корхоналарининг ҳам ўз тармоқ хусусиятлари мавжуд бўлиб, автомобиль транспорти корхоналарида даромад ва харажатларни самарали бошқариш, уларни гуруҳларга ажратиш, ҳисобини юритиш хизматлар сифатини ошириш, таҳлил қилиш орқали самарали бошқарув қарорларини қабул қилиш, самарадорликни оширишга хизмат қилади.

2. Автомобиль транспортида даромадларни кўпайтириш ва харажатларни оптималлаштириш учун қуйидаги йўналишдаги ишларни амалга ошириш лозим:

– транспорт корхоналарида даромадлар ва харажатлар таркибини шакллантириш тартибини ишлаб чиқиш;

– автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритиш хусусиятларидан келиб чиқиб ҳисоб сиёсатини шакллантириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида ҳисоб сиёсатини шакллантиришга таъсир этувчи омилларнинг доимий таҳли-
лини амалга ошириб, такомиллаштириб бориш ҳамда ҳисоб
сиёсатида солиқ муносабатларини акс эттириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида асосий фаолият
даромадлари ҳисобини юритишга алоҳида аҳамият бериш;

– транспорт ташкилотлари даромадларига таъсир этувчи
омилларни таҳлил қилиш асосида самарадорликка эришиш;

– автомобиль транспорти корхоналарида фойда ва рента-
беллик даражасини ҳисоблаш методикасини такомиллашти-
риш;

– автомобиль транспорти корхоналари харажатлари ва
даромадларига логистиканинг таъсири, логистик харажатлар
ва даромадларга таъсир қилувчи омиллар таҳлилини амалга
ошириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида таннархга таъсир
этувчи харажатлар таҳлилини такомиллаштириш.

Биз томонимиздан таклиф этилган йўналишлар бўйича
ишларнинг амалга оширилиши республикамизда автомобиль
транспортининг самарали ишлаши билан бирга автомобиль
транспорти корхоналарининг барқарор ривожланиши ҳамда
янада сифатли хизмат кўрсатишини таъминлайди.

3. Ҳисоб сиёсатини тузишда ҳисоб юритишдаги энг оп-
тимал, макон ва замонда ҳам фойдали бўлган усулларни танлаш
керак. Яъни ҳисоб сиёсатини тузиш мақсадида корхонанинг
асосий даромад манбаи ва харажатлар таркиби шакллантириб
олиниб, мазкур объектлар ҳисобини юритишнинг энг мақбул
усуллари мазкур ҳужжатда ўз аксини топиши керак.

Автомобиль транспорти корхоналари ҳисоб сиёсатида
асосий воситалар бўйича қуйидагилар бўлиши мақсадга
мувофиқ:

– асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш нормаси, хизмат қилиш муддати, ҳисобга қабул қилиш ва ҳисобдан чиқариш тартиби;

– асосий воситаларни таъмирлаш, модернизация ва реконструкция қилиш харажатлари ҳисобини юритиш (бундай ҳолатда уларнинг фойдали хизмат муддатлари ўзгариши масалалари акс эттирилишига эътибор қаратиш) лозим;

ёнилғи-мойлаш материаллари ва эҳтиёт қимлар бўйича:

– омбордаги ёнилғиларни ҳисобдан чиқариш ва хизматлар таннархига ўтказиш тартиби;

– автомобиль шиналари, аккумуляторлари ва дисклари бўйича уларнинг ишлатилиши бўйича таннархга ўтказиш тартиби келтириб ўтилиши даркор.

4. Автомобиль транспорти корхоналарида «Тугалланмаган ишлаб чиқариш» харажатларининг мавжуд эмаслиги мунозарали ҳисобланади. Фикримизча, мазкур харажат таркиби асосий воситалар эскириши, ҳайдовчиларга ҳисобланган ойлик маошлар, ёнилғи-мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқалар ҳисобига шакллантирилиши лозим.

5. Автомобиль транспортига газ баллонларини бухгалтерия ҳисобида:

– агар транспорт воситаси эксплуатацияга берилишидан олдин янги транспорт воситасига ўрнатилса, бу газ баллонини асосий воситанинг бошланғич қийматига қўшиб балансга кирим қилиш;

– агар транспорт воситаси эксплуатацияга берилгандан кейин газ баллони ўрнатиладиган бўлса, уни транспорт воситасининг қийматига эмас, балки 36 ой давомида тенг улушларда хизматлар таннархига ўтказиш шарти билан 1090 – «Бошқа материаллар» счётида ҳисобга олиб борган ҳолда ҳисобини юритиш мақсадга мувофиқ.

6. Асосий воситалар тугатиш қийматининг меъёрий ҳужжатларда аниқ акс эттирилмаслиги ҳам ҳисобда шу каби камчиликларни келтириб чиқариб, амортизация суммаси оши-

шига олиб келмоқда. Бизнинг фикримизча, асосий воситаларга тугатиш қийматини меъёрий миқдорини ҳисоб сиёсатида белгилаш ҳамда амортизацияланадиган қиймат ҳисоблашда ҳисобга олиш лозим.

7. Асосий воситаларни маънавий эскириши натижасида замонавийлаштириш, жисмоний эскириши натижасида капитал таъмирлаш бошланғич даврдаги фойдалилик даражасини оширмайди. Шу боис асосий воситаларни қўшимча жиҳозлаш, реконструкция қилиш, замонавийлаштириш, техник қайта қуроллантириш харажатлари маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларига ёки тегишли тартибда давр харажатларига ўтказилади.

Харажатларни бир меъёрда тақсимлаш ҳисобига таннархни пасайтириш, даромадни ошириш мақсадида асосий воситаларни қўшимча жиҳозлаш, реконструкция қилиш, замонавийлаштириш, техник қайта қуроллантириш харажатлари асосий воситадан фойдаланишнинг бошланғич даражасини оширганда эмас, бошланғич даражасида бўлганда ҳам мазкур харажатларни асосий воситанинг қийматига киритган ҳолда амортизация ҳисоблаш муддатини қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

8. Автомобиль шиналарини харажатга ҳисобдан чиқаришнинг қуйидаги вариантлари таклиф қилинди:

1-вариант. Автомобиль шинасини автомобилга ўрнатилганда (ишлаб чиқаришга берилганда) ҳисобдан чиқариш.

2-вариант. Автомобиль шинасининг ишлатилиш даври охирида ҳисобдан чиқарилиши.

3-вариант. Автомобиль шинасини бир маромда юрган масофаси бўйича ҳисобдан чиқариш.

4-вариант. Автомобиль шинаси қийматини келгуси давр харажатларига ўтказиш орқали ҳисобдан чиқариш.

III БОБ

КОРХОНАЛАРДА ДАРОМАДЛАР ҲИСОБИНИ ЮРИТИШ УСЛУБИЁТИ

3.1. Корхоналарда даромадларни шакллантириш услубиёти

Республикамизда корхоналар томонидан даромадлар ва харажатларни таркиби ва унинг бухгалтерия ҳисобида юритилиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да келтирилган харажатлар таснифи, биринчи навбатда, бухгалтерия ҳисобида харажатларни тўғри ва тўлиқ акс эттиришга, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисоботини тузиш учун унинг фаолияти молиявий натижаларини (фойда ёки зарарни) аниқлашга йўналтирилган. Демак, харажатларни бухгалтерия ҳисобида тўғри ва тўлиқ акс эттириш асосий йўналиш ҳисобланар экан.

Низомга кўра, хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг молиявий натижалари фойданинг қуйидаги кўрсаткичлари билан тавсифланади:

– маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда, бу сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннарихи ўртасидаги тафовут сифатида аниқланади:

$$\text{ЯФ}=\text{ССТ-ИТ}, \quad (3.1)$$

Бунда:

ЯФ – ялпи фойда;

ССТ – сотишдан олинган соф тушум;

ИТ – сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари;

– асосий фаолиятдан кўрилган фойда, бу маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут плюс асосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа зарарлар сифатида аниқланади:

$$\mathbf{АФФ = ЯФ - ДХ + БД - БЗ, \quad (3.2)}$$

Бунда:

АФФ – асосий фаолиятдан олинган фойда;

ДХ – давр харажатлари;

БД – асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ – асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар.

Мазкур формуладаги асосий фаолиятдан бошқа зарарлар (БЗ) тушунчасининг таркиби мавҳумлигича қолган. Чунки, фикримизча, асосий фаолиятдан кўрилган зарарлар ялпи фойда таркибида ёки давр харажатлари таркибига бошқа операцион харажатлар таркибида келтирилади. Ушбу формулада эса бир вақтнинг ўзида давр харажатлари ҳамда асосий фаолиятдан бошқа зарарлар жумласи келтирилган. Аммо асосий фаолиятдан бошқа зарарлар таркибига нималар киритилиши бирор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатда келтирилмаган.

Бизга маълумки, бошқа фаолиятда кўрилган зарарлар давр харажатлари таркибидаги бошқа операцион харажатлар таркибида келтирилади. Шу боис, фикримизча, формуладаги бошқа зарарлар жумласини чиқариб ташлаш мақсадга мувофиқдир;

– хўжалик фаолиятидан олинган фойда (ёки зарар), бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плюс молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус зарарлар сифатида ҳисоблаб чиқилади:

$$УФ=АФФ+МД-МХ, \quad (3.3)$$

Бунда:

УФ – умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда;

МД – молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;

МХ – молиявий фаолият харажатлари.

Бу ерда ҳам формуладан олдинги жумлада *хўжалик* фаолиятидан олинган фойда (ёки зарар), бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плюс молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус *зарарлар* жумласидан фойдаланилган бўлса, формулада хўжалик сўзи умумхўжалик сўзига, зарар сўзи харажатлар сўзига ўзгариб қолган;

– солиқ тўлангунгача олинган фойда, у умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда плюс фавқулодда (кўзда тутилмаган) вазиятлардан кўрилган фойда ва минус зарар сифатида аниқланади:

$$СТФ=УФ+ФП-ФЗ, \quad (3.4)$$

Бунда:

СТФ – солиқ тўлангунгача олинган фойда;

ФП – фавқулодда вазиятлардан олинган фойда;

ФЗ – фавқулодда вазиятлардан кўрилган зарар;

– йилнинг соф фойдаси, у солиқ тўлангандан кейин хўжалик юритувчи субъект ихтиёрида қолади, ўзида фойдадан тўланадиган солиқни минус қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташлаган ҳолда солиқлар тўлангунга қадар олинган фойдани ифодалайди:

$$СФ= СТФ-ДС-БС, \quad (3.5)$$

Бунда:

СФ – соф фойда;

ДС – фойдадан тўланадиган солиқ;

БС – бошқа солиқлар ва тўловлар.

Мазкур жумлада ҳам формуладан олдинги гапларда йилнинг соф фойдаси сўзи формулада соф фойда сўзига ўзгари-

ши билан бирга йилнинг соф фойдасини ифодаловчи асосий жумлада тушунмовчилик мавжуд. Яъни йилнинг соф фойдаси «Солиқлар тўлангунга қадар олинган фойдани ифодалайди» жумласи билан яқунланган. Аммо бу ерда солиқлар тўлангунга қадар олинган фойда эмас, ҳисобот даврининг соф фойдаси акс эттирилиши керак эди.

«ДС» шартли белги билан келтирилган фойдадан тўланадиган солиқ «ДС» – даромад солиғи қисқартмасидан келиб чиқиб, умумий мантиқий маънони ифодаламайди. Чунки мазкур солиқ харажатини ифодаловчи харажат таркибида нафақат фойда солиғи, балки ягона солиқ тўлови ҳам акс эттирилади.

Низомга кўра, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан уларнинг хўжалик фаолиятини амалга ошириши натижасида олинадиган даромадлар ҳисоботга қуйидаги асосий бўлимлар бўйича киритилади:

- сотишдан олинган соф тушум;
- асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (операция даромадлари);
- молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;
- фавқулодда даромадлар.

Маълумотларга эътибор қаратадиган бўлсак, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан хўжалик фаолиятини амалга ошириш фаолиятидан олинган даромадлар асосан 4 та йирик гуруҳга бўлинган. Уларнинг биринчиси сифатида сотишдан олинган соф тушум келтирилган. Сотишдан олинган соф тушум эса товарлар (ишлар, хизматлар)ни сотишдан олинган, товарлар (ишлар, хизматлар) нархида ҳисобга олинадиган, унга қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, бензин, дизель ёнилғиси ва газ истеъмоли солиқлари суммаси киритилмаган тушум сифатида аниқланиши келтирилган. Сотишдан тушган соф тушум бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ аниқланиши тўғрисидаги норма ҳам мавжуд.

Бир вақтнинг ўзида сотишдан тушган соф тушумга товарларнинг қайтарилиши, харидорлар учун берилган чегирмалар ва бошқалар киритилмаслиги ҳам мазкур меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатда аниқ белгилаб қўйилган. Аммо, амалдаги бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ, асосий фаолиятнинг даромадларини ҳисобга олувчи счётларнинг ишлатилишида сотилган маҳсулотнинг қайтарилиши ва товарларга чегирма берилиши ҳисобига тайёр маҳсулотни сотишдан даромад суммаси камайтирилиши белгиланган.¹

Фикримизча, мазкур меъёрий ҳужжатлардаги ноаниқликларни бартараф этиш лозим. Чунки «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» ва 21-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида юқоридаги ҳолатларнинг мавжуд бўлиши фойдаланувчилар томонидан шакллантириладиган ҳисоботларда ҳам хатоликларни келтириб чиқаради.

Агар меъёрий ҳужжатдаги сотишдан тушган соф тушумни 21-сонли бухгалтерия ҳисоби миллий стандартидаги асосий (операцион) фаолиятнинг даромадларини ҳисобга олувчи счётлар (9000) билан битта деб ҳисоблайдиган бўлсак, бу ерда кўринадиган ноаниқлик иккитани ташкил этади, яъни:

– биринчидан, «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да сотишдан тушган соф тушум тушунчаси қўлланилиши, 21-сонли БҲМСда эса асосий (операцион) фаолиятнинг даромадлар сўзи қўлланилиши мазкур тушунчалар ўртасида фарқ бор деган мазмунни келтириб чиқаради;

– иккинчидан, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Низомда сотишдан тушган соф тушумга товарларнинг қайтарилиши,

¹ 21-сонли «Хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби ҳисоботлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти. 9000 счётнинг қўлланилиши.

харидорлар учун берилган чегирмалар ва бошқалар киритилмаслиги келтирилган бўлса, 21-сонли БҲМСга кўра, асосий (операцион) фаолиятнинг даромадлари ҳисобот даврининг охирида сотилган товарларнинг қайтарилиши, берилган чегирмаларни ҳисобга олган ҳолда тузатиш киритилиб кўрсатилади. Бу эса 21-сон БҲМС ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ҳамда «Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низом» талабларининг бир-бирига номувофиқлигини кўрсатади.

Шу боис, бизнинг фикримизча, сотишдан тушган соф тушум ва асосий (операцион) фаолиятнинг даромадлари тушунчаларини меъёрий-услубий ҳужжатларда аниқ ва тушунарли ифодалаш мақсадга мувофиқдир (Бу масалага кейинги бобларда батафсил тўхталамиз).

«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га кўра, сотишдан олинадиган соф тушумга:

– сотишдан олинган соф тушум товарлар (ишлар, хизматлар)ни сотишдан олинган, товарлар (ишлар, хизматлар) нархида ҳисобга олинадиган, унга қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, бензин, дизель ёнилғиси ва газ истеъмоли солиқлари суммаси киритилмаган тушум сифатида аниқланади. Унга товарларнинг қайтарилиши, харидорлар учун берилган чегирмалар ва бошқалар киритилмайди;

– экспорт фаолиятини амалга оширувчи хўжалик юритувчи субъектлар даромад (фойда)ни амалдаги қонунчиликка мувофиқ ҳисоблаб чиқарадилар;

– маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотишдан тушум бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ аниқланади.

Мазкур талабнинг 2-бандига қарайдиган бўлсак, тушум тушунчасининг ўрнига даромад (фойда) тушунчасидан фойдаланилган. Яъни бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, экспорт

фаолиятини амалга оширувчи хўжалик юритувчи субъектларда тушум эмас, даромад (фойда) тушунчаси қўлланилади. Аммо, фикримизча, мазкур тушунчани ҳам танқидий ўрганиш ва мазмунан тўғри бўлган атама қўллаш мақсадга мувофиқ.

Талабнинг 3-бандида эса тушум сўзидан олдин «соф» сўзи тушиб қолган, назаримизда. Чунки бу талабда сотишдан тушган соф тушум ҳақида сўз юритилмоқда.

Даромадларнинг гуруҳланиши борасида фикр юритар эканмиз, бугунги кунда амалда бўлган, 1999 йилдан бери фойдаланиб келинаётган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» ва бу ҳужжат билан айнан бухгалтерия ҳисобининг бошқа ҳисоб юритишга алоқадор меъёрий-услубий ҳужжатларини ўрганишни лозим топдик. Зеро, амалдаги қонунчилигимизга кўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардаги сўзлар қандай маънони берса, фақат шу маънода қўлланилиши, ўзгача маъно қидириш мумкин эмаслиги келтирилган.

«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га кўра, иккинчи гуруҳ даромадлари асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (операция даромадлари) деб номланган. Аммо Низомдаги шу бўлимнинг ўзида «Асосий ишлаб чиқариш фаолиятдан олинадиган бошқа даромадларга қуйидагилар киради» дея даромаднинг таркиби келтириб ўтилган. Эътиборимизни яна сўзларнинг қўлланилишига қаратамиз, харажатларни гуруҳлашда қўлланилмаган «ишлаб чиқариш» сўзи унинг таркибини келтиришда пайдо бўлиб қолмоқда. Савол туғилади, асосий фаолият деган жумла билан асосий ишлаб чиқариш фаолияти деган жумла бир хил маънони берадими? Ёки бу ерда техник хатолик кетганми? Шу жумлада яна бир ўзгариш бўлганлигини кўриш мумкин. Яъни даромадларни йирик гуруҳга ажратганда қавсда берилган «Операция

фаолияти» жумласи унинг таркибини келтираётганда тушиб колдирилган. Балки, Низомда «Операция» тушунчаси «Ишлаб чиқариш» тушунчаси билан бир маънони англатиши нуқтаи назаридан келтирилган бўлиши мумкин. Аммо бу тўғрида ҳеч қайси бандда изоҳ келтирилмаган.

«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га кўра, асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан олинадиган бошқа даромадларга қуйидагилар киради:

- ундирилган (ундириладиган) жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар, етказилган зарарларни ундириш бўйича даромадлар;

- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда;

- ишлаб чиқариш ва маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади, хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадлар;

- хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан олинган даромадлар;

- даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

- товар-моддий бойликларни пухта баҳолаш. Товар-моддий бойликларни пухта баҳолаш суммаси уларнинг сотилишига қараб фойда сифатида эътироф этилади;

- давлат субсидияларидан даромадлар;

- холисона молиявий ёрдам;

- бошқа операцион даромадлар.

Мазкур даромадлар таркиби асосий фаолиятдан ёки асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан олинган бошқа даромадлар сифатида эътироф этилмоқда. Келинг, ушбу тушунчаларга ойдинлик киритишдан олдин фаолият тушунчаларининг изоҳини ўрганишга ҳаракат қилайлик.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 22-моддасида асосий фаолият тури тушунчаси келтирилган бўлиб, унга кўра, «Асосий фаолият тури – юридик шахснинг ҳисобот даври яқунлари бўйича умумий реализация қилиш ҳажмидаги соф тушум улуши устунлик қиладиган фаолияти»¹ ҳисобланади. Солиқ кодексидаги тушунча мазмунига қарайдиган бўлсак, асосий фаолиятни реализация қилиш улуши билан боғлаб, қайси фаолият тури бўйича соф тушум ҳажми юқори бўлса, мана шу фаолият тури асосий фаолият тури сифатида ҳисобга олиниши келтирилган. Албатта, Солиқ кодекси асосан солиқ муносабатларини тартибга солувчи меъёрий ҳужжат бўлганлиги боис бу ерда тушунчага айнан солиққа тортиш масаласидан келиб чиққан ҳолда изоҳ берилганлигини кўришимиз мумкин. Аммо солиқ қонунчилигида ҳамқандайдир «ҳаракат» билан шуғулланиш фаолияти эканлиги мазмунан эътироф этилмоқда.

Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги бирор қонун ҳужжатида фаолият тушунчасига алоҳида бухгалтерия ҳисобини юритиш мақсадида изоҳ берилмаган. Биргина 2-сонли «Асосий хўжалик фаолиятидан тушган даромадлар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида асосий хўжалик фаолиятидан тушган даромадлар тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: «Асосий хўжалик фаолиятидан олинадиган даромадлар – хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолияти давомида вужудга келадиган давр ичида мулк эгаларининг ўз сармояларига бадали билан боғлиқ бўлган кўпайишларни истисно этганда ўз сармояси кўпайишига олиб келадиган тушумлар».²

Ушбу тушунчага эътибор қаратадиган бўлсак, биринчидан, таъриф тор маънода берилган бўлиб, жуда ҳам мунозарали жумлалар билан ифодаланган, иккинчидан, яна сўзлар «ўйини» ҳисобига «тушган» даромадларми ёки «олинадиган»

¹ Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. – Тошкент: Адолат, 2018.

² 2-сонли «Асосий хўжалик фаолиятидан тушган даромадлар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

даромадлар эканлиги очиклигича қолган. Яъни стандартнинг номи «Асосий хўжалик фаолиятидан тушган даромадлар» деб номланса-да, таъриф асосий хўжалик фаолиятидан олинандиган даромадларга берилган. «Тушган даромадлар» билан «олинандиган даромадлар» жумласи бошқа-бошқа маъноларни бериши аниқлаштирилмаган.

Бундан ташқари, 3-сонли БҲМСда умумхўжалик фаолиятига: «Умумхўжалик фаолияти – одатий фаолият ҳисобланган хўжалик юритувчи субъектнинг ҳар қандай тадбиркорлик фаолияти, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектнинг келгусида ривожлантиришга, иқтисодий нафани оширишга ва мустақамлашга йўналтирилган фаолиятидир»¹, – дея қонунчилик таърифи берилган.

Мазкур таърифнинг мазмунидан шуни кўришимиз мумкинки, умумхўжалик фаолияти асосий фаолиятдан кенгрок фаолиятларни қамраб олади. Аммо бу ерда тадбиркорлик фаолияти ёки бошқа фаолият ҳақида сўз юритилган. Ушбу таъриф барча фаолиятни ўз ичига қамраб олади.

Кўрганимиздек, бухгалтерия ҳисоби ва солиқ қонунчилигидаги фаолият ва асосий фаолият тушунчалари биз томонидан юқорида кўтарилган масаланинг ечимини таъминлаб бера олмади. Шу боис, фикримизча, бу тушунчанинг шарҳини умумий меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

2-сонли «Асосий хўжалик фаолиятидан тушган даромадлар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида стандартнинг қўлланиш соҳаси белгилаб берилган бўлиб, унга кўра, стандарт талаблари хўжалик фаолиятининг қуйидаги соҳаларидан олинган даромадларни ҳисобга олиш чоғида қўлланилади:

1. Товарларни сотиш, ишларни бажариш ва хизмат кўрсатиш.

¹ 3-сонли «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

2. Фоизлар, роялтилар ва бошқа даромадлар олишга имкон берадиган активларни фойдаланиш учун бошқа хўжалик юритувчи субъектга топшириш.¹

Асосий хўжалик фаолиятидан олинадиган даромадлар, юқорида келтирилганидек, иккита йирик гуруҳга ажратилган. Демак, мазкур стандартдаги даромадлар таркиби билан «Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низом»даги асосий фаолиятдан бошқа даромадлар таркибини солиштириш имконияти мавжуд эмас. Чунки 2-сонли БҲМСда келтирилган 2-банд даромадлари «Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низом»да келтирилган асосий фаолиятнинг бошқа даромадларига деярли мос келмайди. Шу боис биз 21-сонли «Хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлари режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома» номли Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти асосида ўз фикрларимизни давом эттираемиз.

21-сонли БҲМС²да Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш қуйидаги счётларда амалга оширилади:

«Асосий воситаларнинг чиқиб кетишидан фойда»;

«Бошқа активларнинг чиқиб кетишидан фойда»;

«Ундирилган жарима, пеня ва устамалар»;

«Ўтган йиллар фойдалари»;

«Оператив ижарадан даромадлар»;

«Кредитор ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан даромадлар»;

«Хизмат кўрсатувчи хўжаликлар даромадлари»;

«Текин қайтарилмайдиган молиявий ёрдам»;

«Бошқа операцион даромадлар».

¹ 2-сонли «Асосий хўжалик фаолиятидан тушган даромадлар» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

² 21-сонли «Хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби ҳисоботлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти. 9000 счётнинг қўлланилиши.

Мазкур даромадларнинг таркиби мазмунан «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да келтирилган даромадларга бирмунча мослаштирилган. Қуйида «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» ва 21-сонли БҲМСда келтирилган асосий фаолиятдан бошқа даромадлар таркибининг қиёсий таҳлили келтирилган (3.1-жадвалга қаранг).

3.1-жадвал

Асосий фаолиятдан бошқа даромадлар таркиби¹

АСОСИЙ ФАОЛИЯТДАН БОШҚА ДАРОМАДЛАР ТАРКИБИ	
21-сонли БҲМС бўйича	«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» бўйича
Асосий воситаларнинг чиқиб кетишидан фойда	хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан олинган даромадлар
Бошқа активларнинг чиқиб кетишидан фойда	
Ундирилган жарима, пеня ва устамалар	ундирилган (ундириладиган) жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар, етказилган зарарларни ундириш бўйича даромадлар
Ўтган йиллар фойдалари	ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда
Кредитор ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан даромадлар	даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

Хизмат кўрсатувчи хўжаликлар даромадлари	ишлаб чиқариш ва маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади, хўжалик юритувчи субъектлар хузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадлар
Текин, қайтарилмайдиган молиявий ёрдам	холисона молиявий ёрдам
Бошқа операцион даромадлар	бошқа операцион даромадлар
	товар-моддий бойликларни пухта баҳолаш; товар-моддий бойликларни пухта баҳолаш суммаси уларнинг сотилишига қараб фойда сифатида эътироф этилади
	давлат субсидияларидан даромадлар
Оператив ижарадан даромадлар	

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, бир хил бўлиши керак бўлган кўрсаткичлар ҳам иккита бухгалтерия ҳисобини юритишга оид меъёрий ҳужжатда икки хил берилган. Жумладан, 21-сонли БҲМСда *бошқа активларнинг* чиқиб кетишидан фойда дейилган бўлса, Низомда бошқа *мол-мулк* тушунчасидан фойдаланилган. Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низомда ундирилган (ундириладиган) жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар, етказилган зарарларни ундириш бўйича даромадлар келтирилган бўлса, стандартда «устама» сўзидан фойдаланилган, аммо унинг ҳужжатда келтирилган маъноси очиқ берилмаган. Ваҳоланки, устама сўзи товарларга қўйиладиган «савдо устамаси» маъносида келадиган бўлса, бундай даромадлар таркибида ҳисобга олинмайди.

Биз томонимиздан бошқа даромадлар ва тушумлар таркибига текинга олинган активлар ва мулкый ҳуқуқларни ҳам киритиш таклифи илгари сурилди. Чунки текинга олинган мол-мулк капитал таркибида турмаслиги, аксинча, даромад сифатида бошқа даромадларнинг таркибида ҳисобга олин-

ши лозим. Айни дамда, субсидиялар ҳам даромад сифатида эътироф этилиши мақсадга мувофиқ. Аммо бизнинг қонунчилигимизда субсидия кўринишидаги даромадлар ҳам капитал таркибида ҳисобга олинади. Ваҳоланки, бухгалтерия ҳисобида мазкур объектлар даромад сифатида тан олиниши керак (3.2-жадвалга қаранг).

3.2-жадвал

Бошқа даромадлар таркиби¹

«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» бўйича	21-сон БҲМС бўйича	Муаллиф таклифи бўйича
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари		Бошқа даромадлар ва тушумлар
Ундирилган ёки қарздор томонидан эътироф этилган жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар ва хўжалик шартномалари шартларини бузганлик учун бошқа хил жазо жарималари, шунингдек, етказилган зарарларни ундириш бўйича даромадлар	9330 – «Ундирилган жарима, пеня ва устама-лар»	Ундирилган (ундириладиган) жарималар, пенялар, зарарларни ундириш бўйича даромадлар
Ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда	9340 – «Ўтган йиллар фойдалари»	Ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда
Ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади, хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадлар	9370 – «Хизмат кўрсатувчи хўжаликлар даромадлари»	рента даромади, ёрдамчи хўжалик ва хизматлардан даромадлар

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

Хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан олинган даромадлар	9310 – «Асосий воситаларнинг чиқиб кетишидан фойда»; 9320 – «Бошқа активларнинг чиқиб кетишидан фойда»	Асосий воситалар ва бошқа активлар чиқиб кетишидан олинган даромадлар
Даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар	9360 – «Кредитор ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан даромадлар»	Мажбуриятларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар
Товар-моддий бойликларни пухта баҳолаш	–	Товар-моддий захираларни қайта баҳолашдан даромадлар
Давлат субсидияларидан даромадлар	–	Субсидия кўринишидаги даромадлар
–	9350 – «Оператив ижарадан даромадлар»	–
Холисона молиявий ёрдам	9380 – «Текин қайтарилмайдиган молиявий ёрдам»	Қайтарилмайдиган молиявий ёрдам, текинга олинган активлар ва мулкӣ ҳуқуқлар
Бошқа операцион даромадлар	9390 – «Бошқа операцион даромадлар»	Бошқа даромадлар

Бир вақтнинг ўзида ҳар қандай мажбуриятнинг корхона фойдасига ҳисобдан чиқарилиши бухгалтерия ҳисобида даромад сифатида тан олинishi, уни солиққа тортиш масаласи эса алоҳида бўлиши керак. Солиққа тортилмайди дегани даромад сифатида тан олинмайди дегани эмас.

«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да товар-моддий бойликларни пухта баҳолаш суммаси уларнинг сотилишига қараб фойда сифатида эътироф этилиши белгиланган бўлса, 21-сонли БҲМСда бу бўйича умуман фикр билдирилмаган. Бундан ташқари, оператив ижарадан олинган даромадлар Низомда кўзда тутилмаган, 21-сонли БҲМСда бошқа операциялар даромадларга нималар киритилиши келтирилмаган бўлиб, худди шу мавҳумлик Низомда ҳам мавжуд.

Юқоридаги услубий асос сифатида қўлланилаётган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га кўра, молиявий фаолиятдан олинган даромадларга қуйидагилар киради:

- олинган роялтилар ва сармоя трансферти;
- бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида улуш қўшган ҳолда қатнашишдан олинган даромад, акциялар бўйича дивидендлар ва облигациялар ҳамда хўжалик юритувчи субъектга тегишли қимматли қоғозлар бўйича даромадлар;
- мол-мулкни молиявий ижарага беришдан олинган даромадлар (лизинг тўловини олиш);
- валюта счёtlари, шунингдек, чет эл валюталаридаги операциялар бўйича ижобий курс тафовутлари;
- сарфланган (қимматли қоғозларга, шуъба корхоналарга ва ҳ.к.га) маблағларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар;
- молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар.

Биз юқорида «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» асосида даромадлар 4 та йирик гуруҳга бўлинганини кўриб ўтдик. Демак, буларга сотишдан олинган соф тушум, асосий фаолиятнинг даромадлари, молиявий фаолиятдан даромадлар, фавқулодда даромадлар киритилиши белгиланган.

«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да хўжалик юридувчи субъект фаолиятининг молиявий натижалари фойданинг 5 та кўрсаткичи билан тавсифланиши келтирилган. Биз бу ҳақда юқорида батафсил маълумотларни келтириб ўтдик. Бу кўрсаткичларга:

- маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда;
- асосий фаолиятдан кўрилган фойда;
- хўжалик фаолиятидан олинган фойда (ёки зарар);
- солиқ тўлангунгача олинган фойда;
- соф фойда киритилган.¹

Ўрганишлар асосида юқоридаги кўрсаткичларни даромад турларига киритиб кўрамиз. Яъни фойда кўрсаткичлари ва даромад кўрсаткичларини бир-бирига боғлаган ҳолда 5 та фойда кўрсаткичини 4 та гуруҳдаги даромад кўрсаткичлари таркибига киритишга ҳаракат қиламиз (3.3-жадвалга қаранг).

¹ Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом. ЎзР ВМ 54-сонли қарори. 05.02.1999.

Даромад ва фойда кўрсаткичларини такқослаш¹

Фойда кўрсаткичлари	Даромад гуруҳлари
Маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда	Сотишдан олинган соф тушум
Асосий фаолиятдан кўрилган фойда	Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (операция даромадлари)
Хўжалик фаолиятидан олинган фойда (зарар)	Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар
Солиқ тўлангунгача олинган фойда	Фавқулодда даромадлар
Соф фойда	

Такқослаш натижасида меъёрий ҳужжатларда яна бир ноаниқлик борлигини кўришимиз мумкин. Яъни юқоридаги формулаларни умумлаштирган ҳолда қуйидаги умумий соф фойдани ҳисоблаш формуласини келтириб чиқариш мумкин:

$$СФ=(ССТ+БД+МД+ФФ)-(ИТ-ДХ-БЗ-МХ-ФЗ-ДС-БС)$$

Умуман олганда, даромад (фойда) турлари бухгалтерия ҳисобининг объекти сифатида бир нечта бухгалтерия ҳисобига оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда турлича талқин қилинган (3.4-жадвалга қаранг).

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

Даромад турларининг таркиби¹

21-сон БҲМС	Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низом	9-сонли БҲМС	2-сонли БҲМС
Асосий (операцион) фаолиятнинг даромадлари (9000)	Сотишдан олинган соф тушум	Операцион фаолият тушуми	Асосий фаолият даромадлари
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари (9300)	Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (операция даромадлари)	Инвестицион фаолият тушуми	Операцион фаолият даромадлари
Молиявий фаолият даромадлари (9500)	Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар	Молиявий фаолият тушуми	Молиявий фаолият даромадлари
Фавқулоддаги фойда (зарар)лар (9700)	Фавқулодда даромадлар	—	—

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, 21-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти бўйича асосий (операцион) фаолиятнинг даромадларини ҳисобга олувчи счёта айнан сотишдан олинган соф тушумни акс эттиради. Яъни 9000 – Асосий (операцион) фаолиятнинг даромадларини ҳисобга олувчи счётада хўжалик юритувчи субъектнинг маҳсулот сотиш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)дан даромадлари, соф тушум акс эттирилади. Аммо мазкур тушум 21-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида асосий (операцион) фаолиятнинг даромадларини ҳисобга олувчи счёта деб номланган бўлса, «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

«Сотишдан олинган соф тушум» дея номланган. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» асосида ишлаб чиқилган молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг 010-сатрида «Маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум» деб номланган. Эътибор қаратсак, бир хил маънони ифодалаши керак бўлган тушунча 2 та меъёрий ҳужжат ва битта ҳисобот шаклида 3 хил ном билан аталмоқда. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг 010-сатри мазмунини бир-бирига яқин деб изоҳласа бўлар, аммо 21-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида келтирилган жумла булардан тубдан фарқ қилади. Худди шу тушунча мазмунини ифодалайдиган жумла 9-сонли БҲМСда янада бошқачароқ талқин қилинган.

Юқоридаги жадвалда келтириб ўтилганидек, 9-сонли БҲМС бўйича операция фаолияти деб номланган. Бу ерда на сотишдан тушган соф тушум ва на асосий фаолиятнинг даромадлари дея келтирилган. 9-сонли БҲМСда осонгина операция фаолияти деб қўя қолинган. Фарқли томони шундаки, 9-сонли БҲМСда операция фаолиятига «Операция фаолияти – хўжалик юритувчи субъектнинг даромад келтирувчи асосий фаолияти, шунингдек, субъектнинг инвестиция ва молия фаолиятига оид бўлмаган ўзга хўжалик фаолияти»¹ дея қонунчилик таърифи берилган. Бу таърифнинг мазмунига эътибор қаратадиган бўлсак, операция фаолияти асосий фаолият сифатида эътироф этилмоқда. Бир вақтнинг ўзида инвестиция ва молия фаолиятига кирмайдиган бошқа фаолиятлар ҳам операция фаолияти сифатида келтирилмоқда.

¹ 9-сонли «Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

Демак, қайси тарафлама таҳлил қилинганда ҳам 3 та меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат ва битта молиявий ҳисобот шаклидаги жумлалар турлича маънони ифодаламақда. Бир вақтнинг ўзида турли даромадларни ҳисобга олиш учун ҳуқуқий замин сифатида хизмат қилмоқда.

Бундан ташқари, 2-сонли БҲМСда шу тушунча асосий фаолиятдан олинган даромад сифатида келтириб ўтилганлигини кўришимиз мумкин. Бизнинг фикримизча, балки, Солиқ кодексидаги тушунчалар бухгалтерия ҳисобини юритиш мақсадида қўлланилмас, аммо мантиқан олганда ҳам асосий фаолият тури деганда бир неча фаолият билан шуғулланадиган хўжалик юритувчи субъектнинг бир неча фаолият тури ичидан асосий бўлган фаолияти тушунилиши керак. Яъни, юқорида келтирилганидек, солиқ қонунчилигига кўра, асосий фаолият тури йил якунлари бўйича фаолият турлари тушумларидан келиб чиқиб ҳисобланганидек, фаолият, асосий фаолият, бошқа фаолият, тушум тушунчалари бир-биридан аниқ фарқ қилиши ҳамда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам айнан ўз маъносида қўлланилиши мақсадга мувофиқ.

Худди шу талқинда мулоҳаза юритадиган бўлсак, 21-сонли БҲМСдаги Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари (9300-счёт) «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (операция даромадлари)» деб номланган. Яна тушунчалар ва жумлаларнинг ҳам ҳуқуқий жиҳатдан, ҳам мазмунан фойдаланувчиларни чалғитишини кўришимиз мумкин. Ўрганишлар шуни кўрсатдики, асосий фаолият даромадлари, сотишдан тушган соф тушум, операция фаолияти хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолиятига яқин тушунчалар экан. Аммо яна нима сабабдан Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар дея, қавсда «Операция даромадлари» жумласи келтирилган. Бу жумла-

нинг мазмуни мазкур даромадлар ҳам асосий фаолият даромади деганими?

9-сонли БҲМСда келтирилишича, операция фаолиятидан пул оқими хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолиятидан келиб чиқади. Одатда, хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолияти маҳсулотни сотишга, ишларни бажаришга ёки хизмат кўрсатишга қаратилган бўлади. Стандартга кўра, операция фаолиятидан асосий пул оқимига қуйидагилар киради¹:

- товарларни сотиш ва хизмат кўрсатишдан тушган пул;
- роялти, бадаллар, воситачилик ҳақи ва ўзга йўллар билан пул маблағлари тушуми;
- товарлар ва хизматлар учун уларни етказиб берувчиларга пул тўловлари;
- ходимларга ва ходимлар номидан тўловлар;
- суғурта компаниясининг суғурта полислари бўйича мукофотлари, талаблари, йиллик ва ўзга тўловлари бўйича пул тушумлари ва тўловлари;
- солиқлар бўйича пул тўловлари ёки унинг ўрнини босувчи тўловлар, агар улар инвестиция ва молия фаолиятига тааллуқли бўлмаса;
- савдо ёки дилерлик мақсадларида тузилган битимлар бўйича пул тушумлари ва тўловлари;
- бошқалар.

Албатта, «Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот»да асосан пул маблағларининг ҳаракати жиҳатидан келтирилган бўлса-да, аммо қайси фаолиятда пул маблағи кирим қилинаётганлиги ёки пул маблағи чиқим қилинаётганлиги шу ҳисобот шаклида акс эттирилиши лозим.

Бундан ташқари, стандартда асосий воситалар бирликларини сотиш каби айрим операциялар бўйича фойда келиши ва зарар кўрилиши мумкин, улар соф фойда ёки зарар қаторига

¹ 9-сонли «Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

киритилиб, бундай битимлар бўйича пул оқими инвестиция фаолиятдан чиқадиган пул оқимларига киритилиши белгилаб кўйилган.

Демак, стандарт талабига кўра, асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда инвестицион фаолият даромадлари киритилиши керак, аммо даромадлар туркумланишида инвестицион фаолиятдан даромадлар тушунчаси на 21-сонли БҲМСда, на «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да келтирилган.

Шу боис, бизнинг фикримизча, инвестицион фаолият ва ундан кўриладиган даромадларни ҳам алоҳида ажратилган ҳолда даромадлар таркибига киритиш мақсадга мувофиқ.

Корхона воситачилик ёки савдо мақсадлари учун қимматли қоғозлар ё ссуда олган бўлиши мумкин, бундай ҳолатларда улар қайта сотиш учун харид қилинган товар-моддий захираларга ўхшаш бўлади.

Даромад (фойда)ни туркумлашда давом этар эканмиз, фавқулодда даромад (фойда)лар 21-сонли БҲМС ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да келтирилган бўлиб, стандартда фавқулодда «Фойда» деб, «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да эса фавқулодда «Даромад» деб келтирилганлигини кўришимиз мумкин. Бошқа стандарт ва бухгалтерия ҳисобига меъёрий ҳужжатларда бу тушунчанинг тавсифи умуман келтирилмаган. Балки, бу даромадлар пул оқимларига ёки асосий хўжалик фаолиятига алоқаси йўқ дейилган бўлиши мумкин, аммо даромадларни туркумлаш битта соҳада турли хил бўлмаслиги лозим. Ваҳоланки, фавқулодда даромад (фойда) пул оқимларига алоқадор бўлиши ҳам мумкин.

Бизнинг фикримизча, даромадларни ҳисобга олишда:

– даромадларни ҳисобга олувчи счётлар бир-биридан аниқ фарқланиб туриши;

– даромадлар таркиби жиҳатидан қайси даромад турига кириши меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда аниқ кўрсатилиши;

– молиявий ҳисоботларда келтирилаётган даромадлар тўғрисидаги маълумотлар даромадларнинг аниқ турлари бўйича етарлича ахборотга эга бўлиши;

– даромадларни таҳлил қилиш учун қиёсланувчан бўлиши лозим.

9-сонли БҲМСга кўра, хўжалик юритувчи субъект инвестиция фаолиятидан келадиган пул оқими тўғрисидаги ахборотни алоҳида кўрсатади, инвестиция фаолиятдан олинган асосий пул оқимларига қуйидагилар киради:

– асосий воситаларни, номоддий ва ўзга узоқ муддатли активларни харид қилишга пул тўловлари. Бу тўловлар тажриба-конструкторлик ишларига ажратилган сармоялаштирилган харажатлар, шунингдек, хўжалик суди билан амалга оширилган қурилишлар билан боғлиқ тўловларни ўз ичига олади;

– асосий воситаларни, номоддий ва ўзга узоқ муддатли активларни сотишдан олинган пул тушуми;

– бошқа субъектларнинг акциялари ёки қарз мажбуриятларини ҳамда қўшма корхоналарда иштирок этиш ҳуқуқини сотиб олишга доир пул тўловлари, пул эквивалентлари ҳисобланган ёки дилерлик мақсадларига ё савдо мақсадларига сақлаб қўйилган тўлов ҳужжатлари бўйича тўловлар (векселлар каби ҳужжатлар бўйича тўловлар)дан ташқари;

– бошқа субъектларнинг акциялари ва қарз мажбуриятларини ҳамда қўшма корхоналарда иштирок этиш ҳуқуқини сотишдан келган пул тушумлари, пул эквиваленти ҳисобланган ёки дилерлик ё савдо мақсадлари учун сақлан-аётган вексель каби тўлов ҳужжатлари бўйича тушумлар бунга кирмайди;

– бошқа тарафларга берилган бўнақлар ва кредитлар (молиявий муассасаларга берилган бўнақлар ва кредитлардан ташқари);

– бошқа тарафларга берилган бўнақлар ва ссудалар қайтарилишидан пул тушумлари (молиявий муассасаларга берилган бўнақлар ва кредитлардан ташқари);

– фьючерс ва форворд битимлари, опцион битимлар ва своп битимлар бўйича тўловлар, улар дилер ёки савдо мақсадлари учун мўлжалланган ҳолатлар бундан мустасно бўлади ёки тўловлар молиявий фаолият сифатида тасниф этилади;

– фьючерс ва форворд битимлари, опцион битимлар ва своп битимлар бўйича пул тушумлари, улар дилер ёки савдо мақсадларига мўлжалланган ҳолатлар бундан мустаснодир ёки тўловлар молиявий фаолият сифатида тасниф этилади;

– бошқалар.¹

Демак, асосий воситаларнинг кирими ва чиқими билан боғлиқ операциялар инвестицион фаолият бўйича операциялар ҳисобланар экан. Бундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, асосий воситалар, номоддий активлар ва бошқа узок муддатли активларни сотишдан олинган даромадлар инвестицион фаолиятдан олинган даромадлар ҳисобланади. Аммо, фикримизча, бу меъёр бирмунча мунозарали. Чунки инвестиция тушунчасининг мазмунидан йироқлашиб кетилади. Яъни асосий воситани тўлиғича сотиш инвестицион фаолият ҳисобланмайди.

Даромадлар тўғрисида фикримизни давом эттирар эканмиз, транзит счётлардан ташқари яна айрим счётлардаги маълумотлар борки, улар ҳам даромад дея юритилади. Аммо молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилмайди. Жумладан, текин (беғараз) олинган мол-мулк. Бухгалтерия ҳисобида текин олинган мол-мулк мол-мулкни ҳисобга олувчи

¹ 9-сонли «Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

счѐтларда ҳамда хусусий капитални ҳисобга олувчи счѐтларда акс эттирилади.

Бундан ташқари, кечиктирилган мажбуриятларни ҳисобга олувчи счѐтларнинг таркибида дисконт (чегирма)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар, мукофот (устама)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар, бошқа кечиктирилган даромадлар каби даромадларни ҳисобга олувчи счѐтлар мавжуд. Бу счѐтларнинг даромад сифатида тан олинishi кейинги ҳисобот даврида амалга оширилганлиги боис мажбуриятлар счѐтининг таркибида акс эттирилади. Аммо нима сабабдан олинган бўнак (аванс) счѐтида ҳисобга олинмаётганлиги тўғрисида ҳам аниқ талаблар мавжуд эмас.

Худди шу кечиктирилган даромадларнинг узок муддатли қисми ҳам мавжуд бўлиб, улар узок муддатли кечиктирилган даромад сифатида акс эттирилиб, узок муддатли мажбуриятларнинг таркибий қисмини ташкил қилади. Бизнинг фикримизча, мазкур турдаги даромадларни ҳам алоҳида счѐтда ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

3.2. Корхоналарда даромадларнинг гуруҳлаштирилган ҳолда ҳисобини юритиш услуги

Корхона фаолиятини юритишдан қандайдир мақсадни кўзлайди. Бу мақсад ишлаб чиқаришни ривожлантириш, кенгайтириш, замонавийлаштириш ва бошқалар бўлиши мумкин. Аммо ҳар қандай қўйилган мақсад охир-оқибатда ижобий натижа билан яқунланиши керак. Бу ижобий натижа, одатда, даромадни кўпайтириш, қилинган харажатларни қоплаш эвазига етарли даражада фойда олишга қаратилган бўлиши керак.

Даромад тушунчаси ва унинг мазмуни доимий равишда ўрганилиб, иқтисодий нуктаи назардан фикр ва мулоҳазалар қарама-қаршилигига сабаб бўлиб келган. Яъни «даромад»

иқтисодий категория сифатида, бухгалтерия ҳисоби объекти сифатида, бошқарув жараёнларини ташкил этишда, қарорлар қабул қилишда ахборот манбаи сифатида, солиққа тортиш ёки солиқ харажатларини оптималлаштириш мақсадларида турли хил маъно ва мазмун кашф этиб келган.

Шу боис даромадлар ҳисобини юритиш билан боғлиқ масалалар ҳам доимий равишда муаммоли ва мулоҳазаларга бой, тадқиқотларда етарлича ўрганилган. Жумладан, россиялик тадқиқотчи Е.В.Четверина даромадларни бошқариш ҳисоби билан боғлиқ тадқиқот олиб борар экан, нафақат харажатлар, балки даромадлар ҳам бошқарув ҳисобининг объекти сифатида қаралиши кераклигини таъкидлайди.¹

Муаллиф даромадларни бошқариш ҳисоби функцияларини умумқабул қилинган функциялардан келиб чиқиб қуйидагиларга бўлишни тавсия этади:

- режалаштириш;
- назорат ва тартибга солиш;
- ташкилий ишлар;
- рағбатлантириш;
- энг оптимал курсни танлаш.

Бундан ташқари, муаллиф даромадларни бошқарув ҳисобида ҳисобга олинишига қараб қуйидагича классификация қилишни таклиф этади:

- корхона раҳбарлари томонидан бошқариладиган ва бошқарилмайдиган даромадлар;
- систематик ва доимий бўлмаган даромадлар;
- сегментлар бўйича даромадлар;
- жавобгарлик марказлари бўйича даромадлар.

Умуман олганда, муаллиф даромад тушунчасини хўжалик субъекти нуқтаи назаридан, макродаражада ва микродаражада қараш билан бирга бошқарув ҳисоби нуқтаи назаридан ҳам қараш мақсадга мувофиқлигига асосланган.

¹ Четверина Е.В. Управленческий учет доходов организации. Автореф. дисс... канд. экон. наук. – Казань, 2006.

Молиявий натижаларни шакллантирувчи асосий кўрсаткич ҳисобланган даромадлар тўғрисида яна бир иқтисодчи олим В.А.Новодворский 1917 йилларда «даромад» тушунчасидан хусусий мулк эгасининг қийматликлари ошганлиги тушуниланлигини, 1920 йиллардан бошлаб бу сўзнинг ўрнига «тушум» тушунчасидан фойдаланилганлигини, кейинчалик бу атама «сотилган маҳсулот» тушунчаси сифатида ишлатил-аётганлигини келтириб ўтади.¹

О.В.Буткова бугунги кунда халқаро амалиётнинг кириб келиши натижасида яна даромад тушунчаси кенг қўлланилиб, корхоналарнинг даромадлари унинг характери ва келиб чиқи-шини ҳисобга олиб асосий фаолиятдан олинган даромадлар ва бошқа даромадларга бўлинишини таъкидлайди.²

А.Д.Шеремет даромадга иқтисодий нуқтаи назардан қараб, ҳисобот даврида иқтисодий наф кўринишида олинган тушум, активларнинг ўсиши ёки мажбуриятларнинг камайиши сифа-тида баҳолайди.³

Л.А.Либерман фикрича, «Корхона фаолияти натижадор-лигини кўрсатувчи асосий кўрсаткич даромад ва фойда хи-собланади».⁴

Бошқа муаллифларнинг фикридан тубдан фарқ қилувчи фикрни Т.Б.Бердникова билдирган, унинг фикрича, корхона молия-хўжалик фаолияти натижаларини ифодаловчи кўрсат-кичларга ишлаб чиқарилган ва реализация қилинган маҳсулот

¹ Новодворский В.Д., Хорин А.Н. Доход как учетная категория // Бухгалтерский учет. 1998. №6. – С.99 – 103.

² Буткова О.В. Формирование доходов и порядок их отражения в учете пассажирских автотранспортных предприятий. Учет доходов пассажирских автотранспортных предприятий // Проблемы эксплуатации транспортных и транспортно-технологических колесных и гусеничных машин: межвузовский сборник научных трудов. – Зерноград: ФГОУ ВПО АЧГАА, 2004. – 126 с.

³ Шеремет А.Д., Ионова А.Ф. Финансы предприятий: менеджмент и анализ: Учебное пособие. 2-е изд., испр. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 480 с.

⁴ Либерман И.А. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности. Учеб. пособ. – М.: РИОР, 2007. – 220 с.

ҳажми, ялпи даромад, фойда, корхона мулкининг қиймати киради.¹

Россиялик яна бир иқтисодчи олим А.М.Ковалёва даромадлар ва харажатлар ҳамда молиявий натижалар аудити бўйича тадқиқот олиб бориб, тадқиқот натижалари бўйича илмий асосланган хулоса ва таклифларни шакллантирган.²

Юқоридаги муаллифларнинг фикрларига муносабат билдирадиган бўлсак, Е.В.Четверина даромадларга микро ва макродаражада қараш билан бирга бошқарув ҳисобининг объекти сифатида қараш лозимлигини таъкидлаб, тушунчанинг нақадар кенг маънода эканлигига ўз муносабатини билдирган. Айни дамда, даромадларни келиб чиқиш манбаси бўйича бошқарув билан боғлаган ҳолда турларга бўлган.

В.А.Новодворский эса даромад тушунчасини жудаям мураккаблаштирмасдан биргина «сотилган маҳсулот» тушунчаси билан изоҳланаётганлигини келтириб ўтади. Фикримизча, муаллиф томонидан берилган ёндашув фақатгина маҳсулот сотиш билан боғлиқ даромадлар учун тўғри ҳисобланган, аммо даромадларни жудаям тор доирада тушунмаслик лозим.

О.В.Буткованинг фикри юқорида келтирилган иккита муаллиф фикрининг «ўртачаси» десак тўғри бўлади. Чунки у даромадларни характери ва келиб чиқишини инобатга олиб асосий фаолиятдан олинган даромадлар ва бошқа даромадларга бўлиб ўрганишни тавсия этади.

Бизнингча, даромадларни қайси мақсадда ўрганилаётганлигига қараб туркумларга бўлиб ўрганиш ҳамда баҳо бериш лозим. Чунки, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, даромад бухгалтерия ҳисобида, солиқ ҳисобида, бошқарув ҳисобида, иқтисодий соҳаларда турлича талқин қилинганлиги боис бир хил тўхтамга келиш жуда мураккаб.

¹ Сердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Учеб. пособие. – М.: ИН-ФРА-М, 2008. – С.97.

² Ковалева А.М. Управленческий аудит затрат, доходов и финансовых результатов на предприятиях автодорожного комплекса. Автореф. дисс... канд. экон. наук. – Орел, 2007.

Яна бир гуруҳ олимлар томонидан даромадларнинг гуруҳланишига муносабат билдирилган. Жумладан, иқтисодчи олим И.Т.Абдукаримов ҳам даромадларни асосий фаолият даромадлари ва бошқа даромадларга бўлади. Муаллиф корхоналар асосий фаолият даромадларига корхона томонидан ҳисобот даврида сотишдан, ишларни бажаришдан ва хизматлар кўрсатишдан тушумни киритади.¹ Муаллиф корхона бошқа даромадларига инвестиция, молиявий фаолиятдан ва бошқа фаолиятдан тушган даромадларни киритиб, худди шундай бошқа харажатларга шу фаолият турлари бўйича харажатларни киритади.

И.Т.Абдукаримов инвестиция фаолиятидан олинган даромадларга бошқа корхоналарга иштирок этишдан олинган даромадлар, олинадиган фоизларни киритса, инвестицион фаолият харажатларига тўланадиган фоизларни киритади.

Л.В.Эйхлер ҳам даромадларни асосий фаолият даромадлари ва бошқа даромадларга бўлишни тавсия этади ҳамда асосий фаолият даромадларига маҳсулот, товар сотишдан ҳамда ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатишдан тушум киритилишини таъкидлайди.²

Бугунги кунда республикамизда йўловчи ташиш хизматлари мустақил даромад ҳисобидан эмас, бюджет томонидан қўллаб-қувватлаш, доимий равишда қандайдир имтиёзлар, молиявий ёрдамлар бериш ҳисобидан таъминлаб келинмоқда. Буни йўловчи ташиш хизмати ўрганишлардан четда қолаётганлигидан ҳам билсак бўлади. Чунки охириги йилларда бирор-бир тадқиқот ишида автомобиль транспорти корхоналарининг харажатлари, жумладан, хизматлар таннари билан

¹ Абдукаримов И.Т. Отчет о прибылях и убытках – основной источник информации для мониторинга и анализа финансовых результатов предприятия // Актуальные вопросы экономики и управления. 2013. №1 (047).

² Эйхлер Л.В., Стринковская А.С. Диагностический анализ результатов деятельности грузовых автотранспортных предприятий в условиях нестабильной бизнес-среды. Монография. – Омск, 2011. – С.35.

боғлиқ тадқиқотлар ўтказилмаган. Ваҳоланки, автомобиль транспорти корхоналарининг аксариятида муаммолар катталашиб, рентабеллик йилдан-йилга пасайиб бормоқда. Шу боис айнан автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисобини бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, автомобиль транспорти корхоналари асосий даромадларини йўловчи ёки юк ташиш, шаҳар ичида ва шаҳардан ташқарида, умуман олганда, турли хил транспорт хизмати кўрсатишдан оладилар. Шу боис транспорт хизматини кўрсатиш моддий кўринишга эга бўлмаган, мунтазам такрорланмайдиган, бир хил меъёрда бўлмаган даромад келтирувчи фаолият ҳисобланади. Айни дамда, транспорт ташкилотлари ташиш хизматларини бажариш билан бирга таъмирлаш хизматларини ҳам кўрсатишади. Бугунги кунда, айниқса, хусусий транспорт ташкилотлари томонидан йўловчи ва юк ташиш, ортиш-тушириш хизматлари, автомобилларга сервис хизматини кўрсатиш, эҳтиёт қисмларини сотиш ва бошқа транспортга алоқадор хизматларни кўрсатади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, транспорт корхоналарида ишлаб чиқариш фаолиятидан қолишмайдиган даражадаги хилма-хил харажатлар қилинади ва даромадлар шакллантирилади. Шу боис автомобиль транспорти корхоналарининг молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар бошқа корхоналар сингари бўлса-да, уларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

Автомобиль транспорти корхоналарининг молиявий натижалари транспорт хизмати кўрсатишдан олинган даромад ва бошқа даромадлардан ҳамда транспорт хизмати кўрсатиш билан боғлиқ харажатлар ва бошқа харажатлардан келиб чиқиб шакллантирилади.

Умуман олганда, даромадлар ва харажатлар шу кўрсаткичларнинг шаклланиши бўйича алоҳида ҳисоб-китоб ва

таҳлил қилинади ҳамда шу асосда келгуси режалар амалга оширилади.

Автомобиль транспорти корхоналарининг даромадлари ва унинг таркиби хусусида ҳам олимлар, амалиётчилар ва тадқиқотчилар томонидан фикрлар билдириб келинади. Жумладан, хорижий олимлардан Л.В.Эйхлер¹ автомобиль транспорти корхоналарининг даромадларини уларнинг шаклланиши хусусияти, даромадларнинг шакллантирилишидан келиб чиқиб автомобиль транспорти корхоналари асосий фаолиятдан олинган даромадлари ва бошқа тушумларга бўлинади дея таъкидлайди. Шунингдек, ҳар қандай соҳада бўлгани каби, автомобиль транспорти соҳасида ҳам молиявий натижаларни ифодаловчи асосий кўрсаткич фойда ҳисобланади. Автомобиль транспорти корхоналарида фойданинг бўлиши корхонанинг ривожланиши, асоссиз қарздорликларнинг мавжуд бўлмаслигини таъминлаб, транспорт хизматининг сифати ошишига ҳам хизмат қилади.

Муаллифнинг фикрича, автомобиль транспорти корхоналари даромадларини бундай гуруҳларга бўлиш даромадларни асосий фаолиятдан ва бошқа, яъни корхона фаолиятига хос бўлмаган манбалардан олинган даромадларни аниқ тавсифлаш имконини беради. Бошқа тушумлар корхона фаолиятига боғлиқ бўлмасдан, бир марталик тушумлар ёки тасодифий характерга эга даромадлардир.

О.В.Буткова йўловчи ташиш билан шуғулланадиган автомобиль транспорти корхоналарининг асосий фаолият даромадларига йўловчи ташишдан, билетларни сотишдан, йўловчиларни (йўналишларни) линияга қўйишдан, багажларни ташишдан

¹ Эйхлер Л.В. Особенности формирования финансовых результатов деятельности автотранспортного предприятия // Проблемы экономики и менеджмента. 2016. №6 (58). – С.90 – 93.

(йўловчи ташишда), буюртма асосида транспортда ташиш хизматини кўрсатишдан олинган даромадларни киритади.¹

Республикамизда ҳам автомобиль транспорти корхоналари асосий даромадларини транспорт хизматлари кўрсатишдан оладилар. Бу хизматлар йўловчи ёки юк ташиш, шаҳар ичида ва шаҳардан ташқарида, умуман олганда, турли хил транспорт хизмати кўрсатиш хизматлари бўлиши мумкин. Шу боис транспорт хизматини кўрсатиш моддий кўришига эга бўлмаган, мунтазам такрорланмайдиган, бир хил меъёردа бўлмаган даромад келтирувчи фаолият ҳисобланади. Транспорт корхоналари ташиш хизматларини бажариш билан бирга таъмирлаш хизматларини ҳам кўрсатишади. Бугунги кунда, айниқса, хусусий транспорт корхоналари томонидан йўловчи ва юк ташиш, ортиш-тушириш хизматлари, автомобилларга сервис хизмати кўрсатиш, автомобиль транспортлари эҳтиёт қисмларини сотиш, ўз ходимларига тиббий ва сугурта хизматлари ва бошқа транспортга алоқадор хизматларни кўрсатишади.

Ҳар қандай соҳада бўлгани каби, автомобиль транспорти соҳасида ҳам молиявий натижаларни ифодаловчи асосий кўрсаткич фойда ҳисобланади. Автомобиль транспорти корхоналарида фойданинг бўлиши корхонанинг ривожланиши, асоссиз қарздорликларнинг мавжуд бўлмаслигини таъминлаб, транспорт хизматининг сифати ошишига ҳам хизмат қилади.

Л.В.Эйхлер автомобиль транспорти корхоналари даромадлари ҳажмига бир қанча омиллар таъсир қилиши мумкинлигини таъкидлаб, уларни 2 та гуруҳга бўлиб, транспорт хизмати ва бошқа фаолият ҳажмини белгиловчи омиллар

¹ Буткова О.В. Формирование доходов и порядок их отражения в учете пассажирских автотранспортных предприятий. Учет доходов пассажирских автотранспортных предприятий // Проблемы эксплуатации транспортных и транспортно-технологических колесных и гусеничных машин: межвузовский сборник научных трудов. – Зерноград: ФГОУ ВПО АЧГАА, 2004.

ҳамда транспорт хизмати ва бошқа фаолият нарҳини белгиловчи омиллар сифатида ажратади.¹

Муаллиф бошқа бир илмий ишланмасида автомобиль транспорти корхоналари натижаларини ифодалашда асосий эътиборни пул оқимларига қаратишни таклиф этади.²

Т.В.Коновалова, С.Л.Надирян, С.В.Ненастин йўловчилар, багажлар, юкларни ташишдан олинган даромадлар ҳамда бошқа иш бажариш, хизмат кўрсатишдан олинган даромадларни ишлаб чиқариш фаолиятидан олинган даромадларга, биргаликдаги фаолият ҳамда дивиденд кўринишидаги даромадларни инвестицион фаолиятдан олинган даромадларга ҳамда операцион фаолиятдан ва реализация қилмасдан олинган даромадларни молиявий фаолиятдан олинган даромадларга киритишади. Яъни муаллифлар корхона даромадларини ишлаб чиқариш фаолиятидан олинган даромадлар, инвестицион фаолиятдан олинган даромадлар ҳамда молиявий фаолиятдан олинган даромадларга бўлишади.

Республикамизда бухгалтерия ҳисобининг объекти сифатида даромадларни туркумлашда услубий асос сифатида қўлланиладиган 3-сонли БҲМСга³ кўра, хўжалик фаолиятидан даромад асосий, операцион ва молиявий фаолиятдан даромадларни ўз ичига олади.

Ушбу стандартда даромад деганда хўжалик юритувчи субъектнинг одатий фаолияти давомида олинган даромадлар, шу жумладан, маҳсулот реализациясидан (ишларни бажариш ва хизмат кўрсатиш) даромадлар, олинган фоизлар, дивидендлар, роялтилар ва бошқалар тушунилади.

¹ Эйхлер Л.В. Особенности формирования финансовых результатов деятельности автотранспортного предприятия // Проблемы экономики и менеджмента. 2016. №6 (58). – С.90 – 93.

² Эйхлер Л.В., Стринковская А.С. Диагностический анализ результатов деятельности грузовых автотранспортных предприятий в условиях нестабильной бизнес-среды. Монография. – Омск, 2011. – С.35.

³ 3-сонли «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти.

С.Ташназаров даромад ҳисобот даври давомида компания мулкдорларининг бадал киритиши билан боғлиқ бўлмаган ҳолда капиталнинг кўпайишида ўз аксини топган активларнинг келиб тушиши ва бошқа ўсиши ёки мажбуриятларнинг камайиши шаклида юз берадиган иқтисодий нафларнинг кўпайиши эканлигини таъкидлаган.¹

Бу таъриф мазмунан А.Д.Шеремет томонидан берилган муносабатга яқин. Аммо иккала муаллиф томонидан берилган тушунча изоҳини умумий даромадга нисбатан қўллаб бўлмайди.

Бизнинг фикримизча, даромад хўжалик субъектининг ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат) реализациясидан олинадиган (олинган) ҳамда бошқа тушумларидир.

С.Ташназаров молиявий фаолият – компаниянинг хусусий капитали ва четдан жалб қилинган маблағлари миқдори ва таркибининг ўзгаришига олиб келувчи фаолият дея таъкидлаган. У инвестицион фаолият бўйича ҳам атамани келтириб, оборотдан ташқари активлар ва пул эквивалентига тааллуқли бўлмаган бошқа инвестицияларни харид қилиш ва сотиш, операцион фаолият эса компаниянинг асосий тушум келтирувчи ва инвестициявий ҳамда молиявий фаолиятдан бошқа фаолият дея изоҳланган.

Ўрганишлардан маълум бўлдики, даромад тушунчасини чексиз талқин қилиш мумкин. Аммо тушунчага берилаётган таъриф ва талқинлар ҳам назарий жиҳатдан, ҳам амалий жиҳатдан мукамал, мазмунан тушунарли бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни 7-моддасида даромадлар, харажатлар, фойда ва зарар бухгалтерия ҳисобининг объекти сифатида келтирилган. Қонунда даромад ва харажатлар тушунчаларига таъриф ва изоҳ берилмаган бўлса-да, бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ уларнинг ҳисобини юритиш ҳамда тан олиш масалалари акс эттирилган. Яъни даромадлар

¹ Ташназаров С.Н. Молиявий ҳисобот: атамалар тавсифи ва талқини. Монография. – Самарканд, 2018. – Б.22.

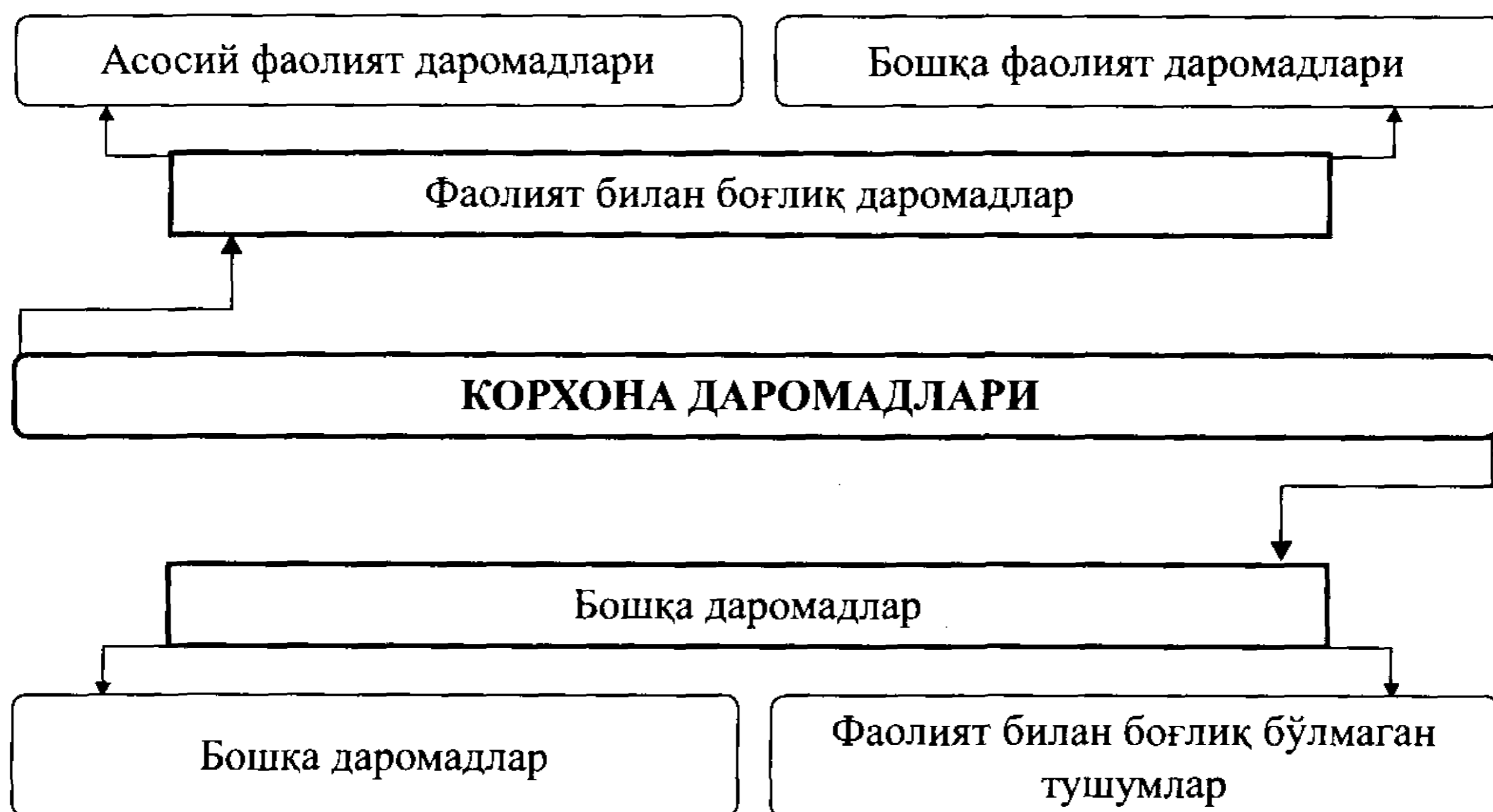
ва харажатлар, тўланган вақти ва пул келиб тушган санадан қатъи назар, қайси даврга тааллуқли бўлса, ўша ҳисобот даврида бухгалтерия ҳисоби стандартларига мувофиқ акс эттирилади.

Корхоналар асосий фаолияти молиявий операциялар билан боғлиқ бўлса, бундай фаолият молиявий фаолият даромадларида эмас, асосий фаолият даромадларида ҳисобга олинади. Шу боис даромадларни гуруҳларга ажратишда фаолият асосий ёки асосий бўлмаган ёки операция эканлигидан келиб чиққан ҳолда ёндашиш мақсадга мувофиқдир.

Бизнинг фикримизча, корхоналарда даромадлар шаклланиш манбаларига кўра икки гуруҳга бўлинади:

1. Фаолият билан боғлиқ даромадлар.
2. Бошқа даромадлар.

Даромадлар ҳисобини янада аниқроқ, гуруҳларга ажратган ҳолда юритиш мақсадида мазкур йирик гуруҳ даромадлари таркибини даромадлар ташкил топиши иқтисодий мазмундан келиб чиққан ҳолда шакллантириш мақсадга мувофиқ (3.1-расмга қаранг).

3.1-расм. Корхона даромадларини гуруҳланиши

Корхона фаолияти билан боғлиқ даромадларга қандайдир фаолиятни амалга ошириш натижасида олинган даромадларни киритиш лозим. Бундай даромадлар таркибига асосий фаолият даромадлари, инвестицион фаолият даромадлари, молиявий фаолият даромадлари, бошқа фаолият даромадларини киритишни тавсия этамиз. Агар мазкур даромадлар фаолият жараёнида олинадиган бўлса. Бир вақтнинг ўзида фаолият билан боғлиқ даромадларни асосий фаолият даромадлари ҳамда бошқа фаолият даромадларига бўлиш лозим. Асосий фаолият даромадларига корхонанинг тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда асосий фаолият тури бўйича олинган даромадлар киритилса, бошқа фаолият даромадларига асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган фаолият даромадларини киритиш керак. Яъни асосий фаолият даромадларига маҳсулот реализациясидан олинган даромад, иш бажариш ҳамда хизмат кўрсатишдан олинган даромадлар киритилса, бошқа фаолият даромадларига қонунчиликка мувофиқ рухсат этилган, одатдаги фаолиятга боғлиқ бўлмаган даромадлар киради. Бундай даромадларга молиявий фаолиятдан олинган даромадлар, инвестициявий фаолиятдан олинган даромадларни киритиш лозим.

Бундан ташқари, фаолият билан боғлиқ даромадларга хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадларни ҳам киритиш керак.

Бошқа даромадлар таркибини ҳам иккита кичик гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш мақсадга мувофиқ. Буларга фаолият билан боғлиқ бўлмаган даромадлар ҳамда бошқа тушумларни киритиш лозим.

Фаолият билан боғлиқ бўлмаган даромадларга корхонанинг фаолият юритиши давомида бундай даромадни олиш мақсад қилинмаган, корхонанинг асосий фаолияти ёки одатдаги фаолиятига боғлиқ бўлмаган даромадлар киритилади. Бундай даромадларни ҳам корхона тармоқ хусусиятидан келиб чи-

қиб гуруҳлаштириш тавсия этилади. Умумий тартибда бошқа даромадларга қуйидаги даромадлар киритилади:

- ундирилган (ундириладиган) жарималар, пенялар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда;
- инвентаризация натижасида аниқланган даромадлар;
- ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади;
- хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан олинган даромадлар;
- даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;
- товар-моддий бойликларни қайта баҳолашдан ижобий фарқлар;
- давлат субсидияларидан даромадлар;
- бошқа даромадлар.

Бошқа тушумларга қуйидагиларни киритиш лозим:

- етказилган зарарларни ундириш бўйича даромадлар;
- холисона молиявий ёрдам;
- текинга олинган мол-мулк кўринишидаги ёки мулк хуқуқларни ўтказиш кўринишидаги даромадлар.

Ўзбекистон Республикасининг бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларида вақтида тўланмаган қарзлар асосий фаолиятдан бошқа даромадлар сифатида келтирилган. Аммо, фикримизча, вақтида тўланмаган қарзларнинг тўланиши даромад сифатида акс эттирилмаслиги керак. Агар шубҳали қарз сифатида тан олиниб, кейинчалик тушган қарзлар бўлмаса. Чунки қарздорликларнинг вақтида тўланмаслиги уларни даромад сифатида тан олинишини билдирмайди. Чунки ҳар қандай тан олинган дебиторлик қарзи, вақтида тўланишидан қатъи назар, ўша вақтда даромад сифатида тан олинади. Унинг келиб тушиши яна даромад сифатида тан олиниши бир тушумнинг икки мартаба бухгалтерия ҳисобида даромад сифатида тан олинишини билдиради. Фақатгина шубҳали

қарзлар бўйича харажатлар ҳисобидан захира қилиниши ҳамда мазкур захиранинг ҳисобига корхона фойдасининг камайтирилиши билан боғлиқ даромадлар бундан мустасно. Демак, вақтида тўланмаган қарзлар шубҳали қарз сифатида тан олинганда ёки суд қарори асосида ҳисобдан чиқарилгандан кейин келиб тушиши вақтида тўланмаган қарз сифатида эътироф этилиши мақсадга мувофиқдир. Агар ўтган ҳисобот даврида фойдани шакллантиришда шубҳали қарз бўйича қилинган захира ҳисобга олинган бўлса, айнан шу қисми бўйича ҳисобга олиниши лозим.

Даромадларни шакллантиришда яна бир масала борки, одатда, корхоналарда даромадлар ҳисобини юритишда чалкашликни келтириб чиқариш билан бирга корхонанинг турли хил кўрсаткичларини ҳисоблашда ҳисобга олиниб, кўрсаткичларнинг шаффоф бўлмаслигини таъминлайди. Юқорида биз томонимиздан текинга олинган мол-мулк корхонанинг бошқа даромадлари сифатида акс эттирилиши кераклиги таъкидланди. Аммо бугунги кунда амалдаги тартибга кўра текинга олинган мол-мулк фақат солиққа тортиш мақсадида даромад сифатида қаралиб, аслида, хусусий капитал суммасини кўпайтиради. Яъни уни солиққа тортиш қисми молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилади.

Бухгалтерия ҳисобида текинга олинган мол-мулк (мулкӣ ҳуқуқлар) ва қайтарилмайдиган молиявий ёрдам (айрим манбаларда холисона молиявий ёрдам) ўртасида фақатгина моддий кўринишида фарқ мавжуд. Аммо қайтарилмайдиган молиявий ёрдам суммаси молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда, текинга олинган мол-мулк эса бухгалтерия балансида келтирилади. Иқтисодий томондан фарқ қилмайдиган икки даромад тури фақатгина моддий кўриниши билан фарқ қилади.

Масаланинг яна бир томонига қарайдиган бўлсак, агар асосий восита ёки бошқа актив инвентаризация натижасида

ортикча чиқиши ва унинг эгаси мавжуд эмаслиги туфайли даромад сифатида акс эттирилади ҳамда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботдаги асосий фаолиятдан бошқа даромадлар таркибида ҳисобга олинади. Аммо ўзаро беғараз бериш шартномаси асосида асосий восита ёки бошқа активнинг кирим қилиниши хусусий капитал таркибида ҳисобга олинади.

Бундай ёндашиладиган бўлса, асосий восита ёки бошқа активнинг беғараз берилишидан кўрилган зарарга ҳам хусусий капитални камайтириш керак.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунига кўра, хусусий капитал таркиби устав фондидан (устав капиталидан), кўшилган, захира капиталидан ва тақсимланмаган фойдадан таркиб топади.

Устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатларида белгиланган ҳиссаларнинг (пулда ифодаланган ҳолдаги) йиғиндисини акс эттиради. Бу мазмунан таъсисчилар томонидан кўшилган ҳисса, яъни ҳақиқатда хусусий капиталнинг ошиши билан бевосита боғлиқ ҳисобланади.

Кўшилган капитал акцияларни номинал қийматидан баланд нархларда дастлабки сотишдан олинadиган эмиссия даромадини, шунингдек, эквиваленти чет эл валютасида ифодаланган устав фондиди (устав капиталини) шакллантириш жараёнида юзага келадиган курс фарқини акс эттиради. Мазкур норма ҳам айнан хусусий капитал, яъни устав капиталини шакллантириш жараёни билан бевосита боғлиқдир.

Захира капитали узоқ муддатли активларни қайта баҳолашда ҳосил бўладиган инфляция захираларини, қонун ҳужжатларида ва таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорларда соф фойдадан ажратмаларни, шунингдек, текинга олинган мол-мулкнинг қийматини акс эттиради.

Тақсимланмаган фойда фойданинг жамғарилаётганлигини ифодалайди ва мулкдорларнинг қарорига биноан устав фондига (устав капиталига) кўшилиши мумкин.

Кўриниб турибдики, хусусий капиталнинг таркибида «Бегона» бўлган модда – текинга олинган мол-мулк. Фикримизча, текинга олинган мол-мулк корхона фаолияти ёки хусусий капитални шакллантириш жараёни билан ҳам боғлиқ бўлмаганлиги боис корхона бошқа даромадлари сифатида ҳисобга олиниши ҳамда бухгалтерия баланси хусусий капитал таркибида эмас, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда келтирилиши мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикаси солиқ қонунчилигида солиққа тортиш мақсадида корхона даромадлари қуйидагича гуруҳланади¹:

– товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан олинадиган даромадлар;

– бошқа даромадлар.

Даромад турининг биринчи қисми бирмунча умумий бўлиб, корхонанинг бевосита фаолият турига қаратилади. Солиқ солиш мақсадларида:

Товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан олинадиган даромадлар фаолият турларидан келиб чиқиб турли тартибда тан олинади. Жумладан:

Воситачилик фаолиятидан даромадлар айнан шу фаолият тури асосий бўлган воситачилик хизматини кўрсатувчи ташкилотлар томонидан бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар бўйича ҳисобга олинади.

Нашриёт ва таҳририятлар учун газета ва журналларни реализация қилишдан олинган тушум уларда рекламани жойлаштиришдан олинган даромадлар киритилган ҳолда аниқланади.

Мол-мулкни ижарага беришдаги фоизлар, роялти, даромадлар олиш имконини берувчи мол-мулкни ва мулкый ҳуқуқларни бошқа шахсларга фойдаланишга бериш, шунингдек, талаб қилиш ҳуқуқидан бошқа шахснинг фойдасига воз кечишдан олинган даромадлар, агар ушбу даромадлар суммаси товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан

¹ Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. – Тошкент: Адолат, 2018.

олинган даромадларнинг умумий суммасидан ортиқ бўлса, хизматларни реализация қилишдан олинган даромадлар деб эътироф этилади. Мазкур норма нотижорат ташкилотларга татбиқ этилмайди, улар учун ушбу даромадлар бошқа даромадлар сифатида қаралади.

Кредит, суғурта ташкилотлари, қимматли қоғозлар бозорининг хизматларни реализация қилишдан олган даромадлари.

Узоқ муддатли контрактларни бажаришдан олинадиган даромадлар.

Қурилиш, қурилиш-монтаж, таъмирлаш-қурилиш, ишга тушириш-созлаш, лойиҳа-қидирув ва илмий ишлар (хизматлар) бўйича даромадлар.

Товарлар (ишлар, хизматлар) таннархидан ёки товарлар олинган баҳосидан паст баҳоларда (товарни олиш билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олган ҳолда) реализация қилинганда, шунингдек, товарлар (ишлар, хизматлар) бепул топширилганда солиқ солиш мақсадлари учун товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан олинган тушум товарларнинг (ишларнинг, хизматларнинг) таннархи ёки товарлар олинган баҳо асосида (товарни олиш билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олган ҳолда) аниқланади. Баҳолари (тарифлари) давлат томонидан тартибга солиниши назарда тутилган товарлар (ишлар, хизматлар) учун реализация қилишдан олинадиган тушум белгиланган баҳолар (тарифлар) асосида аниқланади.

Ўзи ишлаб чиқарган товарларни жаҳон бозорида ҳақиқий вужудга келган нархлар бўйича, шу жумладан, таннархидан паст нархлар бўйича экспорт қилиш масалаларини кўриб чиқувчи махсус ваколатли органнинг қарорлари асосида ушбу товарларнинг таннархидан паст нархлар бўйича хорижий валютага экспорт қилинганда солиқ солиш мақсадида товарларни реализация қилишдан олинган тушум товарларни реализация қилишнинг ҳақиқий баҳосидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 132-моддасига кўра, бошқа даромадларга қуйидагилар киради¹:

- асосий воситалар ва бошқа мол-мулк чиқиб кетишидан олинадиган даромадлар;
- мол-мулкни оператив ижарага беришдан олинадиган даромадлар;
- асосий воситалар ва номоддий активларни молиявий ижарага беришдан олинадиган даромадлар;
- текин олинган мол-мулк, мулкый ҳуқуқлар, шунингдек, ишлар ва хизматлар;
- инвентаризация натижасида аниқланган ортиқча товар-моддий захиралар ҳамда бошқа мол-мулк қиймати тариқасидаги даромадлар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги даромадлар;
- мажбуриятларни ҳисобдан чиқаришдан олинадиган даромадлар;
- талаблардан ўзганинг фойдасига воз кечиш шартномаси бўйича олинган даромадлар;
- илгари чегириб ташланган харажатларнинг ёки зарарларнинг ўрнини қоплаш тарзидаги даромадлар;
- хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан олинадиган даромадлар;
- биргаликдаги фаолиятда иштирок этишдан олинадиган даромадлар;
- ундириб олинган ёки қарздор томонидан тан олинган жарималар ва пеня, шунингдек, қонуний кучга кирган суд ҳужжати асосида қарздор томонидан тўланиши лозим бўлган жарималар ва пеня;
- курсдаги ижобий фарқ;
- дивидендлар ва фоизлар;
- роялти;

¹ Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. – Тошкент: Адолат, 2018.

– товарларни (ишларни, хизматларни) ишлаб чиқариш ва реализация қилиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан олинадиган бошқа даромадлар.

Солиқ қонунчилигида даромадлар бирмунча аниқлаштирган ҳолда солиққа тортиш мақсадида гуруҳлаб чиқилган. Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларида даромадлар таркиби бирмунча тушунарсиз берилган бўлиб, буни кейинги бўлимда батафсил кўриб чиқамиз.

3.3. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари асосида даромадлар ҳисобини юритиш

Бухгалтерия ҳисобида ҳисоб объектларининг халқаро тажрибаси дейилганда кўз олдимизга молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари келади. Яъни бухгалтерия ҳисобини юритишнинг хорижий мамлакатлар тажрибаси деганда бирор-бир мамлакатнинг ҳисоб юритиш тизими эмас, айнан молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига мурожаат қиламиз. Шу боис биз юқорида бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари асосида даромадлар ҳисобини юритиш методологиясини кўриб чиқдик. Қуйида молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларида даромадлар ҳисобини юритиш масалаларининг ёритилиши ва уларда белгиланган айрим талабларни кўриб чиқамиз.

15-сонли «Харидорлар билан шартномалар бўйича тушум» номли молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартида даромад ва тушум тушунчаларига қуйидагича таъриф келтирилган: Даромад бу – ҳисобот даври давомида активларнинг келиб тушиши ёки сифатининг яхшиланиши ёки мажбуриятлар миқдорининг камайиши кўринишида иқтисодий нафнинг кўпайиши, қайсики унинг натижасида капитал иштирокчиларининг бадали билан боғлиқ бўлмаган ҳолда хусусий капиталнинг кўпайиши юз беради. Тушум бу – компаниянинг одатий фаолияти давомида юзага келадиган даромади.

18-сонли бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартида даромад тушунчаси одатдаги фаолиятдан олинадиган даромад ва бошқа даромадларни ўз ичига олиши келтирилган. Одатдаги фаолиятдан олинадиган даромад тадбиркорлик субъектининг одатдаги фаолияти доирасида ҳосил бўлади ва турлича номланади, шу жумладан, сотишдан тушум, йиғимлар, фоизлар, дивидендлар ва роялтилар. Даромадни ҳисобга олишдаги асосий масала ушбу даромад қачон тан олиниши кераклигини аниқлаш ҳисобланади. Даромад келгуси иқтисодий наф тадбиркорлик субъекти томонидан олиниши эҳтимоли мавжуд бўлганида ва ушбу наф ишончли даражада баҳоланиши мумкин бўлганда тан олинади.

Шу ўринда тадқиқотчилар ва молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларида келтирилган даромад таркибини қисқача умумлаштирсак биз томонимиздан берилаётган фикрнинг моҳиятини янада тўлиқроқ очиб берган бўламиз (3.5-жадвалга қаранг).

3.5-жадвал

Даромадларнинг туркумланиши¹

Манба ёки муаллиф	Даромад турлари
18-сонли МХХС	Одатдаги фаолиятдан олинадиган даромад ва бошқа даромадлар
О.В.Буткова	Асосий фаолиятдан олинган даромадлар ва бошқа даромадлар
И.Т.Абдукаримов	Асосий фаолият даромадлари ва бошқа даромадлар
Л.В.Эйхлер	Асосий фаолиятдан олинган даромадлар ва бошқа тушумлар
М.Б.Калонов	Фаолият билан боғлиқ даромадлар ва бошқа даромадлар

¹ Ўрганишлар ва муаллиф таклифи асосида шакллантирилган.

Аввалги бўлимлардан маълум бўлдики, аксарият олимлар даромадларни 2 гуруҳга бўлишган, яъни асосий фаолият даромадлари ва бошқа даромадлар. Аммо бошқа даромадларга фаолият билан боғлиқ бўлмаган даромадларни киритишган. Ўз-ўзидан асосий фаолият бўлмаган фаолиятдан даромадларни ҳам бошқа даромадларга киритиш ёки асосий фаолият даромадларига киритиш имконияти йўқотилади. Масалан, автомобиль транспорти корхоналари бир турли тадбирларга шартнома асосида бир марталик хизматлар кўрсатиши, автобусларни таъмирлаши кабилар, аслида, фаолият, аммо бу фаолият асосий эмас. Демак, бундай фаолиятдан олинадиган даромадлар асосий фаолият даромадларига киритилмайди, худди шунингдек, бошқа даромадларга ҳам.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартида ҳам даромадлар одатдаги фаолиятдан олинадиган даромад ва бошқа даромадларни ўз ичига олиши келтирилган. Бизнингча, бу ерда ҳам одатдаги фаолият дейилганда асосий фаолият назарда тутилган.

Эътиборимизни даромад тушунчаси ва унинг таркибига қаратайлик. Даромад ва тушум тушунчасига халқаро стандартларда берилган таърифга кўра, корхона асосий фаолияти билан боғлиқ даромад тушум сифатида эътироф этилмоқда. Бошқа даромадлар эса даромад тушунчаси билан ифодаланмоқда. Бундан ташқари, даромадлар одатдаги фаолиятдан дейилиши корхона «ноодатий фаолият»дан ҳам даромад олишига ишора қилганга ўхшайди. Яъни даромаднинг даромад ва тушумга бўлиниши ҳамда унинг мазмуни ҳам, турларга бўлингандаги мазмуни ҳам бирмунча тушунарсиз ифодаланган.

1-сонли молиявий ҳисоботларни тақдим этиш номли молиявий ҳисоботнинг халқаро стандарти ҳамда унда даромадлар ва харажатлар ҳисобига оид масалаларни кўриб ўз муносабатимизни билдиришга ҳаракат қиламиз.

Мазкур стандартда фойда ёки зарар тушунчаларига таъриф келтирилган бўлиб, унга кўра, фойда ёки зарар – бу бошқа умумлашган даромаднинг таркибий қисмларидан ташқари жами даромаддан харажатлар чегирилганидан кейин қолган натижа. Бошқа умумлашган даромад эса давр мобайнидаги операциялар ва бошқа ҳодисалар натижасида капиталда юзага келадиган ўзгаришдир, бундан мулк эгалари билан уларнинг мулк эгалари сифатида амал қилишидаги операциялардан юзага келадиган ўзгаришлар мустасно. Бошқа умумлашган даромад «фойда ёки зарар»нинг ҳамда «бошқа умумлашган даромад»нинг барча қисмларини қамраб олади. Стандартда «бошқа умумлашган даромад», «фойда ёки зарар» ва «жами умумлашган даромад» атамалари қўлланилишига қарамасдан, мазмунни йўқотмаган ҳолда тадбиркорлик субъекти жами (якуний) суммаларни таърифлаш учун бошқа атамалардан ҳам фойдаланиши мумкинлиги келтирилган. Одатда, кўпчилик халқаро стандартни қўллаш, халқаро стандартларга ўтиш билан боғлиқ илмий тадқиқотларни ўрганганимизда тадқиқотчилар томонидан халқаро стандартдаги атамаларни тўғридан-тўғри таржима қилиб ифодалашни таклиф этишганига гувоҳ бўламиз. Айрим ҳолларда мазкур халқаро стандартда келтирилган тушунчаларнинг ўзбек тилида таклиф этилган таржимаси ёки халқаро стандартда қўлланилган атаманинг ўзи ҳам бизнинг тилимиз стилистикасига тўғри келмай қолади. Бу эса тавсия қилинаётган тушунчаларнинг маъносини унинг номидан билиш имкониятини йўққа чиқариш билан бирга жумлаларни бир-бирига мослаштиришни ҳам қийинлаштиради. Ваҳоланки, юқорида келтирилганидек, халқаро стандартнинг ўзида бошқа атамадан фойдаланиш мумкинлиги келтирилмоқда. Мазкур бўлимда бу ҳақда баътафсил тўхталамиз.

1-сонли молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартида молиявий ҳисоботлар тадбиркорлик субъектининг молиявий

ҳолати ва молиявий натижаларининг тартибга солинган ифодаси эканлиги баён этилиб, молиявий ҳисоботларнинг мақсади турли фойдаланувчилар учун иқтисодий қарорларни қабул қилишда фойдали бўлган, тадбиркорлик субъектининг молиявий ҳолати, молиявий натижалари ва пул оқимлари тўғрисидаги маълумотларни таъминлашдан иборат эканлиги келтирилган. Молиявий ҳисоботлар, шунингдек, раҳбарият томонидан унга ишониб топширилган ресурслар бошқарилишининг натижаларини акс эттиради. Ушбу мақсадга эришиш учун молиявий ҳисоботлар тадбиркорлик субъектига тегишли бўлган қуйидаги жиҳатлар тўғрисидаги маълумотларни таъминлайди:

- активлар;
- мажбуриятлар;
- капитал;
- даромад ва харажатлар, жумладан, фойда ва зарарлар;
- мулк эгалари томонидан уларнинг мулк эгалари сифатида амал қилишидаги амалга оширилган қўйилмалар ва уларга тақсимланадиган суммалар;
- пул оқимлари.

Ушбу маълумотлар изоҳлардаги бошқа маълумотлар билан бирга, молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчиларга тадбиркорлик субъектининг келгуси пул оқимларини, хусусан, уларнинг муддатини ва аниқлигини башорат қилишда ёрдам беради.

Тадқиқот мавзумиз ва ишимизнинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда даромадлар ва харажатлар қисмига алоҳида эътибор қаратамиз. Демак, халқаро стандартга кўра молиявий ҳисобот молиявий натижалар тўғрисида ахборотни ифодалаши келтирилмоқда. Унинг мақсади сифатида ҳам молиявий натижалар тўғрисидаги ахборот билан таъминлаш киритилмоқда. Бу эса республикамызда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва унинг мазмунига бирмунча мос

келади. Молиявий ҳисоботларда келтириладиган маълумотларда, назаримизда, молиявий натижаларни ифодалайдиган маълумотлар сифатида «даромад ва харажатлар, жумладан, фойда ва зарарлар» жумласи келтирилган. Мазкур жумладан ҳам молиявий натижанинг асосий элементлари бирма-бир келтирилган бўлиб, даромадлар ва харажатлар тўғрисидаги маълумотлар асосий эканлигига урғу берилган. Фойда ёки зарарлар тўғрисидаги маълумотларнинг «жумладан» сўзи орқали ифодаланиши даромадлар ва харажатларнинг таркибий қисмига киритилишига ишора қилади. Аммо кўпчилик тадқиқотчилар айнан фойда ва зарарлар жумласига катта эътибор қаратиб, ҳисобот номига олиб чиқишни лозим топишади. Даромалар ва харажатлар, жумладан, фойда ёки зарар тўғрисидаги маълумотларни берувчи ҳисоботни «майдаламасдан», молиявий натижалар эканлигини инобатга олиб умумий ном билан аташ мақсадга мувофиқ эмасми? Чунки корхона фаолиятида бир вақтнинг ўзида даромад ва харажат бўлиши мумкин, аммо фойда ва зарар бўлмайди, яъни фойда ёки зарар бўлиши мумкин.

Стандартда кўра, молиявий ҳисоботларнинг тўлиқ тўплами қуйидагиларни қамраб олади:

- давр охирига молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот;
- давр учун фойда ёки зарар ва бошқа умумлашган даромад тўғрисидаги ҳисобот;
- давр учун капиталдаги ўзгаришлар тўғрисидаги ҳисобот;
- давр учун пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот;
- изоҳлар, яъни аҳамиятли ҳисоб сиёсатларининг ва бошқа тушунтириш маълумотларининг қисқа баёнини қамраб олган изоҳлар;
- олдинги давр учун қиёсий маълумот ва бошқалар.

Юқоридаги мазмуннинг давоми сифатида ҳисоботни қандай номлаш субъект ихтиёрига қолдирилмоқда, яъни 1-сонли молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартида тадбиркорлик

субъекти стандартда фойдаланилган ҳисобот номларидан бошқа номлардан фойдаланиши мумкинлиги белгилаб қўйилган.

Молиявий ҳисоботларда молиявий натижаларни ҳаққоний тақдим этиш талаби мавжуд бўлиб, бунда даромадлар ва харажатларнинг таърифларига ва тан олиш мезонларига мувофиқ тўғри акс эттириш талаб қилинади.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандарти талабларига кўра, молиявий натижаларни ифодаловчи маълумотлар фойда ёки зарар бўлими ёхуд фойда ёки зарар тўғрисидаги ҳисобот давр учун қуйидаги суммаларни акс эттирадиган, сатрларда кўрсатиладиган моддаларини ўз ичига олиши лозим:

- одатдаги фаолиятдан олинадиган даромад;
- амортизацияланган қиймат бўйича ҳисобга олинадиган молиявий активларни тан олишни тўхтатишдан юзага келадиган фойда ва зарарлар;
- молиявий харажатлар;
- улуш бўйича ҳисобга олиш усули бўйича ҳисобга олинган қарам тадбиркорлик субъектларининг ва қўшма корхоналарининг фойда ёки зараридаги улуши;
- молиявий актив қайта таснифланиб, ҳаққоний қиймат бўйича ҳисобга олинадиган бўлса, олдинги баланс қиймати билан унинг қайта таснифлаш санасидаги ҳаққоний қиймати ўртасидаги фарқдан юзага келадиган ҳар қандай фойда ёки зарар;
- жами тугатилган фаолиятлар бўйича ягона сумма.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари талабларига кўра, фойда ёки зарар ва бошқа умумлашган даромадлар тўғрисидаги ҳисоботда ёки изоҳларда акс эттириладиган маълумотларда даромад ёки харажат моддалари муҳим бўлса, тадбиркорлик субъекти уларнинг хусусиятини ва суммасини алоҳида очиб бериши лозим. Даромад ва харажат моддалари

алоҳида очиб берилиши зарур бўлиши мумкин бўлган ҳолатлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

– товар-моддий захираларнинг баланс қийматини соф сойтиш қийматигача ёки асосий воситаларнинг баланс қийматини уларнинг қопланадиган қийматигача камайтириш ҳамда бундай камайтиришларнинг қайта тикланиши;

– тадбиркорлик субъекти фаолиятини реструктуризация қилиш ва реструктуризация харажатлари бўйича қилинган ҳар қандай резервларнинг тикланиши;

– асосий воситалар моддаларининг ҳисобдан чиқарилиши;

– инвестицияларнинг ҳисобдан чиқарилиши;

– давом эттирилмайдиган фаолият турлари;

– суд жараёнидаги ҳисоб-китоблар ва шакллантирилган резервларнинг бошқа ҳолатлардаги қайта тикланиши.

Тадбиркорлик субъекти фойда ёки зарарда тан олинган харажатларни уларнинг хусусиятига ёки тадбиркорлик субъектидаги вазифасидан келиб чиққан таснифлашдан фойдаланган ҳолда, бунда қайси бири ишончли ва ўринлироқ маълумотларни таъминлашига қараб тақдим этиши лозим.

Харажатлар, молиявий натижаларнинг таркибий қисмларини ажратиш кўрсатиш мақсадида тез-тез такрорланиши, фойда ёки зарар келтириш потенциали ва уларни олдиндан билиш мумкинлигига қараб фарқланиши мумкин бўлган иккиламчи туркумларга таснифланади.

Харажатнинг хусусияти бўйича таснифлашда тадбиркорлик субъекти харажатларни фойда ёки зарарда уларнинг хусусиятига (масалан, эскириш, хомашёлар хариди, транспорт харажатлари, ходимларга ҳақ тўлаш ва реклама харажатлари) қараб бирлаштиради ва уларни тадбиркорлик субъектидаги функциялар бўйича қайта тақсимламайди. Ушбу усул қўллаш учун оддий бўлиши мумкин, чунки харажатларни функционал туркумларга тақсимлаш зарурати йўқ. Харажатнинг хусусияти бўйича таснифлашга стандартда қуйидаги мисол келтирилган:

Одатдаги фаолиятдан олинадиган даромадлар	X	
Бошқа даромадлар		
<i>тайёр маҳсулотлар захираларидаги ва тугалланмаган ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлар</i>	X	X
Фойдаланилган хомашёлар ва материаллар	X	
Ходимларга ҳақ тўлаш харажатлари	X	
Эскириш ва амортизация харажатлари	X	
Бошқа харажатлар		
Жами харажатлар	X	(X)
Солиққача бўлган фойда		X

Харажатнинг функцияси ёки сотиш таннархи усулида харажатларни сотиш таннархининг таркибий қисми сифатида уларнинг вазифасига қараб таснифлайди, масалан, сотиш ёки маъмурий харажатлар. Тадбиркорлик субъекти ушбу усул бўйича сотиш таннархини бошқа харажатлардан алоҳида акс эттиради. Ушбу усул фойдаланувчиларга харажатларнинг хусусияти бўйича таснифланиши усулига нисбатан ўринлироқ маълумотларни бериши мумкин. Бироқ харажатларни вазифаларига қараб тақсимлаш ихтиёрий равишдаги тақсимлашларга олиб келиши ва анча мулоҳазалар қилинишини талаб этиши мумкин. Харажатларни уларнинг функцияси бўйича таснифлаш усулига 1-сонли МҲХСда куйидагича мисол келтирилган:

Одатдаги фаолиятдан олинадиган даромадлар	X
Сотиш таннархи	(X)
Ялпи фойда	X
Бошқа даромадлар	X
Сотиш харажатлари	(X)
Маъмурий харажатлар	(X)
Бошқа харажатлар	(X)
Солиққача бўлган фойда	X

Мазкур маълумотлардан кўриниб турибдики, молиявий натижаларни ифодаловчи маълумотлар, халқаро стандарт талабларига кўра, даромадлар ва харажатларни ифода этади. Жумладан, даромадлар 2 та йирик гуруҳга бўлинмоқда, улар одатдаги фаолиятдан олинадиган даромадлар ва бошқа даромадлардир.

18-сон БҲХС талабига кўра, одатдаги фаолиятдан олинадиган даромадларга тадбиркорлик субъектининг одатдаги фаолияти доирасида ҳосил бўладиган ва турлича номланиши мумкин бўлган даромадлар, шу жумладан, сотишдан тушум, йиғимлар, фоизлар, дивидендлар ва роялтилар киради. Стандартда одатдаги фаолиятдан олинадиган даромадга қуйидагича таъриф берилган: Одатдаги фаолиятдан олинадиган даромад маълум давр мобайнида тадбиркорлик субъектининг одатдаги фаолияти натижасида олинадиган иқтисодий нафнинг ялпи тушуми бўлиб, ушбу тушум мулк эгаларининг капиталга қўйилмалари билан боғлиқ бўлмаган капиталнинг кўпайишига олиб келади.

18-сонли халқаро стандартда келтирилишича, сотишдан тушган тушум товарларни сотиш, хизматларни кўрсатишдан даромадни ифодалайди.

Товарларни (маҳсулотларни) сотишдан даромад қуйидаги шартларнинг ҳаммаси бажарилганда тан олиниши керак:

– тадбиркорлик субъекти товарларга эгалик қилиши билан боғлиқ аҳамиятли рисклар ва мукофотлар харидорга ўтказилганида;

– тадбиркорлик субъекти, одатда, эгалик ҳуқуқига хос бўлган даражада сотилган товарларни эндиликда бошқара олмаганда ва уларни самарали даражада назорат қила олмаганда;

– даромаднинг суммасини ишончли даражада баҳолаб бўлганда;

– тадбиркорлик субъекти томонидан операция билан боғлиқ иқтисодий наф олиниш эҳтимоли мавжуд бўлганида;

– операция бўйича амалга оширилган ёки амалга оширилмаган харажатлар ишончли даражада баҳолана олганда.

Хизматларни кўрсатиш бўйича операциянинг натижасини ишончли баҳолаб бўлса, операция билан боғлиқ даромад операциянинг ҳисобот даври охиридаги тугалланиши даражасига боғлиқ равишда тан олинади. Стандарт талабига кўра, операциянинг натижасини қуйидаги шартларнинг барчаси бажарилганда ишончли баҳолаш мумкин бўлади:

– даромаднинг суммасини ишончли даражада баҳолаш мумкин;

– операция билан боғлиқ иқтисодий наф тадбиркорлик субъекти томонидан олиниш эҳтимоли мавжуд;

– операциянинг ҳисобот даври охиридаги тугалланиш даражасини ишончли баҳолаш мумкин;

– операция бўйича амалга оширилган харажатларни ҳамда операцияни охирига етказиш учун зарур харажатларни ишончли баҳолаш мумкин.

18-сонли халқаро стандартда фоизлар роялти ва дивидендларга қуйидагича таъриф берилган:

фоизлар – тадбиркорлик субъектига тегишли бўлган пул маблағлари ёки уларнинг эквивалентларидан ёки тадбиркорлик субъектига тўланиши керак бўлган суммалардан фойдаланилгани учун олинадиган ҳақ;

роялти – тадбиркорлик субъектига тегишли бўлган патентлар, савдо белгилари, муаллифлик ҳуқуқлари ва дастурий таъминотлардан фойдаланилгани учун олинадиган ҳақ;

дивидендлар – улушли инвестицияларнинг эгаларига уларнинг айрим турдаги капиталдаги улушига мутаносиб равишда фойданинг тақсимланиши.

Мазкур даромадлар қуйидаги асосда тан олиниши лозим:

– фоизлар, 39-сонли БҲХСнинг 9-бандида белгиланганидек, эффе́ктив фоиз ставкаси усулида;

– роялти тегишли шартноманинг моҳиятига кўра ҳисоблаш усули бўйича;

– дивидендлар ҳиссадор томонидан тўлов олиниши ҳуқуқи кучга кирганида.

Юқоридаги даромадлар тадбиркорлик субъектининг одатдаги фаолиятдан олинadиган даромадлар ҳисобланиб, бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларида куйидаги даромадлар ҳам мавжудлиги келтирилади:

– 17-сонли БҲҲСга кўра, ижара шартномалари бўйича даромадлар;

– 28-сонли БҲҲСга кўра, улуш бўйича ҳисобга олиш усулида акс эттириладиган инвестициялардан олинadиган дивидендлар;

– 4-сонли БҲҲСга кўра, суғурта шартномалари бўйича даромадлар;

– 9-сонли БҲҲСга кўра, молиявий активлар ёки молиявий мажбуриятларнинг ҳаққоний қийматидаги ўзгаришлар ёки уларнинг чиқиб кетишидан даромадлар; бошқа жорий активларнинг қийматидаги ўзгаришлар;

– 41-сонли БҲҲСга кўра, қишлоқ хўжалиги фаолиятига тегишли бўлган биологик активларни дастлабки тан олиш ва уларнинг ҳаққоний қиймати ўзгаришидан даромад; минерал маъданларни қазиб олишдан даромад.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандарти талабларидан маълум бўлишича, корхона даромадлари одатдаги фаолиятдан олинadиган даромадлар ва бошқа даромадларга бўлинар экан. Аммо, фикримизча, одатдаги фаолият ва бошқа фаолият ўртасида фарқ борлигини ҳисобга олишимиз лозим. Масалан, юқоридаги бўлимларда келтирганимиздек, автомобиль транспорти хизматини кўрсатувчи корхоналарда «одатдаги фаолият» йўловчи ва юк ташиш бўлса, ҳаракатдаги таркибни таъмирлаш билан боғлиқ фаолият кўрсатувчи субъектлари ҳам бор. Яъни мазкур кўшимча фаолиятни ноодатий фаолият деб бўлмайди, бошқа даромадга киргизишга ҳам стандарт талаблари йўл қўймайди. Стандартда бошқа даромад таркибига нималар киритилишини кўрдик. Шу

боис халқаро стандарт талабини ҳам, миллий стандарт талабини ҳам бир вақтнинг ўзида даромадларни тўлиқ ва аниқ туркумлашни таъминлаш мақсадида фаолият билан боғлиқ даромадлар фаолият билан боғлиқ бўлмаган даромадлар кўринишида ҳисоботда акс эттириш мақсадга мувофиқ деган хулосага келинди.

Ўзбек тили грамматикаси ва стилистикаси қоидаларига риоя қилган ҳолда халқаро стандарт талабларидан четга чиқмаган ҳолда сўзларни қўллаш мақсадга мувофиқ. Масалан, халқаро стандартда келтирилган «сотиш таннархи» жумласининг маъноси стандартда талаб этилган маънони бермайди. Шу боис халқаро стандарт талаби мазмунини йўқотмаган ҳолда «сотилган маҳсулот таннархи» ва шунга ўхшаш тўлиқ маъно ифодалайдиган жумлалар билан ифодалаш мақсадга мувофиқ.

Бундан ташқари, молиявий натижаларни ифодаловчи барча кўрсаткичларни бир ҳисоботга сиғдириш мақсадга мувофиқ. Масалан, ижара, суғурта ва бошқа фаолиятдан даромадларнинг ҳисоботда акс эттирилмаслиги улар учун алоҳида ҳисобот шакллантириш лозимлигини келтириб чиқаради. Ёки бўлмаса, даромадларни 2 гуруҳга бўлиб, харажатларни ҳам худди шу тартибда гуруҳларга ажратмасак, халқаро стандарт талабларида келтирилган «ҳаққоний қиймат»ни акс эттиришнинг имконияти мавжуд эмас. Масалан, қилинган солиқ, маъмурий, тижорат ёки бошқа харажатлар одатдаги фаолиятга тааллуқлими ёки бошқа даромадларни олиш жараёнида қилиндими деган савол очиқ қолмаслиги учун харажатларни ҳам шунга мос туркумлаш мақсадга мувофиқ.

Кўпчилик манбаларда даромадларни гуруҳларга тўлиқ ажратишга ҳаракат қилишади. Яъни даромадларнинг таркибий тузилиши кўпроқ ўрганилади. Фикримизча, даромадлар билан харажатлар параллел равишда ўрганилиши мақсадга мувофиқ. Масалан, даромадлар асосий фаолиятга тегишли бўлиб, асосий фаолият даромадлари таркибида ҳисобга олинса, харажат-

ларни ҳам худди шу тартибда асосий фаолиятга тегишлилига қараб гуруҳлаштириш ва ҳисобини юритиш лозим (Бу ҳақда кейинги бобда батафсил маълумот берамиз).

Учинчи боб бўйича хулосалар

Монографик тадқиқот натижалари бўйича чиқарилган хулосалар:

1. Даромад бухгалтерия ҳисоби, солиқ ҳисоби, бошқарув ҳисобида, иқтисодий соҳаларда турлича талқин қилинганлиги учун бир хил тўхтамга келиш жуда мураккаб. Шу боис даромадларни қайси мақсадда ўрганилаётганлигига қараб туркумларга бўлиш ҳамда баҳо бериш лозим. Корхона даромадларининг шаклланиш манбаларидан келиб чиқиб «Фаолият билан боғлиқ даромадлар» ва «Бошқа даромадлар»га бўлиб бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ.

2. Фаолият билан боғлиқ даромадларга аниқ, режалаштирилган, мақсадли фаолиятни амалга ошириш натижасида олинган даромадлар киритилади. Фаолият билан боғлиқ даромадлар таркибига асосий фаолият даромадлари, инвестицион фаолият даромадлари, молиявий фаолият даромадлари, бошқа фаолият даромадларини киритишни тавсия этамиз. Бундан ташқари, фаолият билан боғлиқ даромадларга хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадларни ҳам киритиш керак.

3. Фаолият билан боғлиқ бўлган даромадларни асосий фаолият даромадлари ҳамда бошқа фаолият даромадларига бўлиш лозим. Асосий фаолият даромадларига корхонанинг тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда асосий фаолият тури бўйича олинган даромадлар ҳисобга олинса, бошқа фаолият даромадларига асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган бошқа фаолият, операция даромадлари киритилади. Яъни асосий фаолият даромадларига маҳсулот реализациясидан

олинган даромад, иш бажариш ҳамда хизмат кўрсатишдан олинган даромадлар киритилса, бошқа фаолият даромадларига қонунчиликка мувофиқ рухсат этилган, одатдаги фаолиятга боғлиқ бўлмаган даромадлар киради. Бундай даромадларга асосий фаолият бўлмаган молиявий фаолиятдан, инвестициявий фаолиятдан олинган даромадларни киритиш мумкин.

4. Бошқа даромадлар таркибини ҳам иккита кичик гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш мақсадга мувофиқ. Буларга фаолият билан боғлиқ бўлмаган даромадлар ҳамда бошқа тушумларни киритиш лозим.

Фаолият билан боғлиқ бўлмаган даромадларга корхонанинг фаолият юритиши давомида мазкур тартибда даромад олиш мақсад қилинмаган, корхонанинг асосий фаолияти ёки одатдаги фаолиятига боғлиқ бўлмаган даромадлар киритилади. Бундай даромадлар ҳам корхона тармоқ хусусиятидан келиб чиқиб гуруҳлаштирилиши тавсия этилади. Умумий тартибда бошқа даромадларга қуйидаги даромадлар киритилади:

- ундирилган (ундириладиган) жарималар, пенялар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда;
- инвентаризация натижасида аниқланган даромадлар;
- ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади;
- хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан олинган даромадлар;
- даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;
- товар-моддий бойликларни қайта баҳолашдан ижобий фарқлар;
- давлат субсидияларидан даромадлар;
- бошқа даромадлар.

Бошқа тушумларга қуйидагиларни киритиш лозим:

- етказилган зарарларни ундириш бўйича даромадлар;
- холисона молиявий ёрдам;
- текинга олинган мол-мулк кўринишидаги ёки мулкый ҳуқуқларни ўтказиш кўринишидаги даромадлар.

5. Вақтида тўланмаган дебиторлик қарзларининг келиб тушиши шубҳали қарз сифатидан тан олингандагина даромад сифатида кирим қилиниши лозим.

6. Текинга олинган мол-мулк корхона фаолияти ёки хусусий капитални шакллантириш жараёни билан ҳам боғлиқ бўлмаганлиги боис корхона бошқа даромадлари сифатида ҳисобга олиниши ҳамда бухгалтерия баланси хусусий капитал таркибида эмас, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда келтирилиши керак.

7. Асосий фаолиятнинг фойдасини ҳисоблаб чиқаришда асосий фаолиятдан бошқа зарарлар (БЗ) бухгалтерия ҳисобида давр харажатлари таркибида келтирилганлиги боис формуладан «бошқа зарарлар»ни чиқариб ташлаш лозим.

8. Соф фойдани шакллантирувчи формулани қайта таҳрир қилиш даркор. Чунки соф фойдани ҳисоблаш формуласидан олдинги гапларда йилнинг соф фойдаси сўзи формулада соф фойда сўзига ўзгариши билан бирга йилнинг соф фойдасини ифодаловчи асосий жумлада тушунмовчилик мавжуд. Яъни йилнинг соф фойдаси «Солиқлар тўлангунга қадар олинган фойдани ифодалайди» жумласи билан яқунланган. Аммо бу ерда солиқлар тўлангунга қадар олинган фойда эмас, ҳисобот даврининг соф фойдаси акс эттирилиши керак эди.

9. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да сотишдан тушган соф тушум тушунчаси қўлланилиши, 21-сонли БҲМСда эса асосий (операцион) фаолиятнинг даромадлар сўзининг қўлланилиши мазкур тушунчалар ўртасида фарқ бор деган мазмунни келтириб чиқаради.

21-сон БҲМС ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ҳамда Низомда сотишдан тушган соф тушумга товарларнинг қайтарилиши, харидорлар учун берилган чегирмалар ва бошқалар киритилмаслиги келтирилган бўлса, 21-сонли БҲМСга кўра, асосий (операцион) фаолиятнинг даромадлари ҳисобот даврининг охирида сотилган товарларнинг қайтарилиши, берилган чегирмаларни ҳисобга олган ҳолда тузатиш киритилгандан кейинги даромад ҳисобланади. Шу боис, бизнинг фикримизча, сотишдан тушган соф тушум ва асосий (операцион) фаолиятнинг даромадлари тушунчаларини меъёрий-услубий ҳужжатларда аниқ ва тушунарли ифодалаш мақсадга мувофиқ.

«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га кўра, иккинчи гуруҳ даромадлари асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (операция даромадлари) деб номланган. Аммо Низомдаги шу бўлимнинг ўзида «Асосий ишлаб чиқариш фаолиятдан олинган бошқа даромадларга қуйидагилар кирди» дея даромаднинг таркиби келтириб ўтилган. Эътиборимизни яна сўзларнинг қўлланилишига қаратамиз, харажатларни гуруҳлашда қўлланилмаган «*ишлаб чиқариш*» сўзи унинг таркибини келтиришда пайдо бўлиб қолмоқда. Яъни даромадларни йирик гуруҳга ажратганда қавсда берилган «операция фаолияти» жумласи унинг таркибини келтираётганда тушиб қолдирилган. Балки, Низомда «операция» тушунчаси «*ишлаб чиқариш*» тушунчаси билан бир маънони англатиши нуқтаи назаридан келтирилган бўлиши мумкин. Аммо бу тўғрида ҳеч қайси бандда изоҳ келтирилмаган. 21-сонли БҲМС ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да даромад (фойда) кўрсаткичларининг номланиши турлича. Жумладан:

– асосий воситалар ва бошқа активларнинг чиқиб кетишидан фойда – хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан олинган даромадлар;

– ундирилган жарима, пеня ва устамалар – ундирилган (ундириладиган) жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар, етказилган зарарларни ундириш бўйича даромадлар;

– ўтган йиллар фойдалари – ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда;

– кредитор ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан даромадлар – даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

– хизмат кўрсатувчи хўжаликлар даромадлари – ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади, хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадлар;

– текин, қайтарилмайдиган молиявий – холисона молиявий ёрдам;

– бошқа операцион даромадлар – бошқа операцион даромадлар;

– *21-сонли БҲМСда келтирилмаган* – товар-моддий бойликларни пухта баҳолаш. Товар-моддий бойликларни пухта баҳолаш суммаси уларнинг сотилишига қараб фойда сифатида эътироф этилади;

– *21-сонли БҲМСда келтирилмаган* – давлат субсидияларидан даромадлар;

– оператив ижарадан даромадлар – «Низом»да келтирилмаган.

Мазкур тушунчалар бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларида турли хил маъно ифодаламайдиган, бир маънони берадиган тарзда акс эттирилиши лозим.

10. 21-сонли БҲМС, «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом», 9-сонли БҲМС ва 2-сонли БҲМСда даромадларнинг номланиши ҳам турлича. Жумладан, 21-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти бўйича асосий (операцион) фаолиятнинг даромадларини ҳисобга олувчи сўёт айнан сотишдан олинган соф тушумни акс эттиради. Яъни 9000 – Асосий (операцион) фаолиятнинг даромадларини ҳисобга олувчи сўётда хўжалик юритувчи субъектнинг маҳсулот сотиш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)дан даромадлари, соф тушум акс эттирилади. Аммо мазкур тушум 21-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида асосий (операцион) фаолиятнинг даромадларини ҳисобга олувчи сўёт деб номланган бўлса, «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да «Сотишдан олинган соф тушум» дея номланган. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» асосида ишлаб чиқилган молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг 010-сатрида «Маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум» деб номланган. Эътибор қаратсак, бир хил маънони ифодалаши керак бўлган тушунча 2 та меъёрий ҳужжат ва битта ҳисобот шаклида 3 хил ном билан аталмоқда. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг 010-сатри мазмунини бир-бирига яқин деб изоҳласа бўлар, аммо 21-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида келтирилган жумла булардан тубдан фарқ қилади. Худди шу тушунчани мазмунини ифодалайдиган жумла 9-сонли БҲМСда янада бошқачароқ талқин қилинган.

Ўрганишлар шуни кўрсатдики, асосий фаолият даромадлари, сотишдан тушган соф тушум, операция фаолияти хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолияти билан боғлиқ даромадларни ифодалайди.

11. Асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда инвестицион фаолият даромадларига киритилиши керак, аммо даромадлар туркумланишида инвестицион фаолиятдан даромадлар тушунчаси на 21-сонли БҲМСда, на «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да келтирилган.

Шу боис, бизнинг фикримизча, инвестицион фаолият ва ундан кўриладиган даромадларни ҳам алоҳида ажратилган ҳолда даромадлар таркибига китритиш мақсадга мувофиқ.

12. Бизнинг фикримизча, даромадларни ҳисобга олишда:

– даромадларни ҳисобга олувчи счётлар бир-биридан аниқ фарқланиб туриши;

– даромадлар таркиби жиҳатдан қайси даромад турига кириши меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда аниқ кўрсатилиши;

– молиявий ҳисоботларда келтирилаётган даромадлар тўғрисидаги маълумотлар даромадларни аниқ турлари бўйича етарлича ахборотга эга бўлиши;

– даромадларни таҳлил қилиш учун қиёсланувчан бўлиши лозим.

IV БОБ

КОРХОНАЛАРДА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ ЮРИТИШ УСЛУБИЁТИ

4.1. Харажатлар таркибий тузилишига замонавий ёндашув

Юқорида биз томонимиздан даромадлар ва унинг таркибий тузилиши бўйича фикрлар ўрганилиб, тегишли хулосалар шакллантирилди. Даромадлар шаклланиши учун қандайдир харажат қилиниши табиий. Шу боис фикримизни харажатлар ва уларнинг таркибий қисмлари ҳамда уларни гуруҳлаштириш бўйича давом эттирамыз.

Иқтисодчи олим И.Т.Абдукаримов харажатларни 2 йирик гуруҳга бўлади. Биринчи гуруҳ харажатларига асосий фаолият харажатлари, иккинчи гуруҳ харажатларига бошқа харажатларни киритади ҳамда асосий фаолият харажатларига:

– сотилган маҳсулот, иш ва хизматлар таннари (харажатлар);

– ҳисобот даврида амалга оширилган тижорат харажатлари;

– ҳисобот давридаги бошқариш харажатларини киритади.¹

Бошқа харажатларга инвестиция, молиявий фаолият ва бошқа фаолият билан боғлиқ харажатларни киритади.

Тижорат харажатлари корхонанинг хусусиятидан келиб чиқиб бир-биридан фарқ қилади. Жумладан, саноат корхоналарида бундай харажатлар таркибига:

¹ Абдукаримов И.Т. Отчет о прибылях и убытках – основной источник информации для мониторинга и анализа финансовых результатов предприятия // Актуальные вопросы экономики и управления. 2013. №1 (047).

- тайёр маҳсулотни ўраш, қадоқлаш харажатлари;
- маҳсулотни етказиб бериш харажатлари;
- воситачи корхоналарга тўланган ҳақ;
- маҳсулотларни сотиш вақтида жой ижараси билан боғлиқ харажатлар;
- сотувчиларнинг иш ҳақи;
- тайёр маҳсулотни реклама қилиш харажатлари;
- хизмат сафари билан боғлиқ харажатлари каби харажатлар киритилади.

Бошқарув харажатларига:

- маъмурий-бошқарув аппаратини сақлаб туриш харажатлари;
- бевосита ишлаб чиқаришга алоқадор бўлмаган умумишлаб чиқаришдаги ишчиларга қилинган харажатлар;
- бошқарув ва умумишлаб чиқаришдаги асосий воситаларга ҳисобланган амортизация харажатлари;
- умумишлаб чиқариш учун ижара олинган объектларнинг ижара ҳақи харажатлари;
- аудиторлик, маслаҳат хизматларига тўланган ҳақлар;
- ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш билан боғлиқ харажатлар;
- бошқарув учун харид қилинган канцтовар харажатлари киритилади.

С.В.Свердлик асосий харажатларга қуйидагиларни киритади¹:

- омбордаги тайёр маҳсулотларни қадоқлаш харажатлари;
- маҳсулотларни етказиб бериш харажатлари;
- транспортга ортиш-тушириш харажатлари;
- воситачи корхоналарга тўланадиган харажатлар;
- маҳсулотларни омборда ва сотиш жойида сақлаш харажатлари;

¹ Свердлик С.В. Отчет о финансовых результатах: содержание и техника построения // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. 2015. №23. – С.2 – 11.

– сотувчиларга тўланадиган иш ҳақи харажатлари; маҳсулотларни жўнатишдан олдин анализ қилиш харажатлари; реклама харажатлари;

– ҳукумат харажатлари;

– бошқа шу каби харажатлар киритилади.

Л.В.Эйхлер¹ асосий фаолият харажатларига маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ харажатлар, товарларни олиб келиш ва сотиш харажатларини киритади.

Н.М.Пахновская, Д.А.Ишанова харажатларни молиявий, материал харажатлари ва вақтинчалик харажатларга бўлиб ўрганишни тавсия этади.²

Р.Холбеков тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда донни қайта ишлаш корхоналарида бонификация ва рефакция харажатлари ҳисобини юритишни таклиф этади. Унга кўра, бонификация мол етказиб берувчини рағбатлантириш бўлса, рефакция уни моддий жазолашдир. Аммо мазмунан мол етказиб берувчини рағбатлантириш корхонага харажат сифатида тан олинса-да, уни моддий жазолаш харажат сифатида тан олинмиши етарлича асосланмаган.³

З.Қурбанов ва А.Олимов саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини ривожлантириш мақсадида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида унинг йўналишлари бўйича қуйидаги гуруҳларга ажратишади⁴:

1. Харажатларнинг иқтисодий элементлари бўйича.

2. Харажатларнинг калькуляцион моддалари бўйича.

¹ Эйхлер Л.В., Стринковская А.С. Диагностический анализ результатов деятельности грузовых автотранспортных предприятий в условиях нестабильной бизнес-среды. Монография. – Омск, 2011. – С.35.

² Пахновская Н.М., Ишанова Д.А. Развитие методов управления затратами в системе финансового управления автотранспортного предприятия // Вестник ОГУ. 2014. №14 (175). – С.319 – 323.

³ Холбеков Р.О. Доннинг сифат харажатлари ва улар ҳисобини ташкил этишининг услубий асослари // Иқтисодиёт ва таълим. 2017. №1.

⁴ Қурбанов З., Олимов А. Пахта тозалаш корхоналарида маҳсулот таннархининг таҳлили такомиллаштириш // Молия. 2015. №6.

Г.Насруллаева маҳсулот таннархини камайтириш бўйича қуйидаги чораларни амалга оширишни таклиф этади¹:

– импорт қилинадиган хомашёларни имкон даражасида ўзимизда ишлаб чиқариладиган хомашёлар билан алмаштириб маҳаллий хом ашёлардан самарали фойдаланиш;

– янги қурилаётган корхоналарни хомашё ресурсларига яқин жойда барпо этиш;

– ишлаб чиқариш харажатлари таҳлилини самарали ташкил этиш;

– ишлаб чиқариш харажатларининг юзага чиқиш ўрни, шакли ва жавобгарлик марказлари бўйича назорат қилишни такомиллаштириш;

– харажатларнинг ўзгаришига таъсир этувчи ички ва ташқи омилларни тўғри аниқлаш ва ички омилларни самарали бошқариш;

– ишлаб чиқариш харажатларини бошқаришда ички имкониятлардан ўз вақтида ва самарали фойдаланиш.

Республикамизда, амалдаги қонунчиликка мувофиқ, харажатлар 2 та асосий йирик гуруҳга бўлинган:

– маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига киритиладиган харажатлар;

– давр харажатлари.

Харажатларни бухгалтерия ҳисобида ушбу тартибда гуруҳлаштиришдан мақсад хўжалик юритувчи субъект рентабеллигини, субъектнинг рақобатбардошлилигини, солиқ солинадиган базани аниқлаш ҳисобланади.

Демак, харажатлар таркибини шакллантиришга асосий меъёрий-услубий база ҳисобланган ҳужжатда харажатларни таркибий қисмларга ажратишдан аниқ мақсад кўзланган. Умуман олганда, ушбу ҳужжатга кўра, барча харажатлар қуйидагиларга гуруҳланади:

¹ Насруллаева Г. Маҳсулот таннархи таҳлили ва унинг аҳамияти // Молия. 2014. №5.

1. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган харажатлар.

2. Ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдада ҳисобга олинадиган ҳамда давр харажатларига киритилмайдиган харажатлар.

3. Хўжалик юритувчи субъектнинг умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда ёки зарарларни ҳисоблаб чиқишда ҳисобга олинадиган хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий фаолияти бўйича харажатлар.

4. Фавқулодда зарарлар.

Биринчи гуруҳ харажатларига бевосита ва билвосита моддий ва меҳнат харажатлари ҳамда бошқа харажатлар, шу жумладан, ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган устама харажатлар киради.

Иккинчи гуруҳ харажатларига сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар, бошқа операцион харажатлар ва зарарлар киради.

Учинчи гуруҳ харажатларига фоизлар бўйича харажатлар, хорижий валюта билан операция бўйича салбий курс тафовутлари, қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш, молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар кирса, тўртинчи гуруҳ харажатларига фавқулодда зарарлар киритилади.

Маълумки, маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига бевосита маҳсулотни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар киритилади ҳамда ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

– ишлаб чиқариш моддий харажатлар (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);

– ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

– ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;

– асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

– ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибида инвестиция даврида капитал қўйилмалар таркибига кирувчи инвестицияларга олинган банк ва бошқа молия-кредит ташкилотлари кредитлари бўйича фоизлардан ташқари фоиз кўринишидаги харажатлар молиявий фаолият бўйича харажатларга киритилиши таъкидланган. Аммо айнан инвестициялар бўйича фоизлар қайси харажат таркибига киритилиши очик қолдирилган.

«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да келгуси давр харажатлари ҳисоби билан боғлиқ маълумотлар келтирилмаган. Фақатгина товар-моддий захираларни, тугалланмаган ишлаб чиқаришни, шунингдек, келгуси даврлар харажатларини баҳолаш Ўзбекистон Республикаси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ амалга оширилиши ҳамда келгуси давр харажатлари харажатларнинг алоҳида тоифасини ташкил қилиб, улар жорий даврда амалга оширилиши, бироқ кейинги ҳисобот даврларидаги ишлаб чиқариш харажатларига қўшилишини билдирувчи жумла мавжуд бўлиб, келгуси давр харажатлари тўғрисида бошқа меъёр ёки талаб келтирилмаган.

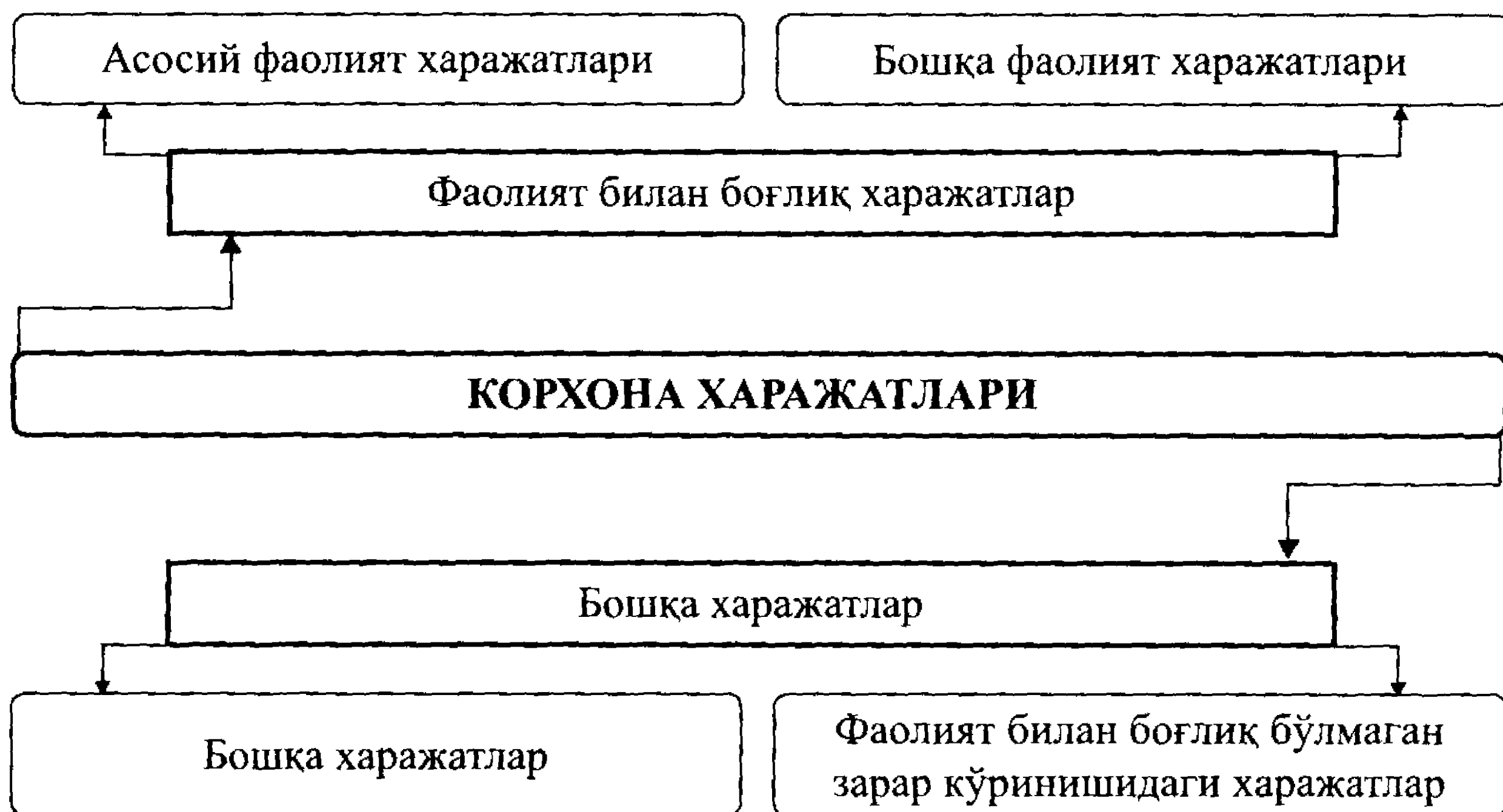
Биз олдинги бобда даромадлар таркибини гуруҳлаштириш бўйича ўз хулосамизни шакллантирган эдик. Корхона харажатлари ҳам айнан даромадлар билан бир-бирига мос келиши ҳамда қиёсланувчан бўлиши лозим. Шу боис корхона харажатларини қуйидагича гуруҳлашни таклиф этамиз:

1. Фаолият билан боғлиқ харажатлар.

2. Бошқа харажатлар.

Харажатлар ҳисобини янада аниқроқ, гуруҳларга ажратган ҳолда юритиш мақсадида мазкур йирик гуруҳ харажатлари

таркибини улар ташкил топиши иқтисодий мазмунидан келиб чиққан ҳолда шакллантириш мақсадга мувофиқ (4.1-расмга қаранг).

4.1-расм. Корхона харажатларининг гуруҳланиши¹

Корхона фаолияти билан боғлиқ харажатларга қандайдир фаолиятни амалга ошириш учун қилинган харажатларни киритиш лозим. Бундай харажатлар таркибига асосий фаолият харажатлари, инвестицион фаолият харажатлари, молиявий фаолият харажатлари, бошқа фаолият харажатларини киритишни тавсия этамиз (агар мазкур харажатлар фаолият жараёнида қилинган бўлса). Айни дамда, фаолият билан боғлиқ бўлган харажатларни асосий фаолият харажатлари ҳамда бошқа фаолият харажатларига бўлиш лозим. Асосий фаолият харажатларида корхонанинг тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда асосий фаолият тури бўйича қилинган харажатлар ҳисобга олинса, бошқа фаолият харажатларига асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган бошқа фаолият харажатларини киритиш керак. Яъни асосий фаолият харажатларига сотилаётган маҳсулот таннар-

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

хини ташкил қилувчи харажатлар киритилса, бошқа фаолият харажатларига қонунчиликка мувофиқ рухсат этилган, одатдаги фаолиятга боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади. Бундай харажатларга молиявий фаолият бўйича қилинган харажатлар, инвестициявий фаолият бўйича қилинган харажатларни киритиш лозим.

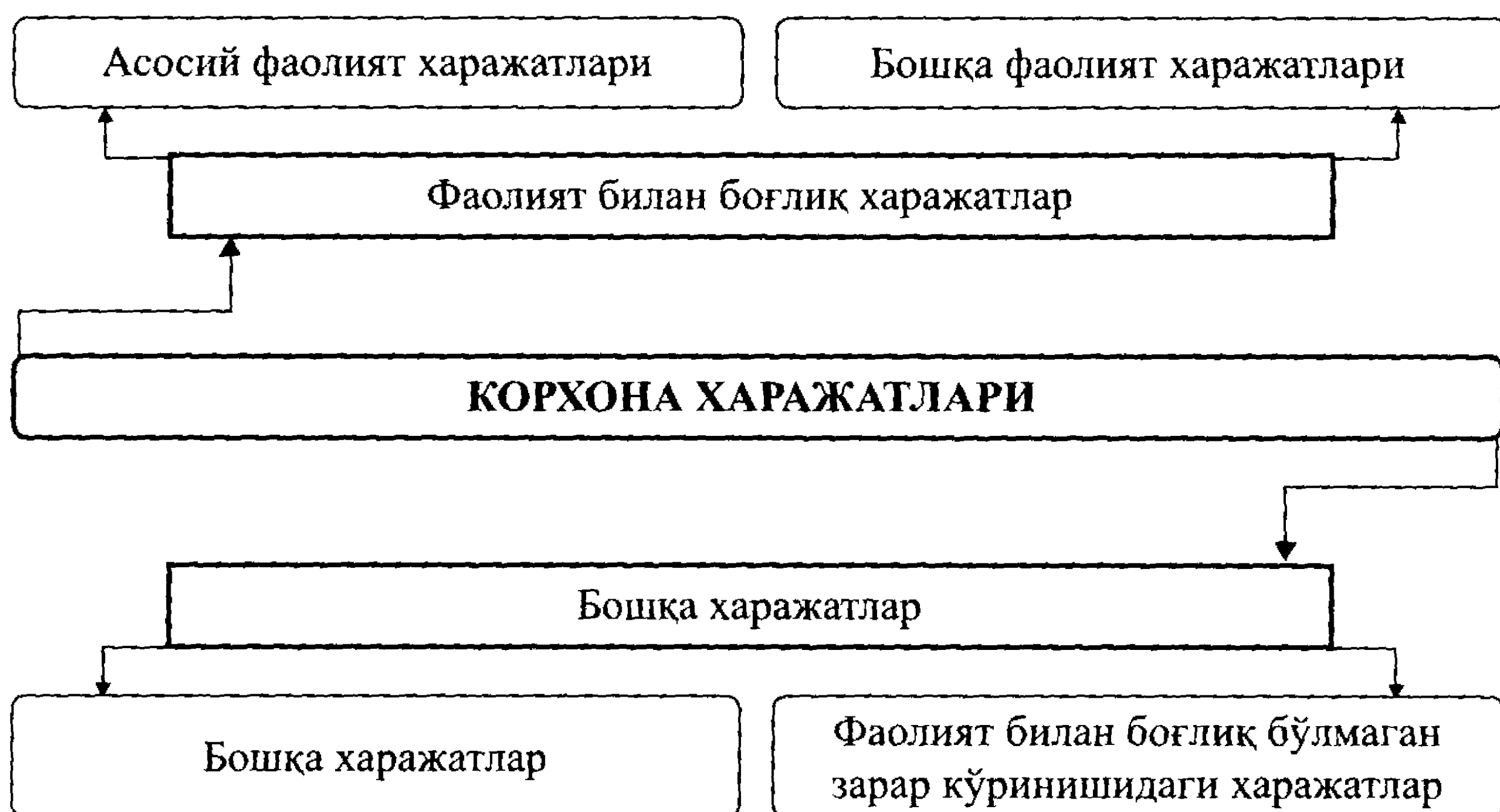
Бундан ташқари, фаолият билан боғлиқ харажатларга хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналарда қилинган харажатлар, ёрдамчи хизматларни бажариш бўйича харажатлар ҳамда бошқа шунга ўхшаш харажатларни киритиш керак.

Бошқа харажатлар таркибини ҳам иккита кичик гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш даркор. Буларга фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ҳамда бошқа харажатларни киритиш лозим.

Фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатларга корхонанинг фаолият юритиши давомида бундай харажатларни қилиш мақсад қилинмаган, режалаштирилмаган, корхонанинг асосий фаолияти ёки одатдаги фаолиятига боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади. Бундай харажатларни ҳам корхона тармоқ хусусиятидан келиб чиқиб гуруҳлаштириш тавсия этилади. Умумий тартибда фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатларга қуйидаги харажатларни киритиш мумкин:

- тўланган (тўланадиган) жарималар, пенялар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги зарар;
- инвентаризация натижасида аниқланган камомадлар;
- хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан кўрилган зарарлар;
- ундирилмаган дебиторлик қарзларини қоплаш тарзидаги харажатлар;
- товар-моддий бойликларни қайта баҳолашдан салбий фарқлар;
- фаолият билан боғлиқ бўлмаган сотиш харажатлари;

таркибини улар ташкил топиши иқтисодий мазмунидан келиб чиққан ҳолда шакллантириш мақсадга мувофиқ (4.1-расмга қаранг).

4.1-расм. Корхона харажатларининг гуруҳланиши¹

Корхона фаолияти билан боғлиқ харажатларга қандайдир фаолиятни амалга ошириш учун қилинган харажатларни киритиш лозим. Бундай харажатлар таркибига асосий фаолият харажатлари, инвестицион фаолият харажатлари, молиявий фаолият харажатлари, бошқа фаолият харажатларини киритишни тавсия этамиз (агар мазкур харажатлар фаолият жараёнида қилинган бўлса). Айни дамда, фаолият билан боғлиқ бўлган харажатларни асосий фаолият харажатлари ҳамда бошқа фаолият харажатларига бўлиш лозим. Асосий фаолият харажатларида корхонанинг тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда асосий фаолият тури бўйича қилинган харажатлар ҳисобга олинса, бошқа фаолият харажатларига асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган бошқа фаолият харажатларини киритиш керак. Яъни асосий фаолият харажатларига сотилаётган маҳсулот таннар-

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

hini ташкил қилувчи харажатлар киритилса, бошқа фаолият харажатларига қонунчиликка мувофиқ рухсат этилган, одатдаги фаолиятга боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади. Бундай харажатларга молиявий фаолият бўйича қилинган харажатлар, инвестициявий фаолият бўйича қилинган харажатларни киритиш лозим.

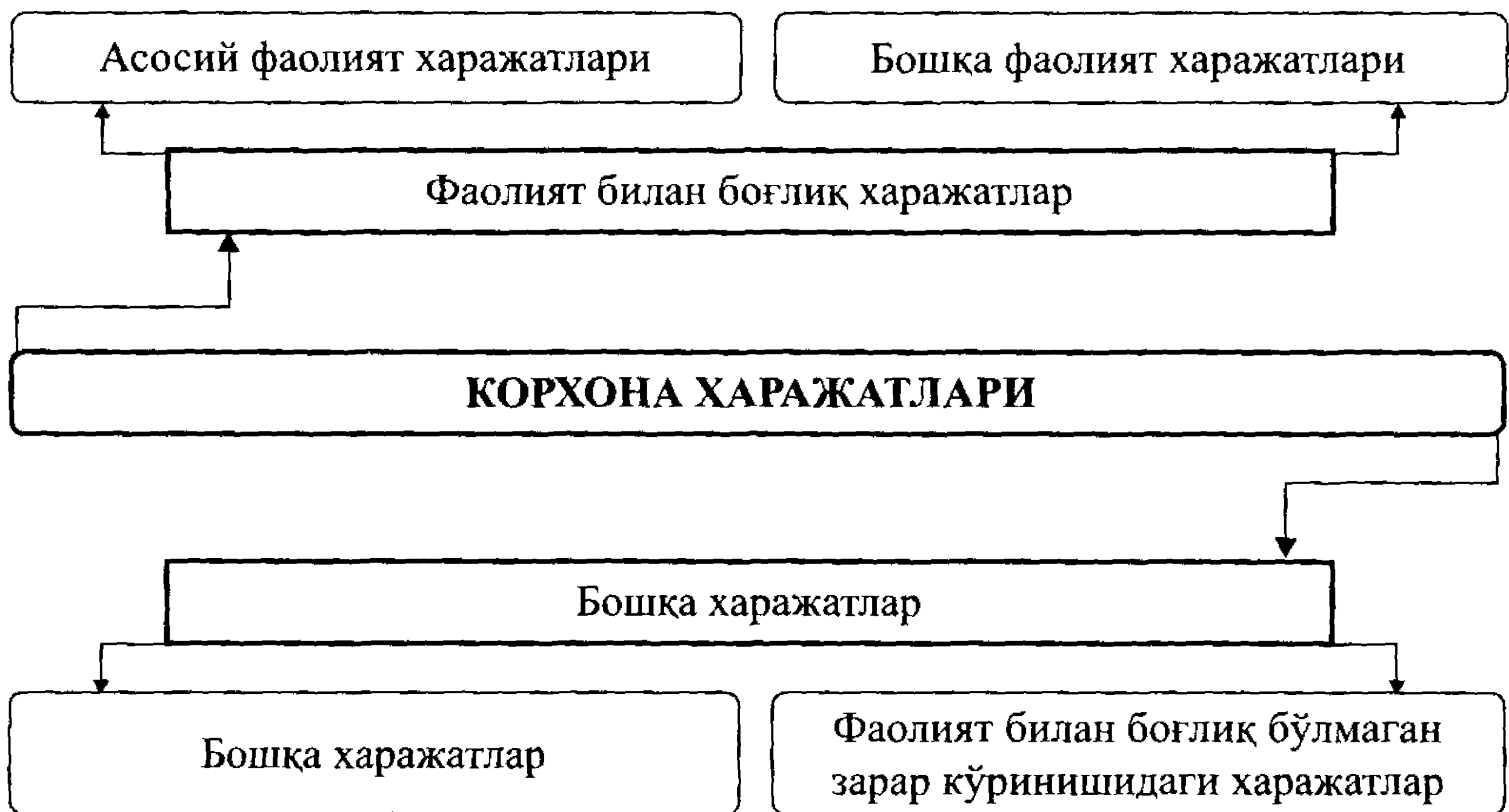
Бундан ташқари, фаолият билан боғлиқ харажатларга хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналарда қилинган харажатлар, ёрдамчи хизматларни бажариш бўйича харажатлар ҳамда бошқа шунга ўхшаш харажатларни киритиш керак.

Бошқа харажатлар таркибини ҳам иккита кичик гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш даркор. Буларга фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ҳамда бошқа харажатларни киритиш лозим.

Фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатларга корхонанинг фаолият юритиши давомида бундай харажатларни қилиш мақсад қилинмаган, режалаштирилмаган, корхонанинг асосий фаолияти ёки одатдаги фаолиятига боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади. Бундай харажатларни ҳам корхона тармоқ хусусиятидан келиб чиқиб гуруҳлаштириш тавсия этилади. Умумий тартибда фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатларга қуйидаги харажатларни киритиш мумкин:

- тўланган (тўланадиган) жарималар, пенялар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги зарар;
- инвентаризация натижасида аниқланган камомадлар;
- хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан кўрилган зарарлар;
- ундирилмаган дебиторлик қарзларини қоплаш тарзидаги харажатлар;
- товар-моддий бойликларни қайта баҳолашдан салбий фарқлар;
- фаолият билан боғлиқ бўлмаган сотиш харажатлари;

таркибини улар ташкил топиши иқтисодий мазмунидан келиб чиққан ҳолда шакллантириш мақсадга мувофиқ (4.1-расмга қаранг).

4.1-расм. Корхона харажатларининг гуруҳланиши¹

Корхона фаолияти билан боғлиқ харажатларга қандайдир фаолиятни амалга ошириш учун қилинган харажатларни киритиш лозим. Бундай харажатлар таркибига асосий фаолият харажатлари, инвестицион фаолият харажатлари, молиявий фаолият харажатлари, бошқа фаолият харажатларини киритишни тавсия этамиз (агар мазкур харажатлар фаолият жараёнида қилинган бўлса). Айни дамда, фаолият билан боғлиқ бўлган харажатларни асосий фаолият харажатлари ҳамда бошқа фаолият харажатларига бўлиш лозим. Асосий фаолият харажатларида корхонанинг тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда асосий фаолият тури бўйича қилинган харажатлар ҳисобга олинса, бошқа фаолият харажатларига асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган бошқа фаолият харажатларини киритиш керак. Яъни асосий фаолият харажатларига сотилаётган маҳсулот таннар-

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

hini ташкил қилувчи харажатлар киритилса, бошқа фаолият харажатларига қонунчиликка мувофиқ рухсат этилган, одатдаги фаолиятга боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади. Бундай харажатларга молиявий фаолият бўйича қилинган харажатлар, инвестициявий фаолият бўйича қилинган харажатларни киритиш лозим.

Бундан ташқари, фаолият билан боғлиқ харажатларга хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналарда қилинган харажатлар, ёрдамчи хизматларни бажариш бўйича харажатлар ҳамда бошқа шунга ўхшаш харажатларни киритиш керак.

Бошқа харажатлар таркибини ҳам иккита кичик гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш даркор. Буларга фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ҳамда бошқа харажатларни киритиш лозим.

Фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатларга корхонанинг фаолият юритиши давомида бундай харажатларни қилиш мақсад қилинмаган, режалаштирилмаган, корхонанинг асосий фаолияти ёки одатдаги фаолиятига боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади. Бундай харажатларни ҳам корхона тармоқ хусусиятидан келиб чиқиб гуруҳлаштириш тавсия этилади. Умумий тартибда фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатларга қуйидаги харажатларни киритиш мумкин:

- тўланган (тўланадиган) жарималар, пенялар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги зарар;
- инвентаризация натижасида аниқланган камомадлар;
- хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан кўрилган зарарлар;
- ундирилмаган дебиторлик қарзларини қоплаш тарзидаги харажатлар;
- товар-моддий бойликларни қайта баҳолашдан салбий фарқлар;
- фаолият билан боғлиқ бўлмаган сотиш харажатлари;

– фаолият билан боғлиқ бўлмаган операциялар бўйича солиқ харажатлари;

– бошқа фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатлар.

Бошқа харажатларга қуйидагиларни киритиш лозим:

– зарар етказиш бўйича харажатлар;

– берилган беғараз ёрдам;

– текинга берилган мол-мулк кўринишидаги ёки мулкый ҳуқуқларни ўтказиш кўринишидаги харажатлар.

Автомобиль транспорти корхоналарида ҳам харажатлар таркибини шакллантириш, унинг ҳисобини тўғри ташкил этиш ҳамда даромадлар ва харажатларни аниқ ҳамда тўғри ҳисоблаш юзасидан доимий равишда тадқиқотлар олиб борилган, мунозарали фикрлар шакллантирилган. Жумладан, К.А.Артамонова ўз тадқиқотида йўловчи ташувчи автомобиль транспорти корхоналарида харажатларни қуйидаги гуруҳларга бўлишни таклиф этади¹:

1. Йўловчиларни ташиш билан бевосита боғлиқ бўлган хизматларга қилинган харажатлар. Буларга ҳаракатдаги таркиб ҳайдовчилари ва кондукторларининг иш ҳақи билан боғлиқ харажатлар, ёнилғи-мойлаш материаллари ва бошқа эксплуатация учун қилинган материал харажатлари, автомобиль шиналари билан боғлиқ харажатлар, ҳаракатдаги таркибга техник хизмат кўрсатиш, ремонт ҳамда амортизация билан боғлиқ харажатларни киритади. Бу харажатлар таркибига фақатгина бевосита йўловчи ташиш билан боғлиқ бўлган материал харажатларни киритишни таклиф этади. Масалан, бинони иситиш ёки бошқа технологик мақсадлар учун сарфланган ёқилғиларни киритилмаслигини таъкидлайди.

2. Умумхўжалик харажатлари. Бу харажатлар гуруҳига бошқарув аппаратини сақлаш харажатлари, маъмурий ва хизмат кўрсатувчи ходимларнинг иш ҳақи билан боғлиқ

¹ Артамонова К.А. Методические аспекты учета финансовых результатов в пассажирских автотранспортных организациях. Автореф. дисс... канд. экон. наук. – М., 2005.

харажатлар, тиббий суғурта харажатлари, хизмат сафари билан боғлиқ харажатлар, алоқа харажатлари, маъмурий-бошқарув аппаратида фойдаланилаётган асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш харажатларини киритади.

3. Умумишлаб чиқариш харажатлари. Хизмат кўрсатиш ва техник хизмат кўрсатишда ишлаётган ишчиларнинг ойлик маошлари, мукофотлари, тиббий суғурта харажатлари кабиларни учинчи гуруҳга киритади. Бундан ташқари, умумишлаб чиқариш харажатлари гуруҳига автомобиль транспортининг чехол, гилам, парда билан боғлиқ харажатлари, меҳнатни муҳофаза қилиш харажатлари, асосий воситаларга хизмат кўрсатиш ва ремонт қилиш харажатларини (юқоридаги гуруҳларга киритилмаган) ҳам киритади.

4. Йиғимлар ва тўловлар. Мол-мулк ва йўловчиларни суғурта қилиш харажатлари, автомобиль транспортининг техник кўриги тўловлари, давлат рақами белгиларига қилинган тўловлар, маҳаллий рўйхатга олиш йиғимлари, йўл харажатлари билан боғлиқ тўловларни киритади.

5. Ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган харажатлар. Ходимнинг айбисиз бекор туриб қолишлар учун тўланган ҳақ, материал қийматликларининг табиий камайиш нормаларидан ортикча йўқотишлар, камомадларни тўлаш харажатлари ва бошқалар.

Л.Эйхлернинг фикрича, автомобиль транспорти корхоналарининг харажатлари ҳам юқоридаги асосга кўра, фаолият турлари ва хизмат кўрсатиш жараёнидаги иштирокига кўра гуруҳланади. Асосий фаолият харажатлари автомобиль транспорти корхонасининг хизматлари таннархини шакллантиради. Унинг фикрича, автомобиль транспорти корхоналарида маҳсулот таннархи автомобиль транспорти корхонаси харажатлари механизмининг сифатини белгиловчи иқтисодий кўрсаткич ҳисобланади. Яъни таннарх ишлаб чиқариш фаолиятининг барча жабҳаларини ҳисобга олиб, материал ресурслари, ишчи кучи ва пул маблағларидан самарали фойдаланиш

даражасини белгилаб беради. Харажат қилиш механизмининг самараси фаолиятнинг фойда ва рентабеллик даражасини ифодалайди.

Маҳсулот таннархининг юқори бўлиши автомобиль транспорти корхонасининг фойдасини камайтириш билан бирга аҳолининг транспорт хизмати харажатлари кўпайишига олиб келади.¹

Тадқиқот объектими бўлган корхоналарда харажатлар таркибини қарайдиган бўлсак, «Тошшаҳартрансхизмат» АЖга қарашли 3-автобус саройи баланс маълумотларидан мазкур автобус саройида «Тугалланмаган ишлаб чиқариш» харажатлари сатрида умуман сумма мавжуд эмас. Мазкур ҳолат бўйича олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, автобус саройи хизмат кўрсатиш харажатлари ҳар ойнинг охириги санасида ҳисобдан чиқарилганлиги боис харажатларни ҳисобга олувчи 2000 – «Асосий ишлаб чиқариш» счётида қолдиқ келтирилмаган.

4.2. Корхоналарда давр харажатлари ҳисобини юритиш услубиёти

Биз 2-бобда харажатлар ҳисобига бирмунча эътибор қаратиб, унда маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларни ўрганишга ҳаракат қилдик. Мазкур бўлимда айнан давр харажатлари ва унинг таркибий тузилиши ҳамда бугунги кунда корхоналарда давр харажатлари ҳисобини юритиш услубиёти бўйича тадқиқотларимизни келтирамиз.

Давр харажатлари деганда бевосита ишлаб чиқариш жараяни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар тушунилиб, бундай харажатларга бошқарув, маҳсулотни сотиш ва умумхўжалик аҳамиятига эга бошқа харажатлар киритилади.

¹ Эйхлер Л.В. Особенности формирования финансовых результатов деятельности автотранспортного предприятия // Проблемы экономики и менеджмента. 2016. №6 (58). – С.90 – 93.

Низомга кўра, давр харажатларига куйидаги моддалар киради:

- сотиш харажатлари;
- маъмурий харажатлар;
- бошқа операцион харажатлар.

Сотиш харажатларига товарларни темир йўл, ҳаво, автомобиль, денгиз, дарё транспортида ва от-уловда ташиш харажатлари (ташиш харажатлари ҳамда транспорт воситалари бекор туриб қолганлиги учун тўланган жарималар ҳам киритилади), сотиш бозорларини ўрганиш бўйича харажатлар (маркетингга, рекламага сарфланган харажатлар), сотиш бўйича бошқа харажатлар киритилади.

Маъмурий харажатларга куйидагилар киради:

- бошқарув ходимларига тегишли бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- бошқарув ходимларига тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- хизмат енгил автотранспортига ва хизмат микроавтобусини сақлаш, ёллаш ва ижарага олиш харажатлари;
- хўжалик юритувчи субъект ва унинг таркибий бўлинмаларини ташкил этиш ва уларни бошқариш харажатлари;
- бошқарувнинг техник воситалари, алоқа узеллари, сигнализация воситалари, ҳисоблаш марказларини ва ишлаб чиқаришга тегишли бўлмаган бошқарувнинг бошқа техник воситаларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари;
- телекоммуникациялар хизматлари, шу жумладан, маҳаллий тармоқлар абонент рақамидан фойдаланганлик учун тўлов; каналларни ижарага бериш; кўчма йўлдош ва пейжинг алоқа; радиочастота спектридан фойдаланиш; маълумотларни узатиш тармоқлари, шу жумладан, интернет учун ҳақ тўлаш;
- шаҳарлараро ва халқаро телефон сўзлашувлари учун ҳақ тўлаш;
- маъмурий-бошқарув эҳтиёжлари учун бинолар ва хоналар ижараси учун ҳақ тўлаш;

– маъмурий аҳамиятга эга бўлган асосий воситаларни сақлаш ва уларни тузатиш, шунингдек, эскириш (амортизация) харажатлари;

– юқори ташкилотлар ва юридик шахслар бирлашмалари: вазирликлар, идоралар, уюшмалар, концернлар ва бошқалар харажатларига ажратмалар;

– ходимларни ва ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган мол-мулкни мажбурий ва ихтиёрий суғурта қилиш харажатлари;

– бошқарув ходимларини хизмат сафарларига юбориш бўйича харажатлар;

– вакиллик харажатлари;

– умумий овқатланиш корхоналари ва бошқаларга биноларни текин бериш ва коммунал хизматлар қийматига ҳақ тўлаш харажатлари;

– бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлмаган, табиатни муҳофаза қилиш аҳамиятига эга бўлган жамғармаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ жорий харажатлар, табиий атроф-муҳитни ифлослантирганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун компенсация тўловлари;

– хизматлар қийматини тўлаш ҳамда инвестиция активларининг ишончли бошқарувчилари, давлатнинг ишончли вакиллари ва ишончли бошқарувчиларнинг мукофотлари бўйича харажатлар;

– маъмурий мақсадлар учун фойдаланиладиган инвентарлар ва хўжалик анжомлари қийматини ҳисобдан чиқариш бўйича харажатлар ҳамда уларни белгиланган мақсадда фойдаланиш учун яроқли ҳолатда сақлаш билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар.

Бошқа операция харажатларига қуйидагилар киради:

– кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари, янги ташкил этилаётган хўжалик юритувчи субъектда ишлаш учун кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бундан мустасно;

– лойиҳа ва курилиш-монтаж ишларида чала ишларни бар-
тараф этиш харажатларини қоплаш, шунингдек, объект қоши-
даги омборгача транспортда ташиш чоғидаги шикастланишлар
ва бузилишлар, коррозияга қарши химоя нуқсонлари туфайли
келиб чиққан тафтиш харажатлари (асбоб-ускуналарни қисм-
ларга ажратиш) ва шунга ўхшаш бошқа харажатлар етказиб
бериш ва ишларни бажариш шартларини бузган юридик шахс-
лар ҳисобига мазкур харажатлар чала ишлар, шикастланиш
ёки зарар кўриш учун жавобгар бўлган етказиб берувчи ёки
бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобига ундирилиши
мумкин бўлмаган даражада амалга оширилади;

– маслаҳат ва ахборот хизматларига ҳақ тўлаш;

– аудиторлик хизматларига ҳақ тўлаш, ўтказиладиган ауди-
торлик хизматларига ҳақ тўлаш;

– ўзининг хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришлари ва хўжа-
ликларни сақлашдан кўрилган зарарлар;

– саломатликни муҳофаза қилиш ва ходимларнинг ишлаб
чиқариш жараёнида бевосита қатнашуви билан боғлиқ бўлма-
ган дам олишларни ташкил этиш тадбирлари;

– хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маҳсулот иш-
лаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ишлар (хизматлар)ни
(шаҳар ва шаҳарчаларни ободонлаштириш ишлари, қишлоқ
хўжалигига ёрдам бериш ва бошқа хил ишларни) бажариш ха-
ражатлари;

– компенсация ва рағбатлантириш тусидаги тўловлар;

– иш ҳақини ҳисоблашда ҳисобга олинмайдиган тўловлар
ва харажатлар;

– соғлиқни сақлаш объектлари, қариялар ва ногиронлар уй-
лари, болалар мактабгача тарбия муассасалари, соғломлашти-
риш лагерлари, маданият ва спорт объектлари, халқ таълими
муассасалари, шунингдек, уй-жой фонди объектлари таъмино-
тига (шу жумладан, барча турдаги таъмирлаш ишларини ўтказ-
ишга амортизация ажратмалари ва харажатларни ҳам қўшган
ҳолда) харажатлар;

– вақтинча тўхтатиб қўйилган ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларини сақлаш харажатлари (бошқа манбалар ҳисобига қопланадиган харажатлардан ташқари);

– банкнинг, қимматли қоғозлар марказий депозитарийсининг ва қимматли қоғозлар бозори профессионал иштирокчиларининг хизматларига ҳақ тўлаш;

– экология, соғломлаштириш ва бошқа хайрия жамғармаларига, маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига бадаллар;

– амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган ва хўжалик юритувчи субъект харажатларига киритиладиган бюджетга мажбурий тўловлар, солиқлар, йиғимлар, давлат мақсадли жамғармаларига ажратмалар, шунингдек, ҳукумат қарорларига биноан халқаро ташкилотларга аъзолик бадалларини тўлаш;

– зарарлар, жарималар, пенялар;

– ходимларга бериладиган ёки ёрдамчи хўжаликлар томонидан хўжалик юритувчи субъектнинг умумий овқатланиш корхонаси учун ишлаб чиқариладиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) бўйича нарх тафовутлари;

– гудвилл (фирма нархи)нинг номоддий активи суммасини ҳисобдан чиқариш билан боғлиқ харажатлар, ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган мол-мулк бўйича, белгиланган тартибда;

– янги технологиялар яратиш ва қўлланилаётган технологияларни такомиллаштириш, шунингдек, илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишлари олиб бориш, хомашё ва материалларнинг янги турларини яратиш, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш билан боғлиқ маҳсулотлар сифатини ошириш харажатлари;

– ишлаб чиқариш тусидаги ихтирочилик, рационализаторлик, тажриба-эксперимент ишлари олиб бориш, ихтирочилик ва рационализаторлик таклифлари бўйича моделлар ва наму-

наларни тайёрлаш ва синаш, кўргазмалар ва кўриклар, танловларни, сертификатлашни ҳамда ихтирочилик ва рационализаторлик бўйича бошқа тадбирларни ташкил этиш, муаллифлар ҳақини тўлаш харажатлари ва бошқа харажатлар;

– ижарага берилган асосий воситаларни таъминлаш харажатлари;

– бошқарув ходимларига ва ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмайдиган бошқа ходимларга вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик, ҳомиладорлик ва туғиш нафақалари тўлаш билан боғлиқ харажатлар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибга мувофиқ;

– янги ишлаб чиқаришларни, цехлар, агрегатларни, шунингдек, серияли ва оммавий маҳсулотларнинг янги турларини ишлаб чиқаришни ва технологик жараёнларни ўзлаштириш харажатлари;

– айрим машиналар ва механизмларни якка тартибда синаб кўриш ҳамда фойдаланилаётган ускуналар ва техник қурилмаларнинг барча турларини уларни монтаж қилиш сифатини текшириб кўриш мақсадида комплекс (маҳсулот чиқармасдан) ишлатиб кўриш;

– янгидан ишга туширилган корхонада ишлаш учун ишчи кучларини жалб қилиш ва кадрлар тайёрлаш билан боғлиқ харажатлар;

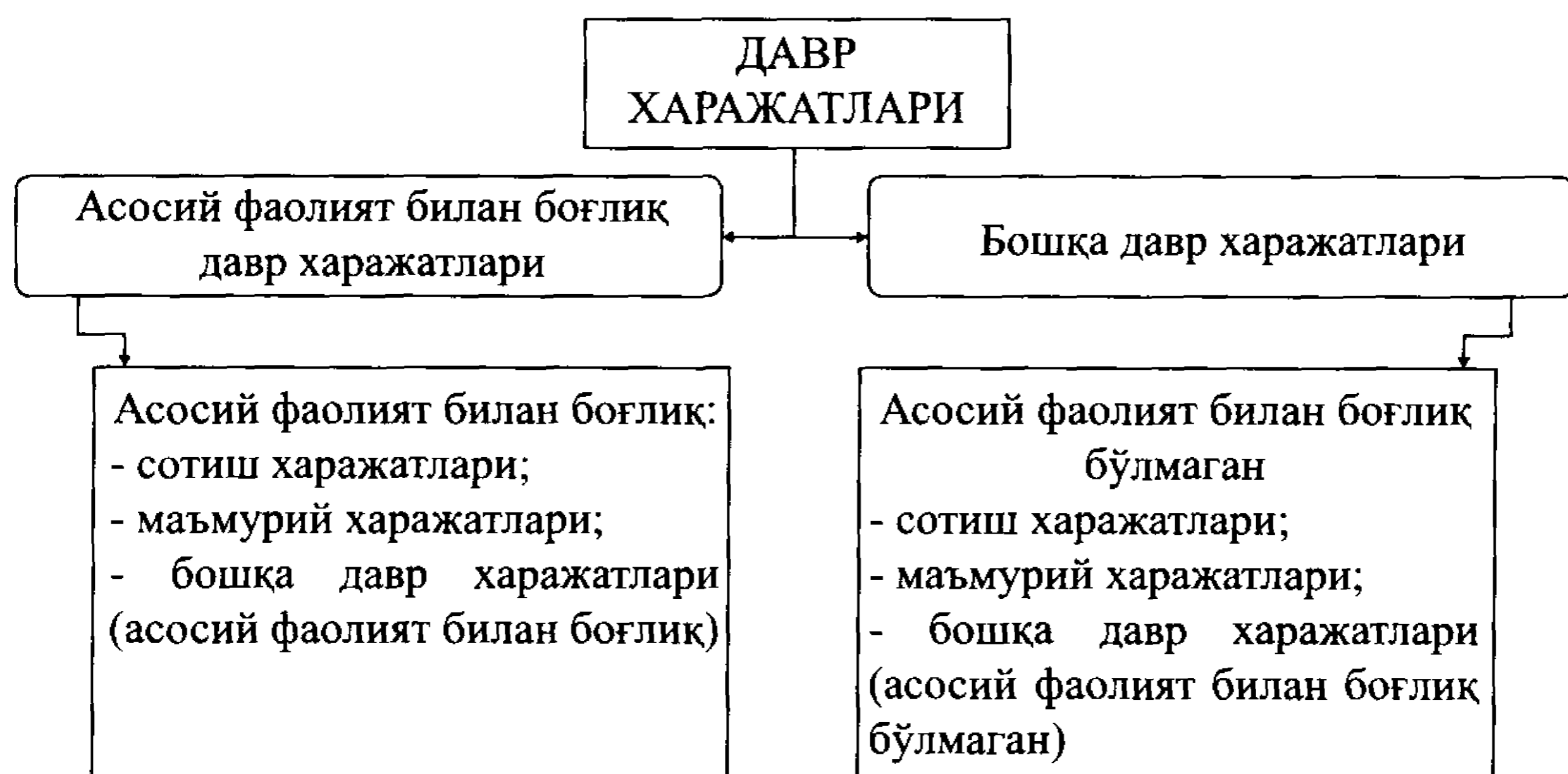
– фойдаланишдаги тўлиқ эскирган ускуна учун тўлов;

– ишлаб чиқариш жараёнини тўхтатиб туриш даврида ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларни сақлаш ҳамда уларга хизмат кўрсатиш харажатлари;

– бошқа харажатлар.

Юқоридагилардан кўришимиз мумкинки, давр харажатлари ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмасдан, маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотни реализация қилиш жараёнида қилинса-да, уларни ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархига киритишнинг имконияти мавжуд эмас. Шу боис давр харажатлари, таннархга киритилмасдан ҳисобот

даври якунлари бўйича якуний молиявий натижани шакллантиришда ялпи фойдадан айириб ташланади. Мана шу жойда амалиётда айрим муаммоли саволлар учрайди. Биз томонимиздан ўрганишлар шуни кўрсатдики, ялпи фойдадан давр харажатларини айириш орқали асосий фаолиятнинг фойдасини ҳисоблаб чиқариш асосий фаолиятнинг аниқ фойдасини аниқлашга халақит беради. Бундан 1-сонли МХХда, олдинги бобда кўрганимиздек, ҳаққоний қийматни акс эттириш талаби мавжуд. Шу боис, бизнинг фикримизча, давр харажатлари, жумладан, сотиш, маъмурий, солиқ, бошқа давр билан боғлиқ харажатларни 2 гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш лозим (4.1-расмга қаранг).

4.1-расм. Давр харажатларининг гуруҳланиши¹

Бу, биринчидан, асосий фаолият фойдасининг ҳаққоний қийматини чиқариш талабини бажарса, иккинчидан, ички ва ташқи фойдаланувчилар томонидан фойдаланиладиган маълумотларнинг тўғрилигини таъминлайди. Бундан ташқари, давр харажатлари таркибидаги сотиш харажатларига мол-мулкни мажбурий ва ихтиёрий суғурта қилиш харажатлари киритилиши келтирилган. Фикримизча, шу жойдаги ноаниқликни

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

бартараф этиш мақсадида «Сотилаётган маҳсулотни суғурта қилиш харажатлари»деб номлаш мақсадга мувофиқ. Чунки маҳсулот сотиш харажатлари таркибида бошқа мол-мулкни суғурта қилиш харажатларининг мавжуд бўлиши мазмунан тўғри келмайди.

Сотиш харажатлари таркибидаги меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги харажатларини эса бошқа операция харажатлар таркибига ўтказиш лозим.

Вентиляторлар, машиналар ва уларнинг ҳаракатланувчи қисмларини ўрнатиш ва сақлаш, туйнуклар, ўйиқлар ва бошқаларнинг атрофини ўраш бўйича жорий (номукаммал тусдаги) харажатлар ҳам сотиш харажатлари таркибида келтирилиши тушунарсиз. Шу боис мазкур харажатларни ҳам бошқа операция харажатлар таркибига ўтказиш унинг таркиби мазмунан тўғри шаклланишини таъминлайди.

Бошқа операция харажатлари таркибидаги 2.3.1-бандда кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари киритилиши келтирилиб, янги ташкил этилаётган хўжалик юритувчи субъектда ишлаш учун кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бундан мустасно эканлиги кўрсатилган. Аммо Низомнинг шу қисми 2.3.8.5-бандида асосий иш жойи бўйича ишчиларга, хўжалик юритувчи субъект ишчи ва мутахассисларига улар ишдан ажраган ҳолда малака ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш тизимида ўқиган вақтда иш ҳақи тўлаш ҳамда 2.3.24-бандда янгидан ишга туширилган корхонада ишлаш учун ишчи кучларини жалб қилиш ва кадрлар тайёрлаш билан боғлиқ харажатлар ҳам бошқа операция харажатларига киритилиши келтирилган. Мазкур 3 та банд ҳам бошқа операция харажатларига киритилишини инобатга оладиган бўлсак, турли бандларда берилиши мантиқан ҳеч нимани ўзгартирмайди. Шу боис, фикримизча, ушбу учта бандни бирлаштирган ҳолда «Кадрлар тайёрлаш, малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари» дея номлаш мақсадга мувофиқдир.

Асосий фаолиятнинг фойдасини ҳисоблаб чиқаришда сотишдан тушган тушумдан сотилган маҳсулот таннархи айрилиши ҳамда натижадан асосий фаолият билан боғлиқ давр харажатлари айрилиши мақсадга мувофиқ. Шунда асосий фаолиятнинг ҳаққоний қиймати шакллантирилади (4.2-расмга қаранг).

4.2-расм. Асосий фаолият фойдасини аниқлаш тартиби¹

Амалиётда давр харажатларининг таркиби ҳам етарлича аниқлаштирилмасдан, битта давр харажатлари ичида ҳисобга олиб борилади. Масалан, корхона бир неча фаолият ва операцияларни амалга оширади. Маъмурий харажатлар ҳам шунга мос равишда бир неча фаолият ва операциялар учун қилинади. Аммо асосий фаолиятнинг фойдасини аниқлашда жами давр харажати айирилади. Худди шундай, мол-мулк, ер, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ ва бошқа айрим солиқ-

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

лар ҳамда йиғимлар ҳам давр харажатлари таркибида ҳисобга олиб борилади. Бироқ асосий фаолият фойдасини ҳисоблаб чиқаришда мазкур солиқларнинг қанчаси асосий фаолиятга тегишли эканлиги инобатга олинмасдан ялпи фойдадан чегирилади.

Бундан ташқари, солиқ қонунчилигида корхона фаолияти билан боғлиқ бўлмаган йўналишлар бўйича кадр тайёрлаш харажатлари солиқ солинадиган базага киритилади. Аммо бухгалтерия ҳисобида бундай харажатлар асосий фаолият билан боғлиқ бўлган харажатдай асосий фаолиятнинг фойдасини ҳисоблаб чиқаришда умумий тартибда чегириб ташланади.

Биз томондан таклиф этилган услубиётнинг амалда қўлланилиши асосий фаолиятнинг соф фойдасини тўғри аниқлаш орқали аниқ маълумотлар олишга, бу эса бухгалтерия ахборотидан фойдаланувчилар учун тўғри қарорлар ва хулосалар чиқаришга олиб келади.

4.3. Харажатлар ҳисобини юритишни такомиллаштириш

21-сонли БҲМСга кўра, харажатлар ҳисобини юритишга бир қанча счётлар мўлжалланган. Буларга:

- сотилган маҳсулот (товар, иш, хизмат)ларнинг таннархини ҳисобга олувчи счётлар (9100);
- давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар (9400);
- молиявий фаолият бўйича харажатларни ҳисобга олувчи счётлар (9600);
- фавқулодда зарарларни ҳисобга олувчи счёт (9720);
- солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш учун фойданинг ишлатилишини ҳисобга олувчи счётлар (9800);
- якуний молиявий натижани ҳисобга олувчи счётлар (9900).

Сотилган тайёр маҳсулотлар, товарлар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматларнинг таннархи тўғрисидаги

ахборотларни умумлаштириш қуйидаги счётларда амалга оширилади:

9110 – «Сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннарни»;

9120 – «Сотилган товарларнинг таннарни»;

9130 – «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг таннарни»;

9140 – «Даврий ҳисобда ТМЗ сотиб олиш/харид қилиш»;

9150 – «Даврий ҳисобда ТМЗ бўйича тузатишлар».

Тайёр маҳсулотлар, товарлар, ишлар, хизматлар сотилганда сотилган тайёр маҳсулотлар, товарлар, ишлар, хизматларнинг таннарни (9100) счётларининг дебитида тайёр маҳсулотлар ва товарларни (2800-2900) ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади. Ҳисобот даврининг охирида 9100 счёт 9910 счёти билан ёпилади.

Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг таннарнини ҳисобга олувчи счётлар (9100)нинг боғланиши:

Т/р	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннарни	9110	2810-2830
2	Чиқиб кетаётган ҳайвонларнинг таннарни	9110	1110, 1120
3	Сотилган ўзида ишлаб чиқарилган ярим тайёр маҳсулотларнинг таннарни	9110	2110
4	Сотилган товарларнинг таннарни	9120	2910-2990
5	Асосий, ёрдамчи ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатувчи хўжалик цехларининг бажарган ишлари ва кўрсатган хизматлари таннарни	9130	2010, 2310, 2710
6	Товар-моддий захираларни сотиб олиш (ТМЗни даврий ҳисобга олиш услулида)	9140	6010

7	Ҳисобот даврининг охирида инвентаризация натижалари бўйича ТМЗ счётлари бўйича қолдиқларга тузатишлар қилинди:		
	а) асосий моддий захиралар:		
	захираларнинг ўсиши;	1010-1090	9150
	захираларнинг камайиши;	9150	1010-1090
	б) тугалланмаган ишлаб чиқариш:		
	ўсиш;	2010	9150
	камайиш;	9150	2010
	в) тайёр маҳсулот:		
	захираларнинг ўсиши;	2810	9150
	захираларнинг камайиши;	9150	2810
	г) товарлар:		
	захираларнинг ўсиши;	2910-2990	9150
	захираларнинг камайиши	9150	2910-2990
8	Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг таннариhini ҳисобга олувчи счётлар (9100)нинг ёпилиши	9910	9110, 9120, 9130

Ушбу жадвал маълумотлари 21-сонли БҲМС иловасидан олинган бўлиб, ундан кўриниб турибдики, корхонанинг асосий фаолияти билан боғлиқ ишлаб чиқариш харажатларидан омборга кирим қилинган тайёр маҳсулот ҳам тайёр маҳсулот счёти орқали ўз таннарихи бўйича сотилган маҳсулот таннарихига ўтказилади. Шу орқали маҳсулот таннарихи унинг сотилган қисми бўйича ҳисобдан чиқарилиб, харажатларни ҳисобга олувчи счётлар билан ўзаро боғланган ҳолда охир-оқибат яку-

ний молиявий натижага ўтказилади. Аммо мазкур жараёнда эътибор қаратишимиз лозим бўлган ҳолат борки, бу ерда факатгина таннарх билан боғлиқ харажатлар ҳисобдан чиқарилади. Маҳсулот таннархига киритилмайдиган давр харажатлари, молиявий харажатлар, солиқ ёки бошқа харажатларнинг ҳисоби эса алоҳида юритилади.

Давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар (9400)да ишлаб чиқариш жараёни билан бевосита боғлиқ бўлмаган сотиш харажатлари, бошқарув харажатлари, бошқа операцион харажатлар, шунингдек, келгусида солиқ солинадиган базадан чегириладиган ҳисобот даври харажатлари тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш амалга оширилади. Бу счётлар таркибига

9410 – «Сотиш харажатлари»;

9420 – «Маъмурий харажатлар»;

9430 – «Бошқа операцион харажатлар»ни ҳисобга олувчи счётлар киради;

9410 – «Сотиш харажатлари» счётида маҳсулотни сотиш бўйича харажатлар, яъни маҳсулотни истеъмолчига етказиб бериш билан боғлиқ, транспорт воситаларига ортиш, маркетинг билан шуғулланувчи ходимлар ва бўлимларнинг харажатлари ва бошқалар акс эттирилади. Ҳисобот даврининг охирида 9410 – «Сотиш харажатлари» счёти 9910 – «Якуний молиявий натижа» счёти билан боғланган ҳолда ёпилади;

9420 – «Маъмурий харажатлар» счётида корхонани бошқариш бўйича харажатлар, бошқарув ходимларининг меҳнат ҳақи харажатлари, умумбошқарув аҳамиятига молик асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари, умумхўжалик аҳамиятидаги биноларнинг ижара тўловлари ва бошқа харажатлар ҳисобга олинади. Ҳисобот даврининг охирида 9420 – «Маъмурий харажатлар» счёти 9910 – «Якуний молиявий натижа» счёти билан боғланган ҳолда ёпилади;

9430 – «Бошқа операцион харажатлар» счётида кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш харажатлари, ахборот, ауди-

торлик ва маслаҳат хизматлари учун тўлов харажатлари, иш ҳақи ҳисоблашда ҳисобга олинмайдиган компенсациялаш ва рағбатлантириш аҳамиятига молик тўловлар, банк ва депозитарий хизматларининг тўловлари, зарарлар, жарималар, пенялар ва бошқа операцион фаолият жарёнида вужудга келадиган, ишлаб чиқариш жараёни, молиявий фаолият ва фавқулодда харажатлар моддаларининг белгилари бўлмаган бошқа харажатлар акс эттирилади. Ҳисобот даврининг охирида 9430 – «Бошқа оперцион харажатлар» счёти 9910 – «Якуний молиявий натижа» счёти билан боғланган ҳолда ёпилади.

Давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар (9400)нинг боғланиши:

Т/р	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Маҳсулотларни жўнатиш бўйича транспорт харажатлари	9410	6990
2	Четдан реклама ва маркетинг хизматлари	9410	6010
3	Савдо жараёнида ишлатилаётган асосий воситаларнинг эскириши	9410	0210-0299
4	Савдо жараёнида ишлатилаётган номоддий активларнинг эскириши	9410	0510-0590
5	Бошқарув ходимларининг меҳнат ҳақи харажатлари	9420	6710
6	Бошқарув аҳамиятига молик асосий воситаларнинг эскириши	9420	0210-0299
7	Бошқарув биносининг ижара тўлови	9420	6910
8	Бошқарув эҳтиёжлари учун материаллар сарфланди	9420	1010-1090
9	Транспорт корхоналарининг хизмати	9420	6010
10	Хизмат сафарлари ва вакиллик харажатлари	9420	4220, 4230

11	Юридик шахснинг юқори ташкилоти ва бирлашмаларини сақлашга ажратмалар	9420	6120
12	Банк ва аудиторлик хизматлари учун тўловлар	9430	6990
13	Асосий воситалар ва бошқа активларнинг чиқиб кетишидан зарарлар	9430	9210, 9220
14	Айбдор шахсни аниқлаш имкони бўлмаган ҳолдаги камомадлар ва йўқотишлар	9430	5910
15	Шубҳали қарзлар бўйича захира ҳисобланди	9430	4910
16	Солиқ идоралари қарорига кўра жарима ҳисобланди	9430	6410
17	Корхона балансида бўлган олий ўқув юртларини сақлаш учун ажратмалар	9430	6110
18	Корхона ходимлари учун дам олиш уйлари ва санаторийларга йўлланмалар тўланди	9430	5110-5530
19	Бекор қилинган буюртмалар бўйича харажатлар ҳисобдан чиқарилди	9430	2010
20	Ўтган йиллар муомалаларидан кўрилган зарарлар	9430	Олинадиган счётлар
21	Хўжалик шартномаларини бузганлик учун жарималар	9430	6960
22	Маҳаллий транспортдан фойдаланиш учун йўл хужжатлари тўланди	9430	5110-5530
23	ТМЗнинг сотилиши бўйича баҳонинг камайиш натижалари ҳисобдан чиқарилди	9430	3190
24	Асосий воситаларнинг эскириши ва номоддий активларнинг амортизацияси	9430	0210-0299, 0510-0590
25	Ҳисобот даври охирида давр харажатларини ҳисобга олувчи счётларнинг ёпилиши	9910	9410-9430

Биз юқорида давр харажатлари таркибини асосий фаолият билан боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган давр харажатларига бўлган ҳолда юритишни таклиф этган эдик. Бизнинг таклифимиз бўйича давр харажатлари куйидаги счётларда ҳисобга олиб бо-рилади:

9200	Асосий фаолият билан боғлиқ бошқа харажатларни ҳисобга олувчи счётлар
9210	Сотиш харажатлари
9220	Маъмурий харажатлар
9230	Солиқ харажатлари
9290	Бошқа давр харажатлари
9500	Фаолият билан боғлиқ бўлмаган бошқа харажатларни ҳисобга олувчи счётлар
9510	Сотиш харажатлари
9520	Маъмурий харажатлар
9530	Солиқ харажатлари
9530	Бошқа харажатлар

Жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, давр харажатлари 2 йирик гуруҳга бўлиб ҳисоби юритилади. Яъни 9200-счётда бевосита асосий фаолият билан боғлиқ сотиш, маъмурий, солиқ ҳамда бошқа давр харажатлари ҳисоби юритилса, 9500-счётда худди шу харажатларнинг асосий фаолият билан боғлиқ бўлмаганлари ҳисоби юритилади. Бу эса асосий фаолият боғлиқ харажатлар ҳисобини аниқ юритишга ҳамда маълумотларнинг тўлиқ ва ишончли бўлишига хизмат қилади. Биз томондан давр харажатларини молиявий ҳисоботда ҳам алоҳида гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш, тўғрироғи, ахборотини бериш ҳам таклиф этилди (Бу ҳақда кейинги бобда батафсил тўхталамиз).

11	Юридик шахсининг юқори ташкилоти ва бирлашмаларини сақлашга ажратмалар	9420	6120
12	Банк ва аудиторлик хизматлари учун тўловлар	9430	6990
13	Асосий воситалар ва бошқа активларнинг чиқиб кетишидан зарарлар	9430	9210, 9220
14	Айбдор шахсни аниқлаш имкони бўлмаган ҳолдаги камомадлар ва йўқотишлар	9430	5910
15	Шубҳали қарзлар бўйича захира ҳисобланди	9430	4910
16	Солиқ идоралари қарорига кўра жарима ҳисобланди	9430	6410
17	Корхона балансида бўлган олий ўқув юртларини сақлаш учун ажратмалар	9430	6110
18	Корхона ходимлари учун дам олиш уйлари ва санаторийларга йўлланмалар тўланди	9430	5110-5530
19	Бекор қилинган буюртмалар бўйича харажатлар ҳисобдан чиқарилди	9430	2010
20	Ўтган йиллар муомалаларидан кўрилган зарарлар	9430	Олинадиган счётлар
21	Хўжалик шартномаларини бузганлик учун жарималар	9430	6960
22	Маҳаллий транспортдан фойдаланиш учун йўл хужжатлари тўланди	9430	5110-5530
23	ТМЗнинг сотилиши бўйича баҳонинг камайиш натижалари ҳисобдан чиқарилди	9430	3190
24	Асосий воситаларнинг эскириши ва номоддий активларнинг амортизацияси	9430	0210-0299, 0510-0590
25	Ҳисобот даври охирида давр харажатларини ҳисобга олувчи счётларнинг ёпилиши	9910	9410-9430

Биз юқорида давр харажатлари таркибини асосий фаолият билан боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган давр харажатларига бўлган ҳолда юритишни таклиф этган эдик. Бизнинг таклифимиз бўйича давр харажатлари қуйидаги счётларда ҳисобга олиб бо-рилади:

9200	Асосий фаолият билан боғлиқ бошқа харажатларни ҳисобга олувчи счётлар
9210	Сотиш харажатлари
9220	Маъмурий харажатлар
9230	Солиқ харажатлари
9290	Бошқа давр харажатлари
9500	Фаолият билан боғлиқ бўлмаган бошқа харажатларни ҳисобга олувчи счётлар
9510	Сотиш харажатлари
9520	Маъмурий харажатлар
9530	Солиқ харажатлари
9530	Бошқа харажатлар

Жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, давр харажатлари 2 йирик гуруҳга бўлиб ҳисоби юритилади. Яъни 9200-счётда бевосита асосий фаолият билан боғлиқ сотиш, маъмурий, солиқ ҳамда бошқа давр харажатлари ҳисоби юри-тилса, 9500-счётда худди шу харажатларнинг асосий фаолият билан боғлиқ бўлмаганлари ҳисоби юритилади. Бу эса асосий фаолият боғлиқ харажатлар ҳисобини аниқ юритишга ҳамда маълумотларнинг тўлиқ ва ишончли бўлишига хизмат қилади. Биз томондан давр харажатларини молиявий ҳисоботда ҳам алоҳида гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш, тўғрироғи, ахборо-тини бериш ҳам таклиф этилди (Бу ҳақда кейинги бобда ба-тафсил тўхталамиз).

Молиявий фаолият бўйича харажатлар тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш куйидаги счётларда амалга оширилади:

9610 – «Фоизлар кўринишидаги харажатлар»;

9620 – «Валюталар курслари фарқидан зарарлар»;

9630 – «Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш бўйича харажатлар»;

9690 – «Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар».

Банклар, мол етказиб берувчиларнинг кредитлари ва қарзлар, молиявий ижара бўйича фоизлар ва бошқа фоиз тўлови харажатлари 9610 – «Фоизлар кўринишидаги харажатлар» счётининг дебетида 6920 – «Ҳисобланган фоизлар» ёки пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

9620 – «Валюталар курслари фарқидан зарарлар» счётида салбий курс фарқи ва баланснинг валюта моддаларига доир операциялар бўйича зарарлар акс эттирилади. Чет эл валюта-си операциялари бўйича салбий курс фарқлари, шу жумладан, бухгалтерия балансини тузиш санасига қарзларни қайта баҳолашдан фарқ 9620 – «Валюталар курслари фарқидан зарарлар» счётининг дебетида пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар, олинадиган счётлар ва мажбуриятларни ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар 9630 – «Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш бўйича харажатлар» счётининг дебетида мажбуриятлар за пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

9690 – «Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар» счётида молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар акс эттирилади.

Молиявий фаолият бўйича харажатларни ҳисобга олувчи счётлар (9600)нинг боғланиши:

Т/р	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Кредитлар ва қарзлар бўйича фоизлар ҳисобланди	9610	6920
2	Асосий воситаларнинг молиявий ижара шартномаси бўйича фоизлар ҳисобланди	9610	6920
3	Баланснинг валюта моддаларини қайта баҳолашдан салбий курс фарқлари	9620	Хорижий валютадаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар, хорижий валютадаги олинган счётлар, хорижий валютадаги мажбуриятларни ҳисобга олувчи счётлар ва бошқалар
4	Қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш (қийматининг камайтирилиши) натижасида кўрилган зарарлар ва ҳ.к.	9690	5810-5890
5	Ҳисобот даври охирида молиявий фаолият бўйича харажатларни ҳисобга олувчи счётларнинг ёпилиши	9910	9610-9690

Корхонанинг одатий хўжалик фаолиятидан кескин фарқ қиладиган фавқулодда ҳодисалар (тасодиф, кутилмаган ва одатий бўлмаган зарар ва йўқотишлар) натижасида вужудга келадиган зарарлар ҳисоби 9720 – «Фавқулодда зарарлар» счётида юритилади:

Фавқулодда ҳодисалардан зарар 9720 – «Фавқулодда зарарлар» счётининг дебитида узоқ муддатли ва жорий активларни ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

Молиявий фаолият бўйича харажатлар тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш қуйидаги счётларда амалга оширилади:

9610 – «Фоизлар кўринишидаги харажатлар»;

9620 – «Валюталар курслари фарқидан зарарлар»;

9630 – «Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш бўйича харажатлар»;

9690 – «Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар».

Банклар, мол етказиб берувчиларнинг кредитлари ва қарзлар, молиявий ижара бўйича фоизлар ва бошқа фоиз тўлови харажатлари 9610 – «Фоизлар кўринишидаги харажатлар» счётининг дебетида 6920 – «Ҳисобланган фоизлар» ёки пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

9620 – «Валюталар курслари фарқидан зарарлар» счётида салбий курс фарқи ва баланснинг валюта моддаларига доир операциялар бўйича зарарлар акс эттирилади. Чет эл валютаси операциялари бўйича салбий курс фарқлари, шу жумладан, бухгалтерия балансини тузиш санасига қарзларни қайта баҳолашдан фарқ 9620 – «Валюталар курслари фарқидан зарарлар» счётининг дебетида пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар, олинадиган счётлар ва мажбуриятларни ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар 9630 – «Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш бўйича харажатлар» счётининг дебетида мажбуриятлар ва пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

9690 – «Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар» счётида молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар акс эттирилади.

Молиявий фаолият бўйича харажатларни ҳисобга олувчи счётлар (9600)нинг боғланиши:

Т/р	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Кредитлар ва қарзлар бўйича фоизлар ҳисобланди	9610	6920
2	Асосий воситаларнинг молиявий ижара шартномаси бўйича фоизлар ҳисобланди	9610	6920
3	Баланснинг валюта моддаларини қайта баҳолашдан салбий курс фарқлари	9620	Хорижий валютадаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар, хорижий валютадаги олинадиган счётлар, хорижий валютадаги мажбуриятларни ҳисобга олувчи счётлар ва бошқалар
4	Қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш (қийматининг камайтирилиши) натижасида кўрилган зарарлар ва ҳ.к.	9690	5810-5890
5	Ҳисобот даври охирида молиявий фаолият бўйича харажатларни ҳисобга олувчи счётларнинг ёпилиши	9910	9610-9690

Корхонанинг одатий хўжалик фаолиятидан кескин фарқ қиладиган фавқулодда ҳодисалар (тасодиф, қутилмаган ва одатий бўлмаган зарар ва йўқотишлар) натижасида вужудга келадиган зарарлар ҳисоби 9720 – «Фавқулодда зарарлар» счётида юритилади:

Фавқулодда ҳодисалардан зарар 9720 – «Фавқулодда зарарлар» счётининг дебетида узоқ муддатли ва жорий активларни ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

9720 – «Фавкулодда зарарлар» счётлари бўйича аналитик ҳисоб фавкулодда фойда ва зарарларнинг номлари бўйича юритилади.

Фавкулодда зарарларни ҳисобга олувчи счётлар (9720)нинг боғланиши:

Т/р	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Табиий офатдан кейин ўтказилган инвентаризация натижасида аниқланган ускуналарнинг камомади	9720	0710-0720
2	Табиий офат туфайли йўқотилган турли хил моддий қийматликлар ҳисобдан чиқарилди	9720	1010-1090, 1110-1120
3	Табиий офат туфайли тугалланмаган ишлаб чиқаришдаги йўқотишлар	9720	2010, 2110, 2310
4	Хизмат кўрсатувчи хўжаликларнинг табиий офатдан кўрган зарари ҳисобдан чиқарилди	9720	2720
5	Табиий офатлар натижасида тайёр маҳсулот, товарларнинг йўқотилиши	9720	2810-2890, 2910-2990
6	9720 – «Фавкулодда зарарлар» счётининг ёпилиши	9910	9720

Йил давомида бюджетга фойдадан солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича ҳисобланган тўловлар 9810 – «Фойда солиғи бўйича харажатлар», 9820 – «Фойдадан ҳисобланадиган бошқа солиқ ва йиғимлар бўйича харажатлар» счётининг дебетида бюджетга тўловлар бўйича қарзларни (турлари бўйича) ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

Ҳисобот даври тугаши билан йиллик молиявий ҳисобот тузилганда 9810 – «Фойда солиғи бўйича харажатлар», 9820 – «Фойдадан ҳисобланган бошқа солиқ ва йиғимлар бўйича

харажатлар» счёти 9910 – «Якуний молиявий натижа» счёти билан боғланган ҳолда ёпилади.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш учун фойданинг ишлатилишини ҳисобга олувчи счётлар бўйича аналитик ҳисоб солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг турлари бўйича юритилади.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш учун фойданинг ишлатилишини ҳисобга олувчи счётлар (9800)нинг боғланиши:

Т/р	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1.	Фойдадан бюджетга тўловлар бўйича йил давомида ҳисобланган суммалар	9810, 9820	6410
2.	Ҳисобот даврининг охирида солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш учун фойданинг ишлатилишини ҳисобга олувчи счётларнинг ёпилиши	9910	9810, 9820

Биз томонимиздан таклиф этилаётган 9200- ва 9500-счётларда солиқ бўйича харажатлар тўғрисидаги маълумотлар берилганлиги боис 9800-счётни бекор қилиш таклиф этилди. Чунки барибир мазкур счётда фақатгина фойда солиғи ҳисоби юритилар эди. Энди фаолият билан боғлиқ бўлган солиқ харажатлари ҳисобини 9230-счётда, боғлиқ бўлмаганларини эса 9530-счётда юритиш таклифи илгари сурилмоқда.

Бундан ташқари, фаолият билан боғлиқ рентабеллик ёки бошқа кўрсаткичларни бухгалтерия ҳисоби счётларидан ёки молиявий ҳисобот шаклларидаги маълумотлар асосида ҳисоблаш имкониятини яратиш мақсадида 9900-счёт таркибини ҳам такомиллаштиришни таклиф этдик. Унга кўра, 9900 – Якуний молиявий натижани ҳисобга олувчи счёт таркибан 2 йирик гуруҳга бўлинди:

9720 – «Фавқулодда зарарлар» счёти буйича аналитик ҳисоб фавқулодда фойда ва зарарларнинг номлари буйича юритилади.

Фавқулодда зарарларни ҳисобга олувчи счётлар (9720)нинг боғланиши:

Т/р	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Табиий офатдан кейин ўтказилган инвентаризация натижасида аниқланган ускуналарнинг камомади	9720	0710-0720
2	Табиий офат туфайли йўқотилган турли хил моддий қийматликлар ҳисобдан чиқарилди	9720	1010-1090, 1110-1120
3	Табиий офат туфайли тугалланмаган ишлаб чиқаришдаги йўқотишлар	9720	2010, 2110, 2310
4	Хизмат кўрсатувчи хўжаликларнинг табиий офатдан кўрган зарари ҳисобдан чиқарилди	9720	2720
5	Табиий офатлар натижасида тайёр маҳсулот, товарларнинг йўқотилиши	9720	2810-2890, 2910-2990
6	9720 – «Фавқулодда зарарлар» счётининг ёпилиши	9910	9720

Йил давомида бюджетга фойдадан солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар буйича ҳисобланган тўловлар 9810 – «Фойда солиғи буйича харажатлар», 9820 – «Фойдадан ҳисобланадиган бошқа солиқ ва йиғимлар буйича харажатлар» счётининг дебитида бюджетга тўловлар буйича қарзларни (турлари буйича) ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

Ҳисобот даври тугаши билан йиллик молиявий ҳисобот тузилганда 9810 – «Фойда солиғи буйича харажатлар», 9820 – «Фойдадан ҳисобланган бошқа солиқ ва йиғимлар буйича

харажатлар» счёти 9910 – «Якуний молиявий натижа» счёти билан боғланган ҳолда ёпилади.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш учун фойданинг ишлатилишини ҳисобга олувчи счётлар бўйича аналитик ҳисоб солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг турлари бўйича юритилади.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш учун фойданинг ишлатилишини ҳисобга олувчи счётлар (9800)нинг боғланиши:

Т/р	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1.	Фойдадан бюджетга тўловлар бўйича йил давомида ҳисобланган суммалар	9810, 9820	6410
2.	Ҳисобот даврининг охирида солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш учун фойданинг ишлатилишини ҳисобга олувчи счётларнинг ёпилиши	9910	9810, 9820

Биз томонимиздан таклиф этилаётган 9200- ва 9500-счётларда солиқ бўйича харажатлар тўғрисидаги маълумотлар берилганлиги боис 9800-счётни бекор қилиш таклиф этилди. Чунки барибир мазкур счётда фақатгина фойда солиғи ҳисоби юритилар эди. Энди фаолият билан боғлиқ бўлган солиқ харажатлари ҳисобини 9230-счётда, боғлиқ бўлмаганларини эса 9530-счётда юритиш таклифи илгари сурилмоқда.

Бундан ташқари, фаолият билан боғлиқ рентабеллик ёки бошқа кўрсаткичларни бухгалтерия ҳисоби счётларидан ёки молиявий ҳисобот шаклларидаги маълумотлар асосида ҳисоблаш имкониятини яратиш мақсадида 9900-счёт таркибини ҳам такомиллаштиришни таклиф этдик. Унга кўра, 9900 – Якуний молиявий натижани ҳисобга олувчи счёт таркибан 2 йирик гуруҳга бўлинди:

9900	Якуний молиявий натижани ҳисобга олувчи счётлар
9910	Асосий фаолиятдан якуний молиявий натижа
9920	Бошқа фаолиятдан якуний молиявий натижа

Бухгалтерия ҳисобида якуний молиявий натижанинг мазкур тартибда юритилиши турли кўрсаткичларни ҳисоблашда маълумотларни олиш имконини беради. Бу эса ҳисобланаётган рентабеллик, молиявий мустақиллик ёки бошқа кўрсаткичларни аниқ ҳамда тўғри ҳисоблашга имкон яратади.

Тўртинчи боб бўйича хулосалар

Монографик тадқиқотнинг тўртинчи боби натижалари бўйича чиқарилган хулосалар:

1. Давр харажатларини 2 гуруҳга бўлиб алоҳида ҳисобини юритиш лозим. Бунда асосий фаолият билан боғлиқ давр харажатлари ва бошқа давр харажатларига бўлиш тавсия этилади.

2. Давр харажатлари таркибидаги сотиш харажатларида мол-мулкни мажбурий ва ихтиёрий суғурта қилиш, меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги харажатларини бошқа операцион харажатга ўтказиш лозим. Агар «Сотилаётган маҳсулотни суғурта қилиш харажатлари» бўлса, сотиш харажатлари таркибида ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ.

Бундан ташқари, вентиляторлар, машиналар ва уларнинг ҳаракатланувчи қисмларини ўрнатиш ва сақлаш, туйнуклар, ўйиқлар ва бошқаларнинг атрофини ўраш бўйича жорий (номукамал тусдаги) харажатларни ҳам бошқа операцион харажатлар таркибида ҳисобга олиш керак.

3. Бошқа операция харажатлари таркибидаги 2.3.1-бандда кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари, 2.3.8.5-бандда асосий иш жойи бўйича ишчиларга, хўжалик

юритувчи субъект ишчи ва мутахассисларига улар ишдан ажраган ҳолда малака ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш тизимида ўқиган вақтда иш ҳақи тўлаш ҳамда 2.3.24-бандда янгидан ишга туширилган корхонада ишлаш учун ишчи кучларини жалб қилиш ва кадрлар тайёрлаш билан боғлиқ харажатлар ҳамда бошқа операция харажатларини бирлаштириб битта бандда «Кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш харажатлари» дея номлаш мақсадга мувофиқ.

4. Молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибида инвестиция даврида капитал қўйилмалар таркибига кирувчи инвестицияларга олинган банк ва бошқа молия-кредит ташкилотлари кредитлари бўйича фоизлардан ташқари фоиз кўринишидаги харажатлар молиявий фаолият бўйича харажатларга киритилиши таъкидланган. Аммо айнан инвестициялар бўйича фоизлар қайси харажат таркибига киритилиши очик қолдирилган. Фикримизча, инвестициялар билан боғлиқ харажатларни молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибига киритиш лозим.

5. Корхона харажатларини «Фаолият билан боғлиқ харажатлар» ва «Бошқа харажатлар» дея иккита йирик гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш даркор.

6. Корхона фаолияти билан боғлиқ харажатларга қандайдир мақсадли, режалаштирилган фаолиятни амалга ошириш учун қилинган харажатларни киритиш лозим. Бундай харажатлар таркибига асосий фаолият харажатлари, инвестицион фаолият харажатлари, молиявий фаолият харажатлари, бошқа фаолият харажатларини киритишни тавсия этамиз. Бир вақтнинг ўзида фаолият билан боғлиқ бўлган харажатларни асосий фаолият харажатлари ҳамда бошқа фаолият харажатларига бўлиш лозим. Асосий фаолият харажатларига корхонанинг тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда асосий фаолият тури бўйича қилинган харажатлар кирса, бошқа фаолият харажатларига асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган

бошқа фаолият харажатларини киритиш керак. Яъни асосий фаолият харажатларига сотилаётган маҳсулот таннархини ташкил қилувчи харажатлар киритилса, бошқа фаолият харажатларига қонунчиликка мувофиқ рухсат этилган, одатдаги фаолиятга боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади. Бундай харажатларга молиявий фаолият бўйича қилинган харажатлар, инвестициявий фаолият бўйича қилинган харажатларни киритиш лозим.

7. Бошқа харажатлар таркибини ҳам иккита кичик гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш лозим. Буларга фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ҳамда бошқа харажатлар киритилади.

Фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатларга корхонанинг фаолият юритиши давомида бундай харажатларни қилиш мақсад қилинмаган, режалаштирилмаган, корхонанинг асосий фаолияти ёки одатдаги фаолиятига боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади. Бундай харажатларни ҳам корхона тармоқ хусусиятидан келиб чиқиб гуруҳлаштириш тавсия этилади. Умумий тартибда фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатларга қуйидаги харажатларни киритиш мумкин:

- тўланган (тўланадиган) жарималар, пенялар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги зарар;
- инвентаризация натижасида аниқланган камомадлар;
- хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан кўрилган зарарлар;
- ундирилмаган дебиторлик қарзларини қоплаш тарзидаги харажатлар;
- товар-моддий бойликларни қайта баҳолашдаги салбий фарқлар;
- фаолият билан боғлиқ бўлмаган сотиш харажатлари;
- фаолият билан боғлиқ бўлмаган операциялар бўйича солиқ харажатлари;
- бошқа фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатлар.

Бошқа харажатларга қуйидагиларни киритиш лозим:

- зарар етказиш бўйича харажатлар;
- берилган беғараз ёрдам;
- текинга берилган мол-мулк кўринишидаги ёки мулкый ҳуқуқларни ўтказиш кўринишидаги харажатлар.

1. 21-сонли БҲМСга 9200 – Асосий фаолият билан боғлиқ бошқа харажатларни ҳисобга олувчи счётлар ва 9500 – Фаолият билан боғлиқ бўлмаган бошқа харажатларни ҳисобга олувчи счётларни киритиш лозим. Якуний молиявий натижа счётини Асосий фаолиятдан якуний молиявий натижа ва бошқа фаолиятдан якуний молиявий натижа сифатида юритиш лозим.

V БОБ

КОРХОНАЛАРДА ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАР ТАҲЛИЛИ УСЛУБИЁТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

5.1. Даромадлар ва харажатлар ахборот-таҳлил таъминотини такомиллаштириш

Бизга маълумки, корхона даромадлари ва харажатлари тўғрисида асосий маълумот берувчи «Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот шакли ҳисобланади. Шу боис мазкур ҳисобот шакли ва унинг мазмуни даромадлар ва харажатлар тўғрисида ташқи фойдаланувчиларга тўлиқ ва керакли ахборотни бериши лозим. «Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисоботда қандай маълумотлар берилиши 3-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида акс эттирилган.

Ушбу БҲМСда умумхўжалик (одатий) фаолиятдан ва фавқулодда вазиятлардан, тўхтатилган фаолиятдан олинган даромадлар ва зарарлар тўғрисидаги маълумотларни ўзида ифодалаши келтирилган. Мазкур стандартда умумхўжалик фаолияти – одатий фаолият дея берилган, аммо одатий фаолият тушунчасига тўлиқроқ эътибор қаратилмаган.

Стандартда умумхўжалик фаолияти – одатий фаолият ҳисобланган хўжалик юритувчи субъектнинг ҳар қандай тадбиркорлик фаолияти, шунингдек, хўжалик юритувчи субъект-ни келгусида ривожлантиришга, иқтисодий нафани оширишга ва мустаҳкамлашга йўналтирилган фаолиятдир дейилган. Аммо одатий фаолият ёки одатий бўлмаган фаолият деган тушунчалар бирмунча тушунарсиз.

Бундан ташқари, стандартда тўхтатилган фаолиятдан олинган даромадлар тўғрисида маълумот берилиши келтирилган. Аммо на бухгалтерия ҳисоби счётларида ва на молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда тўхтатилган фаолиятдан олинган даромадлар тўғрисидаги маълумотлар очиб берилмаган. Фикримизча, стандартдаги мазкур жумлани иқтисодий мазмунини кенгайтирган ҳолда бериш, зарурат бўлса, ҳисоботда акс эттириш лозим.

Тўхтатилган фаолиятга стандартда «тугатирилган фаолият» дея таъриф берилиб, бу ҳужалик юритувчи субъектнинг активлари, соф даромад ёки зарари ва фаолиятни, шу жумладан, молиявий ҳисоботларни ажратиб олиниши мумкин бўлган ушбу ҳужалик юритувчи субъект фаолиятининг алоҳида, асосий йўналишини намоён этувчи операцияни сотиш ёки бошқа шахсга бериш натижаси ҳисобланиши келтирилган. Аммо тўхтатилган ва тугатирилган фаолият тушунчалари бошқа-бошқа эканлигига бу ўринда ҳам эътибор берилмаган.

Амалдаги меъёрий ҳужжат, яъни 3-сонли «Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот номли бухгалтерия ҳисоби миллий стандартининг 6-бандига кўра¹, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда қуйидагиларни ёритиб бериш зарур:

- реализациядан соф тушум;
- реализациядан ялпи молиявий натижа;
- асосий фаолиятдан бошқа операцион даромадлар ва харажатлар;
- асосий ҳужалик фаолиятининг молиявий натижалари (фойда ёки зарар);
- молиявий фаолият бўйича бошқа даромадлар ва харажатлар;
- умумҳужалик фаолиятининг молиявий натижаси;
- фавқулодда фойда ва зарарлар;

¹ 3-сонли «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» номли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти 6-банди.

– даромад (фойда) солиғи тўлангунга қадар умумий молиявий натижа (фойда ёки зарар);

– ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари).

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ушбу кўрсаткичлардан келиб чиққан ҳолда шакллантирилган (5.1-жадвалга қаранг).

5.1-жадвал

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот

Кўрсаткичлар	Сатр коди	Ўтган йилнинг шу даврида		Ҳисобот даврида	
		Даромад	Харажат	Даромад	Харажат
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан соф тушум	0.10		х		х
Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг таннархи	0.20	х			
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари) (сатр 010-020)	0.30		х		х
Давр харажатлари, жами (сатр. 050+060+070+080), шу жумладан:	0.40	х		х	
Сотиш харажатлари	0.50	х		х	
Маъмурий харажатлар	0.60	х		х	
Бошқа операцион харажатлар	0.70	х		х	
Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари	0.80	х		х	

Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	0.90		х		х
Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари) (сатр. 030-040+090)	100				
Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (сатр. 120+130+140+150+160), ш.ж:	110		х		х
Дивидендлар шаклидаги даромадлар	120		х		х
Фоизлар шаклидаги даромадлар	130		х		х
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг)дан даромадлар	140		х		х
Валюта курси фарқидан даромадлар	150		х		х
Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	160		х		х
Молиявий фаолият бўйича харажатлар (сатр. 180+190+200+210), шу жумладан:	170	х		х	
Фоизлар шаклидаги харажатлар	180	х		х	
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар шаклидаги харажатлар	190	х		х	
Валюта курси фарқидан зарарлар	200	х		х	
Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	210	х		х	
Умумхўжалик фаолиятининг фойдаси (зарари) (100+110-170)	220				

Фавкулудда фойда ва зарарлар	230				
Даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар фойда (зарар) (сатр. 220+\-230)	240				
Даромад (фойда) солиғи	250	х		х	
Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар	260	х		х	
Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари) (сатр. 240-250-260)	270				

Юқоридаги меъёрий ҳужжатлар асосида шакллантирилган ҳисобот шаклига эътибор қаратадиган бўлсак, даромадни ифодаловчи 3 та даромад турини ажратиш мумкин:

- Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси;
- Молиявий фаолиятнинг даромадлари;
- Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари.

Олдинги бўлимларда даромад ва харажатларни акс эттирувчи фойда кўрсаткичлари бўйича тўлиқ маълумот берган эдик. Мазкур бўлимда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклини такомиллаштириш бўйича ўрганишлар асосида таклиф ва тавсияларни шакллантирамиз.

Бугунги кунда корхоналар томонидан шакллантирилаётган, амалдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тасдиқланган молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот даромад ва харажатнинг аниқ турлари тўғрисида ахборот бермайди. Бу эса даромад ва харажатни таҳлил қилиш имкониятини йўққа чиқаради. Мисол учун 12-автобус саройининг молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот маълумотларини келтириб фикримизни давом эттирамиз (5.2-жадвал).

Ҳисобот маълумотларидан кўришимиз мумкинки, ҳисобот даврида давр харажатлари 3 млрд дан кўпроқни ташкил этган.

Бу эса асосий фаолиятнинг фойдасини ҳисоблаб чиқаришда тўлиқ ялпи фойдадан айирилиши ҳисобига ҳисоб маълумотлари нотўғри бўлишига олиб келган. Яъни ҳисоботдаги 2381013 минг сўм бошқа операцион харажатнинг катта қисми асосий фаолиятга умуман алоқаси йўқлиги маълум бўлди. Ваҳоланки, асосий фаолиятнинг фойдаси мазкур суммани ҳам ҳисобга олган ҳолда ҳисоблаб чиқарилади. Бундан ташқари, корхонада ҳисобот даврида салкам 5 млрд сўм атрофида асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари келтирилган. Аслида, бу кўрсаткичнинг фаолиятга умуман алоқаси йўқ. Олдинги бобларда маълумот берганимиздек, аслида, бундай даромадлар асосий фаолиятнинг даромадларига киритилмаслиги керак.

5.2-жадвал

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот

Кўрсаткичлар	Сатр коди	Ўтган йилнинг шу даврида		Ҳисобот даврида	
		Даромад	Харажат	Даромад	Харажат
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум	0.10	25590528	х	24816895	х
Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг таннарни	0.20	х	26751687	х	31013922
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари) (сатр 010-020)	0.30	0	1161159	0	6197027
Давр харажатлари, жами (сатр. 050+060+070+080), шу жумладан:	0.40	х	3314749	х	3133744

Сотиш харажатлари	0.50	х		х	
Маъмурий харажатлар	0.60	х	892048	х	752731
Бошқа операцион харажатлар	0.70	х	2422701	х	2381013
Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари	0.80	х		х	
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	0.90	2903000	х	4849921	х
Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари) (сатр. 030-040+090)	100	0	1572908	0	4480850
Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (сатр. 120+130+140+150+160), ш.ж:	110	0	х	141582	х
Дивидендлар шаклидаги даромадлар	120		х		х
Фоизлар шаклидаги даромадлар	130		х	141582	х
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг)дан даромадлар	140		х		х
Валюта курси фарқидан даромадлар	150		х		х
Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	160		х		х
Молиявий фаолият бўйича харажатлар (сатр. 180+190+200+210), шу жумладан:	170	х	2097016	х	5141346
Фоизлар шаклидаги харажатлар	180				

Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар шаклидаги харажатлар	190	х		х	
Валюта курси фарқидан зарарлар	200	х		х	
Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	210	х	2097016	х	5141346
Умумхўжалик фаолиятининг фойдаси (зарари) (100+110-170)	220	0	3669924	0	9480614
Фавқулодда фойда ва зарарлар	230	1772100		6998730	
Даромад (фойда) солигини тўлагунга қадар фойда (зарар) (сатр. 220+\-230)	240	0	1897824	0	2481884
Даромад (фойда) солиғи	250	х		х	
Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар	260	х		х	
Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари) (сатр. 240-250-260)	270	25590528	х	24816895	х

Бизга маълумки, маҳсулот (иш, хизмат)лар таннари ва давр харажатлари хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг рентабеллигини ва бозор рақобатбардошлилигини аниқлаш учун маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш давомида хўжалик юритувчи субъектда пайдо бўладиган барча харажатлар тўғрисида бухгалтерия ҳисоби сўҳтларида тўлиқ ва аниқ ахборот шакллантирилиши ҳамда солиқ солинадиган базани тўғри аниқлаш мақсадида белгиланиши келтирилган.

Шу боис харажатлар тўғрисидаги маълумотларнинг ҳисоботда акс эттирилиши шунчаки ахборот кўринишида эмас, юқорида талаб қилинганидек, фаолият рентабеллиги, рақобатбардошлилиги, солиқ солинадиган базанинг ҳисобланишига асос бўлиши лозим. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва унинг таркибий тузилиши ҳамда шаклини такомиллаштириш бўйича бир қанча олимлар томонидан таклифлар берилган.

Жумладан, С.Ташназаров томонидан олиб борилган тадқиқот ишида «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»ни «Фойда ва зарарлар ҳамда бошқа тўплам даромадлари тўғрисидаги ҳисобот» деб ўзгартириш таклиф этилади. Муаллиф фойда ва зарарлар ҳамда бошқа тўплам даромадлари тўғрисидаги ҳисоботда қайтарилган сотиш ва нархни камайтириш, тақдим қилинган чегирмаларни киритишни таклиф этади. Ваҳоланки, амалдаги қонунчиликка кўра, мазкур чегирмалар ички аналитик ҳисоб юритишда ялпи фойдани шакллантиришда ҳисобга олинади. Бундан ташқари, тадқиқотчи илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари харажатлари, одатдаги фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатлар каби харажатларни ҳам мазкур ҳисоботда алоҳида кўрсатишни таклиф этади. Аммо бу тушумларнинг бўлиши юқорида қайта номлаш таклиф этилаётган ҳисобот шакли номини тўлиқ ифодаламайди.

Бизнинг фикримизча, молиявий натижалар таркибида даромадлар, харажатлар, фойда, зарар каби тушунчалар тўлиқ қамраб олиншини ҳисобга олсак, ҳисобот шаклини қайта номлашга зарурат қолмайди. Яъни фойда ва зарарлар ва бошқа тўплам даромадлари деб номланиши фақат шу тушунчалар билан чекланиб қолишига олиб келади. Келинг, бугунги кунда тижорат банкларида қўлланилаётган ва молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари тавсиялари асосида шакллантирилаётган «Фойда ва зарар ҳамда ялпи даромад тўғрисида»ги ҳисоботнинг номланиши ҳам, бизнинг фикримизча, ҳисобот

мазмунини тўлиқ ифодаламайди. Жумладан, ҳисобот номидаги «Фойда ва зарар» қисмида иккита тушунчанинг «ва» боғловчиси билан ажратилиши бир ҳисоботда ҳам фойда, ҳам зарар бўлиши лозимлигини кўрсатади. Ваҳоланки, ҳисобот фойда ёки зарар билан яқунланади.

Ҳисобот номланишидаги «Ялпи даромад» ёки С.Ташназаров томонидан таклиф этилган «Бошқа тўплам даромадлари» тушунчалари ҳам ҳисобот шаклини тўлиқ ифодаламайди. Яъни ҳисоботнинг номланишидаги бошқа тўплам даромадлари ёки ялпи даромадлари тушунчаларининг мавжудлиги ҳисоботда харажатлар тўғрисидаги маълумотларни йўққа чиқариб қўйган. Яъни ҳисоботда фойда ёки зарар ва даромад билан бирга харажат ҳам бор-ку, нима сабабдан бу тўғридаги маълумотлар ҳисобот номланишида акс эттирилмасдан қолади? Фикримизча, «Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот номланишига кўра даромад, харажат, фойда, зарарни ҳам ҳисобга олганлиги боис ўз номида қолиши мақсадга мувофиқдир.

С.Ташназаров асосий бўлмаган тушумлар тушунчасини ҳам мазкур ҳисоботга киритишни таклиф этади. Аммо, биринчидан, қонунчиликда тушум асосий ва асосий бўлмаганга бўлинмаслиги муаллиф эътиборидан четда қолдирилган. Иккинчидан, зарар бўлмаган харажатларнинг ҳам ушбу ҳисоботда акс эттирилиши ҳисобот номининг ўзгаришини асосламайди. Бундан ташқари, бир ҳисобот шаклини ўзгартиришга таклиф берилиши шу ҳисобот шаклини шакллантириш билан боғлиқ счётлар тизимини ҳам ўзгартиришни талаб қилади. С.Ташназаров томонидан мазкур масалага деярли эътибор қаратилмаган.

Бизга маълумки, бухгалтерия ҳисобини юритишнинг асосий тамойилларидан бири мазмуннинг шаклдан устунлиги ҳисобланади. Шу боис ишлаб чиқиладиган ҳисоботлар кўп маълумот бериш билан бирга содда ва ихчам бўлиши керак. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳисобот номини ўзгар-

тирмаган ҳолда унинг таркибий қисмини қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Муаллиф томонидан таклиф қилинган ҳисобот шакли жуда кўплаб маълумотларни чеклаб қўяди. Яъни даромад, харажат, фойда ёки зарарга олиб келувчи ҳолатлар қисман ифодаланган. Жумладан, таклиф этилаётган ер, бино, машина ва асбоб-ускуналарнинг қайта баҳоланиши (311-сатр) бошқа қайта баҳоланадиган объектларнинг қайта баҳоланиши каерда акс эттирилади деган саволни келтириб чиқаради.

Бундан ташқари, муаллиф томонидан ҳисобот таркибини шакллантиришда таклиф қилинган жумлалар ўзбек тили стилистикаси жиҳатидан жуда ҳам тушунарсиз. Масалан, муаллиф «Ўз кредит рисклари билан боғлиқ молиявий мажбуриятлар адолатли қийматининг ўзгариши» номли 313-сатрни таклиф этади. Аммо кредит рисклари асосан тижорат банкларида бўлиши, банкларнинг молиявий ҳисобот шакллари умуман бошқача шаклда тузилиши ҳамда «Адолатли» қиймат ўзгариши тушунчаларининг ифодаланиши нотўғри эканлиги кўриниб турибди.¹

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда транспорт корхоналари учун молиявий натижалар тўғрисидаги ички ҳисоботнинг биз томондан такомиллаштирилган шакли таклиф этилди (5.3-жадвалга қаранг).

Биз томондан таклиф этилган ҳисобот шаклининг жорий этилиши, биринчидан, молиявий натижалар тўғрисида аниқ ва тўлиқ ахборот беради, иккинчидан, корхона фаолият турлари бўйича рентабеллик ва бошқа кўрсаткичларни тўғри аниқлаш имкониятини яратади.

¹ Ташназаров С. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида молиявий ҳисоботнинг назарий ва методологик асосларини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) дисс. автореф. – Тошкент, 2019.

5.3-жадвал

Кўрсаткичлар	Сатр коди	Ўтган йилнинг шу дав- рида	Ҳисобот даврида
		Даромад ёки харажат	Даромад ёки харажат
1	2	3	4
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни со- тишдан соф тушум	0.10		
Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)лар- нинг таннари	0.20		
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни со- тишнинг ялпи фойдаси (зарари) (сатр 010- 020)	0.30		
Давр харажатлари (асосий фаолият бў- йича), жами (сатр. 050+060+070+080), шу жумладан:	0.40		
Сотиш харажатлари	0.50		
Маъмурий харажатлар	0.60		
Солиқ харажатлари	0.70		
Бошқа операцион харажатлар	0.80		
Асосий фаолият билан боғлиқ бошқа даромад ва тушумлар	0.90		
Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари) (сатр. 030-040+090)	100		
Асосий фаолият билан боғлиқ бўлмаган бошқа даромад ва тушумлар	110		
Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (сатр. 130+140+150+160+170), ш.ж:	120		

тирмаган ҳолда унинг таркибий қисмини қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Муаллиф томонидан таклиф қилинган ҳисобот шакли жуда кўплаб маълумотларни чеклаб қўяди. Яъни даромад, харажат, фойда ёки зарарга олиб келувчи ҳолатлар қисман ифодаланган. Жумладан, таклиф этилаётган ер, бино, машина ва асбоб-ускуналарнинг қайта баҳоланиши (311-сатр) бошқа қайта баҳоланадиган объектларнинг қайта баҳоланиши қаерда акс эттирилади деган саволни келтириб чиқаради.

Бундан ташқари, муаллиф томонидан ҳисобот таркибини шакллантиришда таклиф қилинган жумлалар ўзбек тили стилистикаси жиҳатидан жуда ҳам тушунарсиз. Масалан, муаллиф «Ўз кредит рисклари билан боғлиқ молиявий мажбуриятлар адолатли қийматининг ўзгариши» номли 313-сатрни таклиф этади. Аммо кредит рисклари асосан тижорат банкларида бўлиши, банкларнинг молиявий ҳисобот шакллари умуман бошқача шаклда тузилиши ҳамда «Адолатли» қиймат ўзгариши тушунчаларининг ифодаланиши нотўғри эканлиги кўриниб турибди.¹

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда транспорт корхоналари учун молиявий натижалар тўғрисидаги ички ҳисоботнинг биз томондан такомиллаштирилган шакли таклиф этилди (5.3-жадвалга қаранг).

Биз томондан таклиф этилган ҳисобот шаклининг жорий этилиши, биринчидан, молиявий натижалар тўғрисида аниқ ва тўлиқ ахборот беради, иккинчидан, корхона фаолият турлари бўйича рентабеллик ва бошқа кўрсаткичларни тўғри аниқлаш имкониятини яратади.

¹ Ташназаров С. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида молиявий ҳисоботнинг назарий ва методологик асосларини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) дисс. автореф. – Тошкент, 2019.

5.3-жадвал

Кўрсаткичлар	Сатр коди	Ўтган йилнинг шу дав- рида	Ҳисобот даврида
		Даромад ёки харажат	Даромад ёки харажат
1	2	3	4
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни со- тишдан соф тушум	0.10		
Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)лар- нинг таннари	0.20		
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни со- тишнинг ялпи фойдаси (зарари) (сатр 010- 020)	0.30		
Давр харажатлари (асосий фаолият бў- йича), жами (сатр. 050+060+070+080), шу жумладан:	0.40		
Сотиш харажатлари	0.50		
Маъмурий харажатлар	0.60		
Солиқ харажатлари	0.70		
Бошқа операцион харажатлар	0.80		
Асосий фаолият билан боғлиқ бошқа даромад ва тушумлар	0.90		
Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари) (сатр. 030-040+090)	100		
Асосий фаолият билан боғлиқ бўлмаган бошқа даромад ва тушумлар	110		
Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (сатр. 130+140+150+160+170), ш.ж:	120		

тирмаган ҳолда унинг таркибий қисмини қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Муаллиф томонидан таклиф қилинган ҳисобот шакли жуда кўплаб маълумотларни чеклаб қўяди. Яъни даромад, харажат, фойда ёки зарарга олиб келувчи ҳолатлар қисман ифодаланган. Жумладан, таклиф этилаётган ер, бино, машина ва асбоб-ускуналарнинг қайта баҳоланиши (311-сатр) бошқа қайта баҳоланадиган объектларнинг қайта баҳоланиши қаерда акс эттирилади деган саволни келтириб чиқаради.

Бундан ташқари, муаллиф томонидан ҳисобот таркибини шакллантиришда таклиф қилинган жумлалар ўзбек тили стилистикаси жиҳатидан жуда ҳам тушунарсиз. Масалан, муаллиф «Ўз кредит рисклари билан боғлиқ молиявий мажбуриятлар адолатли қийматининг ўзгариши» номли 313-сатрни таклиф этади. Аммо кредит рисклари асосан тижорат банкларида бўлиши, банкларнинг молиявий ҳисобот шакллари умуман бошқача шаклда тузилиши ҳамда «Адолатли» қиймат ўзгариши тушунчаларининг ифодаланиши нотўғри эканлиги кўриниб турибди.¹

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда транспорт корхоналари учун молиявий натижалар тўғрисидаги ички ҳисоботнинг биз томондан такомиллаштирилган шакли таклиф этилди (5.3-жадвалга қаранг).

Биз томондан таклиф этилган ҳисобот шаклининг жорий этилиши, биринчидан, молиявий натижалар тўғрисида аниқ ва тўлиқ ахборот беради, иккинчидан, корхона фаолият турлари бўйича рентабеллик ва бошқа кўрсаткичларни тўғри аниқлаш имкониятини яратади.

¹ Ташназаров С. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида молиявий ҳисоботнинг назарий ва методологик асосларини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) дисс. автореф. – Тошкент, 2019.

5.3-жадвал

Кўрсаткичлар	Сатр коди	Ўтган йилнинг шу дав- рида	Ҳисобот даврида
		Даромад ёки харажат	Даромад ёки харажат
1	2	3	4
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни со- тишдан соф тушум	0.10		
Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)лар- нинг таннари	0.20		
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни со- тишнинг ялли фойдаси (зарари) (сатр 010- 020)	0.30		
Давр харажатлари (асосий фаолият бў- йича), жами (сатр. 050+060+070+080), шу жумладан:	0.40		
Сотиш харажатлари	0.50		
Маъмурий харажатлар	0.60		
Солиқ харажатлари	0.70		
Бошқа операцион харажатлар	0.80		
Асосий фаолият билан боғлиқ бошқа даромад ва тушумлар	0.90		
Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари) (сатр. 030-040+090)	100		
Асосий фаолият билан боғлиқ бўлмаган бошқа даромад ва тушумлар	110		
Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (сатр. 130+140+150+160+170), ш.ж:	120		

Дивидендлар шаклидаги даромадлар	130		
Фоизлар шаклидаги даромадлар	140		
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг)дан даромадлар	150		
Валюта курси фарқидан даромадлар	160		
Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	170		
Молиявий фаолият бўйича харажатлар (сатр. 190+200+210+220), шу жумладан:	180		
Фоизлар шаклидаги харажатлар	190		
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар шаклидаги харажатлар	200		
Валюта курси фарқидан зарарлар	210		
Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	220		
Асосий фаолият билан боғлиқ бўлмаган бошқа харажатлар	230		
Бошқа фаолият ва тушумларга солиқлар	240		
Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари) (сатр. 100+110+120-180+-230-240)	250		

Молиявий натижалар тўғрисидаги ички ҳисобот¹

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

5.2. Корхоналарда молиявий натижалар таҳлилини такомиллаштириш

Корхоналарда даромад олиш асосий эътиборда бўлгани билан, бу топилган даромаднинг сарфланишини бошқариш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунки ишлаб топилган даромад аниқ режалар ва мақсадларга йўналтирилмаса, бундай даромаднинг самарадорлиги паст бўлиб, фойданинг кўпайиши ривожланиш омили бўла олмайди. Шу боис даромадлар ҳисобини харажатлар ҳисоби билан узвий боғлаган ҳолда доимий таҳлил қилиб юритиш мақсадга мувофиқ.

Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, даромадлар ҳисобини таҳлил қилиш асосида харажатлар билан боғлиқ ҳолда юритиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Бунинг учун, биринчи навбатда, даромад ва харажатлар молиявий натижанинг таркибий қисми эканлигидан келиб чиқиб молиявий натижалар ва унинг таҳлилини ташкил этишнинг услубий масалаларини тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқ.

Ташқи фойдаланувчиларга корхоналарнинг даромадлари ва харажатлари тўғрисида асосий ахборот берувчи ҳисобот шакли молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ҳисобланади. Шу боис корхона даромадлари ва харажатлари таҳлил қилинаётганда асосий ахборот манбаи ҳам мазкур ҳисобот шакли бўлади. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот корхонанинг нафақат молиявий натижаларини ифодалашини, балки корхона томонидан қилинган сарф-харажатларга муносиб самарадорликни ҳам таъминлаб беради. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шакли маълумотлари асосида корхоналарнинг фойда кўрсаткичларига баҳо бериш билан бирга харажатларнинг пайдо бўлиши ва харажат турлари бўйича улушига ҳам баҳо берилади. Яъни молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда корхона фойдасининг даромадлар ва харажатларнинг ўзгариши ҳисобига ўзгари-

ши ҳам акс эттирилади. Бу эса даромад ва харажатларнинг тўғри шакллантирилиши ҳисобига фойда суммасини оширишга, охир-оқибатда рентабелликнинг ҳам яхшиланишига олиб келади.

Бундан ташқари, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари корхоналарни бошқарувчилар учун даромад ва харажатларни оптималлаштириш бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш учун ҳам асосий ахборот манбаи ҳисобланади.

Демак, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ҳам ички, ҳам ташқи фойдаланувчилар учун асосий ахборот беради. Бу ҳисобот маълумотлари асосида жуда кўплаб корхоналар даромадлигига боғлиқ кўрсаткичлар аниқланади.

Республикамизда даромад турлари молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот асосида шакллантирилиб, қуйидаги кўрсаткичларни ўз ичига олади:

- сотишдан тушган соф тушум;
- асосий фаолиятдан бошқа даромадлар;
- молиявий фаолият даромадлари;
- фавқулодда фойда.

Демак, молиявий натижалар таҳлилининг биринчи қисми бўлган даромадларни таҳлил қилишда айнан мазкур даромад турларини таҳлил қилиш лозим. Молиявий натижалар таҳлилинини ташкил этиш бўйича тадқиқотчилар қарашларига назар ташлайдиган бўлсак, бу ерда ҳам қарашлар ва фикрлар қарама-қаршилигини кўришимиз мумкин.

Республикамиз тадқиқотчиларидан З.Умаров молиявий натижага банкларнинг хусусиятидан келиб чиқиб ёндашади ҳамда тижорат банкларида молиявий натижалар ҳисоби ва таҳлили бўйича олиб борган илмий тадқиқоти натижаси бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдиради.¹ Муаллиф: «Мо-

¹ Умаров З.А. Тижорат банкларида молиявий натижалар ҳисоби ва таҳлилининг назарий-услубий асослари. Иқтисод фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2010.

лиявий натижа – бу фаолиятга комплекс баҳо берувчи ва со-
дир бўлган иқтисодий жараёнларни ҳаққоний акс эттирувчи
даромад, харажат, фойда ва зарар кўринишидаги иқтисодий
кўрсаткичдир», – дея ўз таърифини шакллантиради.

Р.Ҳасанова молиявий натижаларга қуйидагича таъриф бера-
ди: «Молиявий натижалар – бу хўжалик юритувчи субъект-
нинг маълум бир ҳисобот даврида тадбиркорлик фаолияти
жараёнида ўзига қарашли маблағларнинг ошиши ёки камайи-
шидир».¹

Муаллиф томонидан молиявий натижалар тўғрисидаги
ҳисобот шаклига бир қанча ўзгартиришлар киритиш таклифи
беради. Жумладан:

1. Молиявий фаолият натижаси ва фавқулодда фойда
(зарарлар) суммаси алоҳида кўриниб туриши.

2. Таксимланмаган фойда ҳам кўрсатилиши.

3. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда билвосита
солиқлар кўрсатилиши.

4. Бюджетга ўз вақтида солиқ тўламаганлиги тўғрисида
жазо кўрсатилиши лозим.

Хорижлик олимлардан А.Д.Шеремет ва Р.С.Сайфулин
«Корхоналар фаолиятининг молиявий натижалари унинг ху-
сусий капитали ўсишини кўрсатади» деб изоҳлашади.²

С.В.Большаков³ молиявий натижани пул тушумлари ва пул
сарфлари фарқи билан боғлаб, ҳамма пул тушумлари ҳам мо-
лиявий натижа бўлмаслигини таъкидлайди.

В.П.Салин ва Е.П.Шпаковская молиявий натижани тушган
пул маблағлари ва ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги
фарқ сифатида тавсифлаб, корхоналар учун реализациядан
тушган тушум ва маҳсулот таннарни ўртасидаги фарқ дея

¹ Ҳасанова Р. Замонавий корпоратив бошқарув тизимида молиявий натижалар ва улар-
ни таксимлашнинг ҳисоби // Бизнес-эксперт. 2017. №7. – Б.56 – 61.

² Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Финансы предприятий. – М.: Инфра-М, 1998. – 450 с.

³ Большаков С.В. Финансы предприятия. Учебное пособие. – М.: Инфра-М, 2005. –
С.82.

эътироф этади. Айни дамда, муаллиф фойда молиявий стратегиянинг асосий мақсадларидан бири эканлигини айтади.¹

О.В.Ефимова корхона соф активларининг ўсиши жаҳон амалиётида корхона молиявий натижаси сифатида эътироф этилишини таъкидлайди.²

Юқоридаги муаллифларнинг фикрларига эътибор қаратадиган бўлсак, қарашлар бир-бирини такрорламайди, бир-бирига ўхшамайди. Аммо, фикримизча, молиявий натижа корхонанинг маълум вақт давомидаги фаолияти натижаси ҳисобланади. Бундай даромад ошиши, камайиши, капиталнинг ўсиши кейинги масаладир.

Корхоналар молиявий натижалар таҳлилини амалга оширишда таҳлилнинг мақсади, вазифаси ва ҳисоб-ахборот таъминоти муҳим аҳамият касб этади. Молиявий натижалар таҳлилининг асосий мақсади стандарт ва умумий бўлиб, харажатни камайтириш ва фойдани оширишга қаратилган бўлса, унинг вазифалари турлича келтирилади.

И.Т.Абдукаримов³ молиявий натижаларни таҳлил қилишнинг асосий вазифалари сифатида қуйидагиларни келтиради:

– ҳисобот давридаги фойда олиш режаси бажарилишини аниқлаш;

– ҳисобот давридаги молиявий натижалар ўзгаришини аниқлаш;

– рентабеллик даражаси ва фойда суммасига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларга таъсир қилувчи омилларни топиш;

– рентабеллик даражасига таъсир қилувчи омилларни топиш;

– рентабеллик ва фойда миқдорини оширишга қаратилган тавсиялар ишлаб чиқиш.

¹ Салин В.П., Шпаковская Е.П. Социально-экономическая статистика. Учебное пособие. – М.: Юрист, 2001. – С.65.

² Ефимова О.В. Финансовый анализ. – М.: Бухгалтерский учет, 1998. – 318 с.

³ Абдукаримов И.Т., Беспалов М.В. Анализ финансового состояния и финансовых результатов предпринимательских структур. Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2019. – 214 с.

Т.В.Коновалова, С.Л.Надирян, С.В.Ненастин томонидан автомобиль транспорти фаолиятининг молиявий-иқтисодий таҳлили вазифалари сифатида куйидагилар келтирилган:

- режалаштириш ва меъёрлаштиришнинг илмий-иқтисодий асосланганлигини ошириш;
- бошқарув қарорларининг оптималлигини текшириш ва асослаш;
- ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ҳисоб-китоб қилиш;
- ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичида ички захира имкониятларини аниқлаш ҳамда ўлчаб бориш.¹

А.В.Ваҳобов, А.Т.Иброҳимов, Н.Ф.Ишонқулов молиявий натижаларни таҳлил этишнинг асосий вазифалари сифатида:

- корхонанинг фойдалилик даражасига баҳо бериш;
- корхонанинг молиявий натижалари таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- бизнес режада белгиланган фойдалилик даражасига эришилганлиги ва унга таъсир этган омилларни ўрганиш ҳамда баҳо бериш;
- фойданинг шаклланиши ва ишлатилиши асосланганлигини текшириш;
- фойданинг кўпайган ёки камайганлигига маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан ва бошқа фаолиятлардан эришилган натижанинг таъсир этишини аниқлаш;
- корхонанинг ялпи фойдаси ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
- солиққа тортилгунга қадар фойданинг шаклланишига ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
- корхонанинг соф фойдаси ва унга таъсир этувчи омилларни ўрганиш ҳамда баҳо бериш;

¹ Коновалова Т.В., Надирян С.Л., Ненастин С.В. Особенности финансово-экономического анализа деятельности автотранспортных предприятий // Вестник СибАДИ, выпуск 3 (43), 2015.

– соф фойдани кўпайтириш йўналишларини белгилаб бериш;

– корхонанинг рентабеллик кўрсаткичларини ўрганиш ва уларга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;

– корхонанинг умумий рентабеллик даражасини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва ҳоказоларни киритади.¹

А.Д.Шеремет ва Е.В.Негашев молиявий натижаларни таҳлил қилишда қуйидаги вазифаларни келтирадилар²:

– фойда кўрсаткичи динамикаси ва ўрнини баҳолаш ва таҳлил қилиш;

– маҳсулот, хизматларни сотишдан фойдани омилли таҳлил қилиш;

– бошқа реализациядан молиявий натижаларни таҳлил қилиш, реализация бўлмаган ва молиявий фаолиятдан;

– соф фойдадан фойдаланишни баҳолаш ва таҳлил қилиш, харажат ишлаб чиқарилган маҳсулот ва фойда ўртасидаги боғлиқликни таҳлил қилиш;

– реализация ҳажмини оптималлаштириш орқали фойдани ошириш резервларини таҳлил қилиш.

Г.В.Савицкая молиявий натижалар таҳлилининг вазифалари сифатида қуйидагиларни келтиради³:

– молиявий натижаларнинг шакллантирилиши ва маҳсулот, иш, хизматларни реализация қилиш режасининг бажарилиши устидан тизимли назорат қилиш;

– молиявий натижалар таъсир қилувчи объектив ва субъектив омилларни аниқлаш;

– фойда ва рентабеллик даражасининг ўсиши резервларини аниқлаш;

¹ Ваҳобов А.В. ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Дарслик. – Тошкент: Шарк, 2005. – Б.242.

² Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 420 с.

³ Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 426 с.

– аниқланган резервлардан фойдаланиш чораларини ишлаб чиқиш.

Юқоридаги тадқиқотчилар томонидан молиявий натижалар таҳлилининг асосий вазифалари турлича келтирилган. И.Т.Абдукаримов, А.В.Ваҳобов, А.Д.Шеремет, Г.В.Савицкая томонидан келтирилган вазифалар хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятига бевосита алоқадор бўлса, Т.В.Коновалова, С.Л.Надирян, С.В.Ненастин томонидан иқтисодий жиҳатдан вазифалар келтирилган.

Л.В.Эйхлер молиявий натижаларни таҳлил қилиш вазифаларига қуйидагиларни киритади¹:

– корхона ва унинг бўлинмалари мутлақ ва нисбий кўрсаткичларда ҳар томонлама ва объектив баҳолаш;

– корхона фаолияти натижалари ўсишига таъсир қилувчи ички ва ташқи омилларни аниқлаш ҳамда бизнеснинг стратегик муаммоларини қидириш;

– бозорда рақобатчи сифатида устунлик томонларига баҳо бериш;

– корхонанинг бозордаги жорий ўрнини баҳолаш;

– молиявий ҳолатни яхшилаш резервларини аниқлаш;

– жорий фаолиятини яхшилаш бўйича асослантирилган прогноз бериш;

– аниқланган резервлардан фойдаланиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш.

Бизнинг фикримизча, молиявий натижалар таҳлилининг асосий вазифалари микродаражада корхона бўйича молиявий натижалар билан боғлиқ қарорлар қабул қилишдан келиб чиқадиган бўлса, қуйидагилардан иборат бўлиши лозим:

– корхона фаолияти билан боғлиқ даромад ва харажатларни аниқлаш ҳамда уларга баҳо бериш;

¹ Эйхлер Л.В., Стринковская А.С. Диагностический анализ результатов деятельности грузовых автотранспортных предприятий в условиях нестабильной бизнес среды. Монография. – Омск, 2011. – С.20.

- корхона бошқа даромадлари ва харажатларини таҳлил қилиш;
- молиявий натижалар таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;
- фойда ва рентабеллик даражасига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;
- юқоридагилар асосида асосланган қарорлар қабул қилиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш.

Яна бир гуруҳ олимлар томонидан молиявий натижаларга таъсир қилувчи омиллар бўйича тадқиқотлар ўтказилган. Жумладан, Н.Н.Селезнёва корхона молиявий натижаларини таҳлил қилиш бўйича тавсиялар берар экан, бошқа муаллифлардан фарқли равишда, молиявий натижага инфляция таъсирини инобатга олиш лозимлигини таъкидлайди.¹

О.В.Ефимова корхона молиявий натижаларини таҳлил қилишда асосий вазифа доимий даромадлар ва улар прогнозига асосий эътибор қаратиш мақсадга мувофиқлигини таъкидлайди.² Муаллиф молиявий натижалар таҳлилинини ички ва ташқи таҳлил сифатида ўтказиш лозимлигини уқтиради.

Транспорт корхоналарининг асосий хизматлари транспорт хизматларидир, аммо ишлаб чиқариш фаолиятидан қолишмайдиган даражадаги хилма-хил харажатлар қилинади ва даромадлар шакллантирилади. Шу боис автомобиль транспорти корхоналарининг молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар бошқа корхоналар сингари бўлса-да, уларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

Автомобиль транспорти корхоналарининг молиявий натижалари транспорт хизмати кўрсатишдан олинган даромад ва бошқа даромадлардан ҳамда транспорт хизмати кўрсатиш билан боғлиқ харажатлар ва бошқа харажатлардан келиб чиқиб шакллантирилади.

¹ Селезнева Н.Н., Ионова А.Ф. Финансовый анализ. Учеб. пособие. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – С.129.

² Ефимова О.В. Финансовый анализ. – М.: Бухгал-терский учет, 1998. – 318 с.

А.А.Бачурин автомобиль транспорти корхоналарининг молиявий-иқтисодий таҳлилини ўтказишда қуйидагиларга эътибор қаратиш кераклигини уқтиради¹:

– ташиш ва бошқа иш ва хизматлардан даромадларни таҳлил қилиш, даромадлар ҳажмига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;

– ташиш таннархи ва жами сарфланган харажатларни таҳлил қилиш, жумладан, харажатларнинг таркиби ва тузилиши бўйича;

– умумий харажатлар ва бажарилган иш ҳажмининг таннархга таъсирини, вақтинчалик ва доимий харажатлар улушини аниқлаш, ҳайдовчилар иш ҳақи ва бошқаларни;

– фойданинг шаклланиши ва тақсимланишини тадқиқ этиш;

– рентабеллик даражасини таҳлил қилиш.

Г.А.Кононова, Е.В.Будрин, А.Г.Будринанинг фикрича, автомобиль транспорти корхоналари фаолияти натижалари таҳлили фойда, рентабеллик ва даромад каби кўрсаткичларни баҳолаш асосида ўтказилиши лозим. Автомобиль транспорти корхоналарининг якуний натижаси умумий кўринишда даромад ва харажатлар ўртасидаги фарқ сифатида намоён бўлади.²

Эйхлернинг таъкидлашича, ҳар қандай соҳада бўлгани каби, автомобиль транспорти соҳасида ҳам молиявий натижаларни ифодаловчи асосий кўрсаткич фойда ҳисобланади. Автомобиль транспорти корхоналарида фойданинг бўлиши корхонанинг ривожланиши, асоссиз қарздорликларнинг мавжуд бўлмаслигини таъминлаб, транспорт хизматининг сифати ошишига ҳам хизмат қилади.³

¹ Бачурин А.А. Анализ производственно-хозяйственной деятельности автотранспортных организаций. Учеб. пособие / под ред. З.И.Аксеновой. – М.: Академия, 2005. – 320 с.

² Будрин А.Г., Будрина Е.В., Григорян М.Г и др. Экономика автомобильного транспорта. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. / под ред. Г.А.Кононовой. – М.: Академия, 2005. – 320 с.

³ Эйхлер Л.В. Особенности формирования финансовых результатов деятельности автотранспортного предприятия // Проблемы экономики и менеджмента. 2016. №6 (58). – С.90 – 93.

С.Н.Маркованинг фикрича, автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва фойда таҳлилининг асосий мақсади:

– белгиланган кўрсаткичлар ва режанинг бажарилишига баҳо бериш;

– хизмат таннари, фойда ва даромад суммасига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва баҳо бериш ҳисобланади.¹

Т.Шоғиёсов фойдани таҳлил қилишдан мақсад молиявий-иқтисодий жиҳатдан ҳар томонлама асосланган вариантларга таянган ҳолда бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш ва улардан амалда фойдаланиш туфайли молиявий натижаларнинг барқарор ўсишига эришишдир дея таъкидлайди.²

Х.Саидрасулова³ томонидан асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланишни таъминлаш учун доимий равишда қуйидаги тадбирларни амалга ошириш лозимлигини таъкидлайди:

– ишлаб чиқариш харажатларини камайтириб, маҳсулотлар сотиш ҳажмини кўпайтириш;

– 100 ёки 1000 сўмлик асосий ишлаб чиқариш фондларига тўғри келадиган ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмини ошириш;

– капитални шакллантириш манбаларининг структурасини такомиллаштириш;

– асосий ишлаб чиқариш фондлари айланувчанлигини ошириш;

– ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришни такомиллаштириш.

¹ Маркова С.Н. Планирование и анализ доходов и прибыли автотранспортного предприятия «Лайт флеш» // Экономический анализ: теория и практика. 7/10-2003 (июль). – С.28 – 35.

² Шоғиёсов Т. Корхонанинг молиявий натижаларини таҳлил қилиш муаммолари // Молия. 2015. №3.

³ Саидрасулова Х. Методика определения эффективности использования основных производственных фондов // Молия. 2014. №4.

Б.Акбаров автотранспорт корхоналари харажатларини¹ таҳлил қилиш бўйича ёзилган мақолада умумий таҳлил ҳақида фикрлар юритилган бўлиб, тизим корхоналарининг таҳлили бўйича хулосалар шакллантирилмаган.

Биз томондан танлаб олинган объектлар, яъни автомобиль транспорти корхоналарида молиявий натижалар, жумладан, даромад ва харажатлар таҳлилини кўрадиган бўлсак, мазкур субъектларда ҳам даромадлар ва харажатлар шакллантирилишида ўзига хос хусусиятларни кўришимиз мумкин.

Биз томондан тадқиқот объекти сифатида олинган 3-, 8-, 12-автобус саройларида даромадлар ва харажатларнинг асосий қисми хизмат кўрсатишга тўғри келади.

5.4-жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, 3-автобус саройининг маҳсулот сотишдан тушган тушуми йиллар давомида ўзгариш тенденциясига эга бўлиб, 2018 йили 2012 йилга нисбатан 161,8 фоизга ўсганлигини кўришимиз мумкин. Бошқа томондан, буни ўсиш дейишимиз қийин, чунки 7 йил давомида 60 фоиздан кўпроқ суммага ошиши инфляция бўйича йўқотишни ҳам қопламайди. Мазкур автобус саройида асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари кескин ўсганлигини кўришимиз мумкин. Бу эса, олдинги боблардаги хулосаларимиздан келиб чиқадиган бўлсак, ижобий ҳолат эмас. Яъни бу сатрда асосий фаолият билан боғлиқ бирор-бир ҳолат мавжуд эмас. Корхона молиявий фаолият даромадлари ҳам ошганлигини кўришимиз мумкин. Фавқулодда фойда эса корхона томонидан нотўғри акс эттирилган. Чунки ўрганганимизда фавқулодда моддага тўғри келадиган бирор даромад турини кўрмадик.

¹ Акбаров Б. Автотранспорт корхонаси харажатлари таҳлили // Бизнес-эксперт. 2017. №12. – Б.63 – 66.

С.Н.Маркованинг фикрича, автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва фойда таҳлилининг асосий мақсади:

– белгиланган кўрсаткичлар ва режанинг бажарилишига баҳо бериш;

– хизмат таннари, фойда ва даромад суммасига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва баҳо бериш ҳисобланади.¹

Т.Шоғиёсов фойдани таҳлил қилишдан мақсад молиявий-иқтисодий жиҳатдан ҳар томонлама асосланган вариантларга таянган ҳолда бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш ва улардан амалда фойдаланиш туфайли молиявий натижаларнинг барқарор ўсишига эришишдир дея таъкидлайди.²

Х.Саидрасулова³ томонидан асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланишни таъминлаш учун доимий равишда қуйидаги тадбирларни амалга ошириш лозимлигини таъкидлайди:

– ишлаб чиқариш харажатларини камайтириб, маҳсулотлар сотиш ҳажмини кўпайтириш;

– 100 ёки 1000 сўмлик асосий ишлаб чиқариш фондларига тўғри келадиган ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмини ошириш;

– капитални шакллантириш манбаларининг структурасини такомиллаштириш;

– асосий ишлаб чиқариш фондлари айланувчанлигини ошириш;

– ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришни такомиллаштириш.

¹ Маркова С.Н. Планирование и анализ доходов и прибыли автотранспортного предприятия «Лайт флеш» // Экономический анализ: теория и практика. 7/10-2003 (июль). – С.28 – 35.

² Шоғиёсов Т. Корхонанинг молиявий натижаларини таҳлил қилиш муаммолари // Молия. 2015. №3.

³ Саидрасулова Х. Методика определения эффективности использования основных производственных фондов // Молия. 2014. №4.

Б.Акбаров автотранспорт корхоналари харажатларини¹ таҳлил қилиш бўйича ёзилган мақолада умумий таҳлил ҳақида фикрлар юритилган бўлиб, тизим корхоналарининг таҳлили бўйича хулосалар шакллантирилмаган.

Биз томондан танлаб олинган объектлар, яъни автомобиль транспорти корхоналарида молиявий натижалар, жумладан, даромад ва харажатлар таҳлилини кўрадиган бўлсак, мазкур субъектларда ҳам даромадлар ва харажатлар шакллантирилишида ўзига хос хусусиятларни кўришимиз мумкин.

Биз томондан тадқиқот объекти сифатида олинган 3-, 8-, 12-автобус саройларида даромадлар ва харажатларнинг асосий қисми хизмат кўрсатишга тўғри келади.

5.4-жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, 3-автобус саройининг маҳсулот сотишдан тушган тушуми йиллар давомида ўзгариш тенденциясига эга бўлиб, 2018 йили 2012 йилга нисбатан 161,8 фоизга ўсганлигини кўришимиз мумкин. Бошқа томондан, буни ўсиш дейишимиз қийин, чунки 7 йил давомида 60 фоиздан кўпроқ суммага ошиши инфляция бўйича йўқотишни ҳам қопламайди. Мазкур автобус саройида асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари кескин ўсганлигини кўришимиз мумкин. Бу эса, олдинги боблардаги хулосаларимиздан келиб чиқадиган бўлсак, ижобий ҳолат эмас. Яъни бу сатрда асосий фаолият билан боғлиқ бирор-бир ҳолат мавжуд эмас. Корхона молиявий фаолият даромадлари ҳам ошганлигини кўришимиз мумкин. Фавқулодда фойда эса корхона томонидан нотўғри акс эттирилган. Чунки ўрганганимизда фавқулодда моддага тўғри келадиган бирор даромад турини кўрмадик.

¹ Акбаров Б. Автотранспорт корхонаси харажатлари таҳлили // Бизнес-эксперт. 2017. №12. – Б.63 – 66.

3-автобус саройида даромадлар ва харажатлар та

Кўрсаткичлар	Корхона жами даромадлари ва харажатлари, ми					
	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Маҳсулотларни сотишдан соф тушум	21389009	24395430	26701195	31505254	30267809	301034
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	1325698	2021060	4349201	1066770	2531172	667233
Молиявий фаолият даромадлари	243423	274588	64856	255902	22489	40879
Фавқулодда фойда					2073200	865561
Жами даромад	22958130	26691078	31115252	32827926	34894670	4584013
Сотилган маҳсулот таннари	20671186	23326027	28212794	29648358	29026801	3787527
Давр харажатлари	2173871	2693058	2690544	3510483	3187155	3636560
Молиявий фаолият харажатлари	517478	1269110	1287287	1683956	2701992	5322366
Тўланган солиқлар					1130	
Жами харажат	23362535	27288195	32190625	34842797	34917078	4683420
Даромадлардан харажатлар айирмаси	-404405	-597117	-1075373	-2014871	-22408	-994070

дан фаолият даро
жат қисми асосий
келади.

Умуман олганда
лари бир-бирига
дан бири асосий д
нарх давлат томон
ёништи-мойлаш м
бошқа харажатлар
нархи ошмаганлиги
Корхона дарома
бўйича таҳлил қил
миз мумкин (5.5-ж

3-автобус саройида даромадлар ва харажатлар таҳ

Кўрсаткичлар	Корхона жами даромадлари ва харажатлари, мин					
	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Маҳсулотларни сотишдан соф тушум	21389009	24395430	26701195	31505254	30267809	3010340
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	1325698	2021060	4349201	1066770	2531172	667233
Молиявий фаолият даромадлари	243423	274588	64856	255902	22489	408793
Фавқулодда фойда					2073200	865561
Жами даромад	22958130	26691078	31115252	32827926	34894670	4584013
Сотилган маҳсулот таннари	20671186	23326027	28212794	29648358	29026801	37875278
Давр харажатлари	2173871	2693058	2690544	3510483	3187155	3636560
Молиявий фаолият харажатлари	517478	1269110	1287287	1683956	2701992	5322366
Тўланган солиқлар					1130	
Жами харажат	23362535	27288195	32190625	34842797	34917078	46834204
Даромадлардан харажатлар айирмаси	-404405	-597117	-1075373	-2014871	-22408	-994070

ви фаолият дари
жати қисми асосий
қелади.

Умуман олганда
лари бир-бирига
дан бири асосий
нарих давлат томон
ёниги-мойлаш м
бошқа харажатлар
нарихи ошмаганлиги
Корхона дарома
бўйича таҳлил қил
миз мумкин (5.5-ж

**Корхона даромадлари ва харажатларининг
турлари бўйича жамига нисбатан улуши**

Кўрсаткичлар	Корхона жами даромадлари ва харажатлари таркиби, %						
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Маҳсулотларни сотишдан соф тушум	93,2	91,4	85,8	96,0	86,7	65,7	84,9
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	5,8	7,6	14,0	3,2	7,3	14,6	14,0
Молиявий фаолият даромадлари	1	1	0,2	0,8	0,1	1	1,02
Фавқулодда фойда					5,9	18,7	
Жами даромад	100	100	100	100	100	100	100
Сотилган маҳсулот таннари	88,5	85,5	87,6	85,1	83,1	80,9	81
Давр харажатлари	9,3	9,9	8,4	10,1	9,1	7,8	11,5
Молиявий фаолият харажатлари	2,2	4,7	4,0	4,8	7,7	11,4	7,5
Тўланган солиқлар					0,0		
Жами харажат	100	100	100	100	100	100	100

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, 3-автобус саройида умумий даромаднинг катта қисми, яъни 90 фоиз атрофида бўлган қисми хизматларни сотишдан тушган соф тушум ҳисобига шаклланган. Бу кўрсаткич таркибан 2014 ва 2016 йилларда бирмунча тушган бўлса-да, 2017 йилдан ташқари қолган йилларда нормал ҳолатда бўлган. 2017 йили эса корхона жами даромадлари таркибида хизматларни сотишдан тушган тушумнинг улуши кескин камайиб кетган. Яъни маз-

кур йилда сотишдан тушган соф тушум 65,7 фоизни ташкил этгани ҳолда асосий фаолиятдан бошқа даромадлар суммаси ўтган йиллардагига караганда кескин ошган.

Бундан ташқари, 2016 ва 2017 йилларда корхонада фавқулодда фойда ҳисобига даромадлар таркибидаги ўзгариш 18,7 фоизга камайган. Корхона фавқулодда фойдаси 2016 йили умумий даромадлар таркибида 5,9 фоизни ташкил этган бўлса, кейинги йили бу кўрсаткич 13 фоизли пунктга ошганлигини кўришимиз мумкин. Бизнинг фикримизча, корхонанинг хизматлар бажаришдан олинган даромадлари камайиши ва бошқа даромадлари кўпайиши ижобий ҳолат ҳисобланмайди. Бу рақамлар корхонанинг молиявий барқарорлиги ижобий эканлигини кўрсатмайди.

Корхона харажатларини таҳлил қиладиган бўлсак, хизматлар таннархини ташкил қилувчи харажатлар хизматларни сотишдан тушган соф тушумга нисбатан 7771878 сўмга ёки 26 фоизга кўплигини кўришимиз мумкин. Бу эса мазкур корхонанинг асосий фаолият билан боғлиқ даромадларидан шу фаолият тури бўйича харажатлари кўплигини ифодалайди.

Корхона харажатларининг умумий харажатлардаги улуши сотишдан тушган соф тушумга нисбатан фоиз кўринишида камроқни ташкил этишини сотиш ва маъмурий харажатлар ҳамда фаолият жараёнидаги айрим харажатларнинг давр харажатларига кўшилиши билан изоҳлаш мумкин.

Умуман олганда, корхона даромадлари ва харажатлари 2012 – 2018 йиллар давомида фақат зарар билан яқунланган. Яна бир жиддий эътибор қаратадиган масала борки, корхона асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари 2012 йили умумий даромадга нисбатан 5,8 фоизни ташкил этган бўлса, 2018 йилга келиб 14 фоизни ташкил этмоқда. Бу эса, олдинги бобларда келтириб ўтганимиздек, ижобий ҳолат ҳисобланмайди. Давр харажатлари 2012 йили жами харажатга нисбатан 9,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2018 йили бу кўрсаткич 11,5 фоизни ташкил этган.

**Корхона даромадлари ва харажатларининг
турлари бўйича жамига нисбатан улуши**

Кўрсаткичлар	Корхона жами даромадлари ва харажатлари таркиби, %						
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Маҳсулотларни сотишдан соф тушум	93,2	91,4	85,8	96,0	86,7	65,7	84,9
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	5,8	7,6	14,0	3,2	7,3	14,6	14,0
Молиявий фаолият даромадлари	1	1	0,2	0,8	0,1	1	1,02
Фавқулодда фойда					5,9	18,7	
Жами даромад	100	100	100	100	100	100	100
Сотилган маҳсулот таннархи	88,5	85,5	87,6	85,1	83,1	80,9	81
Давр харажатлари	9,3	9,9	8,4	10,1	9,1	7,8	11,5
Молиявий фаолият харажатлари	2,2	4,7	4,0	4,8	7,7	11,4	7,5
Тўланган солиқлар					0,0		
Жами харажат	100	100	100	100	100	100	100

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, 3-автобус саройида умумий даромаднинг катта қисми, яъни 90 фоиз атрофида бўлган қисми хизматларни сотишдан тушган соф тушум ҳисобига шаклланган. Бу кўрсаткич таркибан 2014 ва 2016 йилларда бирмунча тушган бўлса-да, 2017 йилдан ташқари қолган йилларда нормал ҳолатда бўлган. 2017 йили эса корхона жами даромадлари таркибида хизматларни сотишдан тушган тушумнинг улуши кескин камайиб кетган. Яъни маз-

кур йилда сотишдан тушган соф тушум 65,7 фоизни ташкил этгани ҳолда асосий фаолиятдан бошқа даромадлар суммаси ўтган йиллардагига қараганда кескин ошган.

Бундан ташқари, 2016 ва 2017 йилларда корхонада фавқулодда фойда ҳисобига даромадлар таркибидаги ўзгариш 18,7 фоизга камайган. Корхона фавқулодда фойдаси 2016 йили умумий даромадлар таркибида 5,9 фоизни ташкил этган бўлса, кейинги йили бу кўрсаткич 13 фоизли пунктга ошганлигини кўришимиз мумкин. Бизнинг фикримизча, корхонанинг хизматлар бажаришдан олинган даромадлари камайиши ва бошқа даромадлари кўпайиши ижобий ҳолат ҳисобланмайди. Бу рақамлар корхонанинг молиявий барқарорлиги ижобий эканлигини кўрсатмайди.

Корхона харажатларини таҳлил қиладиган бўлсак, хизматлар таннархини ташкил қилувчи харажатлар хизматларни сотишдан тушган соф тушумга нисбатан 7771878 сўмга ёки 26 фоизга кўплигини кўришимиз мумкин. Бу эса мазкур корхонанинг асосий фаолият билан боғлиқ даромадларидан шу фаолият тури бўйича харажатлари кўплигини ифодалайди.

Корхона харажатларининг умумий харажатлардаги улуши сотишдан тушган соф тушумга нисбатан фоиз кўринишида камроқни ташкил этишини сотиш ва маъмурий харажатлар ҳамда фаолият жараёнидаги айрим харажатларнинг давр харажатларига қўшилиши билан изоҳлаш мумкин.

Умуман олганда, корхона даромадлари ва харажатлари 2012 – 2018 йиллар давомида фақат зарар билан яқунланган. Яна бир жиддий эътибор қаратадиган масала борки, корхона асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари 2012 йили умумий даромадга нисбатан 5,8 фоизни ташкил этган бўлса, 2018 йилга келиб 14 фоизни ташкил этмоқда. Бу эса, олдинги бобларда келтириб ўтганимиздек, ижобий ҳолат ҳисобланмайди. Давр харажатлари 2012 йили жами харажатга нисбатан 9,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2018 йили бу кўрсаткич 11,5 фоизни ташкил этган.

эса, юкорида таъкидлаб ўтганимиздек, шунча йил давомидаги инфляцияни ҳам қоплай олмайди. Автобус саройида асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари кескин ошиши ҳам ижобий ҳолат эмас. Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари 420 фоиздан орттиқроқ ўсган. Корхонада молиявий фаолият даромадлари ҳам ошганлигини кўришимиз мумкин. Аммо бу сезиларли эмас.

Автобус саройида сотилган маҳсулот таннари 2018 йили 2012 йилга нисбатан 60 фоиз атрофида ошган бўлса, сотилган тушган тушумга нисбатан анча кўп. Бу эса корхона асосий фаолияти зарар билан яқунланганлигини билдиради. Давр харажатлари 130 фоиз атрофида ошган бўлса, молиявий фаолият харажатлари мазкур йиллар давомида кескин ошиб, 2018 йили 2012 йилга нисбатан 1400 фоиздан кўпроқни ташкил этган. Бу ҳолат биз томондан ўрганилганда корхона томонидан олинган валюта кредитлари ҳисобига, яъни валюта мажбуриятини қайта баҳолашдан зарар ҳисобига пайдо бўлган.

12-автобус саройининг даромадлари ва харажатлари та

Кўрсаткичлар	Корхона жами даромадлари ва харажатлари, минг					
	2012	2013	2014	2015	2016	2017

12-автобус саройининг даромад ва харажатлари бир-бирига мутаносиб эмас. Бунинг асосий сабабларидан бири асосий даромади йўловчи ташиш билан боғлиқлиги, нарх давлат томонидан белгиланиши, бир неча йиллардан бери ёнилғи-мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар, иш ҳақи ва бошқа харажатларнинг нархи кўтарилиб, йўл чипталарининг нархи ошмаганлигидир.

Қуйида мазкур автобус саройининг даромадлари ва харажатларини таркиби бўйича кўриб чиқамиз (5.7-жадвалга қаранг).

5.7-жадвал

Корхона даромадлари ва харажатларининг турлари бўйича жамига нисбатан улуши

Кўрсаткичлар	Корхона жами даромадлари ва харажатлари таркиби, %						
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Маҳсулотларни сотишдан соф тушум	94,7	91,3	85,3	89,8	84,6	67,4	84,1
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	4,2	7,7	1,7	5,9	9,6	13,2	15,4
Молиявий фаолият даромадлари	1	1	0,1	4,3	0,0	0,5	0,4
Фавқулодда фойда				0,0	5,9	19,0	
Жами даромад	100	100	100	100	100	100	100
Сотилган маҳсулот таннари	87,3	83,7	86,0	87,1	83,2	78,9	79,0
Давр харажатлари	11,1	12,0	9,7	10,9	10,3	8,0	8,1
Молиявий фаолият харажатлари	1,6	4,3	4,3	2,0	6,5	13,1	12,8
Жами харажат	100	100	100	100	100	100	100

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, 12-автобус саройида умумий даромад таркиби 3-автобус саройига нисбатан диверсификацияга эга. Яъни бу автобус саройида хизматлар реализациясидан тушган соф тушум биз таҳлил

қилаётган 2012 – 2013 йилларда 90 фоиздан ортган бўлса, ундан кейинги йилларда 90 фоизга етмаган. 2018 йили 84,1 фоизни ташкил этган. Бундан ташқари, 2016 ва 2017 йилларда корхонада фавқулодда фойда ҳисобига даромадлар таркибидаги ўзгариш мос равишда 5,9 ва 19 фоизга камайган. Корхона фавқулодда фойдаси 2016 йили умумий даромадлари таркибида 5,9 фоизни ташкил этган бўлса, кейинги йили бу кўрсаткич 19 фоизли пунктга ошганлигини кўришимиз мумкин. Бизнинг фикримизча, корхонанинг хизматлар бажаришдан олинган даромадлари камайиши ва бошқа даромадлари кўпайиши ижобий ҳолат ҳисобланмайди. Бу рақамлар корхонанинг молиявий барқарорлиги ижобий эканлигини кўрсатмайди. Яъни бу автобус саройида ҳам асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари ўсиш тенденциясига эга. 2012 йили 4,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2018 йили 15 фоиздан кўпроқни ташкил этиб, салкам 4 баробарга ошган.

Автобус саройи харажатларини таҳлил қиладиган бўлсак, хизматлар таннархини ташкил этувчи харажатлар хизматларни сотишдан тушган соф тушумга нисбатан кўплигини кўришимиз мумкин. Бу эса мазкур корхонанинг асосий фаолият билан боғлиқ даромадларидан шу фаолият тури бўйича харажатлари кўплигини ифодалайди. Унутмаслик лозимки, бундан ташқари, корхона давр харажатлари таркибида ҳам асосий фаолиятга алоқадор сотиш, маъмурий ва бошқа операция харажатлар мавжуд. Агар улар ҳам инобатга олинадиган бўлса, корхонанинг маҳсулот сотишдан тушган тушуми янада пасайиб кетади.

Мазкур корхонада ҳам харажатларнинг умумий харажатлардаги улуши сотишдан тушган соф тушумга нисбатан фоиз кўринишида камроқни ташкил этишини сотиш ва маъмурий харажатлар ҳамда фаолият жараёнидаги айрим харажатларнинг давр харажатларига кўшилиши билан изоҳлаш мумкин. Умуман олганда, корхона даромадлари ва харажатлари 2012 – 2018 йиллар давомида фақат зарар билан яқунланган.

5.8-жадвал

8-автобус саройида даромадлар ва харажатлар таҳлили

Кўрсаткичлар	Корхона жами даромадлари ва харажатлари, минг сўм							2018 йил 2012 йилга нисб. ўзгар.%
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Маҳсулотларни со- тишдан соф тушум	11069924	13358797	15137059	18770270	17252777	14898436	24153888	218,2
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	1709562	1741262	3653506	653945	1445057	9574293	10723208	627,2
Молиявий фаолият даромадлари	244628	283541	128406	484370	71031	173241	194029,92	79,3
Фавқулодда фойда					1043200		0	
Жами даромад	13024114	15383600	18918971	19908585	19812065	24645970	35071126	269,3
Сотилган маҳсулот таннархи	12417157	13579086	18512936	19139847	17318838	20683894,0		
Давр харажатлари	1654081	1937947	2372381	2829670	2976913	3189817,0	26889062	216,5
Молиявий фаолият харажатлари	343544	819376	871319	1400302	2295650	3407947,0	3987271,3	241,0
Тўланган солиқлар							4259933,8	1240
Жами харажат	14414782	16336409	21756636	23369819	22591401	27281658	35136267	243,7
Даромадлардан ха- ражатлар айирмаси	-1390668	-952809	-2837665	-3461234	-2779336	-2635688	-65141,3	

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, 8-автобус саройида умумий даромаднинг 69 фоизи хизматларни сотишдан тушган соф тушум ҳисобига шаклланган. Бу кўрсаткич 2015 йилдан ташқари барча йилларда 90 фоиздан паст бўлган, фақатгина 2015 йили 94,3 фоизни ташкил этган.

2016 йили корхонада фавқулодда фойда ҳисобига даромадлар бирмунча ошган, аммо кўрсаткич даромаднинг сезиларли ошишига олиб келмаган. Корхона фавқулодда фойдаси 2016 йили умумий даромадлари таркибида 5,3 фоизни ташкил этган бўлса, кейинги йили бу кўрсаткич мавжуд эмас. Бизнинг фикримизча, бу ерда ҳам корхонанинг хизматлар бажаришдан олинган даромадлари камайиши ва бошқа даромадлари кўпайиши ижобий ҳолат ҳисобланмайди. Бу рақамлар корхонанинг молиявий барқарорлиги ижобий эканлигини кўрсатмайди. Аксинча, корхона соф рентабеллигининг пасайиб кетишига ҳам олиб келади.

8-автобус саройи харажатларини таҳлил қиладиган бўлсак, хизматлар таннархини ташкил қилувчи харажатлар умумий харажатларнинг 76 фоизини ташкил этиб, бир қарашда сотишдан тушган соф тушумга нисбатан салмоғи юқори эканлигини кўрсатиб турибди. Бу эса мазкур корхонанинг асосий фаолият билан боғлиқ даромадларидан шу фаолият тури бўйича харажатлари кўплигини ифодалайди.

Корхона харажатларининг умумий харажатлардаги улуши сотишдан тушган соф тушумга нисбатан фоиз кўринишида камроқни ташкил этишини сотиш ва маъмурий харажатлар ҳамда фаолият жараёнидаги айрим харажатларнинг давр харажатларига қўшилиши билан изоҳлаш мумкин.

Мазкур корхонада ҳам корхона даромадлари ва харажатлари 2012 – 2018 йиллар давомида фақат зарар билан яқунланган.

Юқоридаги 3 та автобус саройи маълумотларидан кўришимиз мумкинки, уларнинг фаолияти зарар билан яқунланган.

Бунинг энг ёмон томони зарарнинг асосий қисми асосий фаолиятдан эканлигидадир (5.9-жадвал).

5.9-жадвал

Автомобиль транспорти корхоналарида 2018 йили жами даромад ва харажатлар¹

Корхоналар	*Жами даромад	*Жами харажат	Фарқи
3-автобус саройи	45840134	46834204	-994070
8-автобус саройи	24645970	27281658	-2635688
12-автобус саройи	36807128	39289012	-2481884

Бу ерда жами даромад ва жами харажат дейилганда «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» маълумотларидан даромад (фойда) кўрсаткичлари ҳамда харажатлар йиғиндиси олинди.

5.9-жадвал маълумотларидан умумий хулоса қилишимиз мумкинки, 3 та автобус саройида ҳам 2018 йилдаги харажатлар даромадлардан кўп бўлган. Таҳлиллардан кўрдикки, мазкур корхоналарда харажатларнинг ошиб кетишига қуйидаги омиллар сабаб бўлган:

- ёнилғи-мойлаш ва эҳтиёт қисм билан харажатларнинг ошиб кетиши;
- иш ҳақи билан боғлиқ харажатларнинг ошиб кетиши;
- валютага олинган кредитлар бўйича валюта курсидан салбий фарқлар бўйича харажатларнинг сезиларли эканлиги;
- йўловчи ташиш билан боғлиқ харажатларнинг олинадиган тушумга нисбатан юқори ўсиши, яъни хизматлар нархи ўсиб бориши кузатилган бўлса-да, йўлқира нархларининг йиллар давомида ўзгармасдан қолиши ва б.

¹ Корхона маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Фикримизча, корхоналарнинг фойда билан ишлашини таъминлаш учун, биринчи навбатда, қилинган харажатларга мувофиқ реализацияни амалга ошириш, яъни йўлкира ҳақларини бозор талабидан келиб чиққан ҳолда эркин белгилаш лозим. Юқоридаги корхоналарда асосий фаолиятнинг фойдаси пасайиб бормоқда, корхона бошқа даромадларининг ошиши эса унинг молиявий барқарорлигини ифодаламайди. Шу боис корхона асосий фаолиятдан даромад олиш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиши лозим.

5.3. Даромадлар ва харажатларни ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш услубиётини такомиллаштириш

Иқтисодий фаолият натижасида даромад олиш асосий мақсад қилиб қўйилади. Шу боис автомобиль транспорти корхоналарида ҳам фаолият натижалари бўйича фойда олиб ишлашлари нафақат уларнинг рентабеллигини оширади, балки аҳолига сифатли хизмат кўрсатишни рағбатлантиради. Корхоналар рентабеллигини аниқлаш ва унга баҳо бериш мазкур корхонанинг даромадлилик даражасини аниқлашнинг асосий усулларида бири ҳисобланади.

Нафақат республикамизда, балки хорижий мамлакатлар амалиётида ҳам рентабелликни аниқлаш орқали корхона молиявий ҳолатига баҳо берилади. Шунинг учун корхоналарда рентабелликни аниқлаш, шу асосда корхона молиявий аҳолига нисбатан аниқ ва тўғри хулосалар чиқариш лозим. Рентабелликнинг тўғри аниқланиши, рентабелликни аниқлашда кўрсаткичларнинг тўғри танланиши корхонада тўғри ва истиқболли бошқарув қарорларини қабул қилишга сабаб бўлади, бунинг акси эса нотўғри қарорларни қабул қилишга ёки нотўғри хулосани шакллантиришга олиб келиши мумкин.

Ўрганишлар шуни кўрсатдики, рентабеллик бўйича бирор меъёрий-услубий ҳужжатда аниқ норма ёки тартиб мавжуд

эмас. Аммо рентабеллик ва унинг айрим турлари бўйича тавсиялар ва маълумотлар мавжуд. Жумладан, А.Ваҳобов ва бошқалар томонидан ёзилган дарсликда рентабелликнинг қуйидаги турларини аниқлаш тартиби келтирилган¹:

1. Ишлаб чиқариш харажатларига нисбатан рентабеллик.

$$P = \frac{\text{соф фойда}}{\text{Ишлаб чиқариш харажатлари}} \times 100\% \quad (5.1)$$

Ушбу кўрсаткич бир сўмлик ишлаб чиқариш харажати ҳисобига олинган фойда суммасини характерлайди.

2. Асосий воситалар рентабеллиги. Асосий воситалар рентабеллиги ҳар бир сўмлик ёки минг сўмлик асосий восита ҳисобига тўғри келадиган фойда суммасини характерлайди. Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати}} \times 100\% \quad (5.2)$$

3. Сотиш бўйича рентабеллик. Сотиш бўйича рентабеллик сотилган маҳсулотларнинг фойдалилик даражасини характерлайди. Ушбу кўрсаткич сотишдан олинган ялпи фойда суммасини маҳсулотларни сотишдан олинган тушумга бўлиш асосида аниқланади. Яъни

$$P = \frac{\text{Сотишдан олинган фойда}}{\text{Сотишдан олинган тушум суммаси}} \times 100\% \quad (5.3)$$

¹ Ваҳобов А.В., Иброҳимов А.Т., Ишонқулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. – Тошкент: Шарқ, 2005.

4. Оборот активлар рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич оборот активларнинг ҳар бир сўмига тўғри келадиган фойда, соф фойда суммасини характерлайди. Оборот активлар рентабеллиги олинган соф фойда суммасини оборот активларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Оборот активлар ўртача йиллик қиймати}} \times 100\% \quad (5.4)$$

5. Жами мулк рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхона мулкининг фойдалилик даражасини характерловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. У ҳар бир сўмлик мулкка тўғри келадиган соф фойда суммасини ифодалайди.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Корхона мулки жами}} \times 100\% \quad (5.5)$$

6. Ўз маблағлари рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхонанинг ўзига тегишли бўлган маблағларнинг фойдалилик даражасини характерлайди. Корхона соф фойдасини унинг ўзлик маблағлари манбаига бўлиш асосида ўзлик капиталининг фойдалилик даражаси ўрганилади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Корхона ўзлик маблағлари}} \times 100\% \quad (5.6)$$

7. Қарз маблағлари рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхона соф фойдасининг қарзга олинган маблағларига нисбати асосида аниқланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик қарз маблағига тўғри келадиган фойда суммасини ифодалайди.

Соф фойда

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Қарз маблағлари жами}} \times 100\% \quad (5.7)$$

Қарз маблағлари жами

8. Асосий воситалар ва моддий оборот маблағлари рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини корхона асосий воситалари ва моддий оборот маблағлари ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади. У ҳар бир сўмлик асосий ва оборот маблағига тўғри келадиган фойда суммасини характерлайди.

Соф фойда

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Асосий ва оборот маблағлари ўрт. йил. қийм.}} \times 100\% \quad (5.8)$$

Асосий ва оборот маблағлари ўрт. йил. қийм.

Юқоридагилардан кўришимиз мумкинки, маҳсулотни сотишга нисбатан рентабеллик ўзгаришига сотишдан олинган ялпи фойда суммасининг ўзгариши ва сотишдан олинган тушумлар суммасининг ўзгариши таъсир этса, асосий воситалар рентабеллигига корхона соф фойдасининг ўзгариши ва асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати ўзгариши, умумий рентабелликка бир сўмлик тушумга тўғри келадиган соф фойда суммасининг ўзгариши, асосий воситалар қайтимининг ўзгариши ва моддий оборот маблағлар қайтимининг ўзгаришлари таъсир қилган.

Ўрганилган рентабелликни аниқлаш формулалари республикамиз олимлари томонидан яратилган адабиётда келтирилган бўлиб, бундан бошқа манбаларда ҳам рентабелликни аниқлаш масаласи доимий мунозарага сабаб бўлган.

Жумладан, Ш.Тожибоева рентабеллик кенг қамровли тушунча эканлигини таъкидлаб, бугунги кунда амалда қўлланаётган рентабелликни ҳисоблаш формулаларида хатолик борлигини таъкидлайди. Аммо муаллиф томонидан муаммони бартараф этиш бўйича етарлича тавсиялар берилмаган.¹

¹ Тожибоева Ш.А. Савдо ташкилотларининг молиявий натижаларини таҳлил қилиш усуллари тақомиллаштириш йўллари. Иқтисод фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2007.

Н.М.Пахновская, Д.А.Ищанова автомобиль транспорти корхоналарида харажатлар рентабеллиги ва рейсларнинг умумий сони ўртасидаги боғлиқликни келтиради.¹

И.Т.Абдукаримовнинг фикрича, корхона самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларга²:

– сотиш бўйича рентабеллик (асосий фаолиятдан) сотишдан олинган фойдани сотишдан тушган тушумга нисбати сифатида аниқланади;

– харажатлар рентабеллиги соф фойданинг харажатларга нисбати сифатида аниқланади;

– хусусий капитал рентабеллиги соф фойданинг хусусий капиталнинг ўртача йиллик қийматига нисбати сифатида аниқланади;

– умумий капитал рентабеллиги соф фойданинг корхона жами капиталига нисбати сифатида аниқланади;

– хусусий капитални инвестиция маблағлари билан камраб олиш коэффициенти хусусий капитал ўртача йиллик қийматининг соф фойдага нисбати сифатида аниқланади.

Муаллиф сотиш бўйича рентабелликни сотишдан олинган фойданинг сотишдан тушган тушумга нисбати сифатида аниқлашни таклиф этган бўлса-да, сотишдан олинган фойдани ҳисоблаш тартибини келтирмаган. Фикримизча, у сотишдан олинган фойдага сотишдан тушган тушумдан сотилган маҳсулот таннархининг айирмаси сифатида қараган.

А.З.Авлоқулов рентабеллик кўрсаткичларини аниқлаш тартибини³ келтирган бўлиб, ўрганишлар асосида рентабеллик турларини гуруҳларга бўлган. Муаллиф рентабеллик 3 та йирик гуруҳга бўлинишини айтиб, фаолият рентабеллиги кўр-

¹ Пахновская Н.М., Ищанова Д.А. Развитие методов управления затратами в системе финансового управления автотранспортного предприятия // Вестник ОГУ. 2014. №14 (175). – С.319 – 323.

² Абдукаримов И.Т. Отчет о прибылях и убытках – основной источник информации для мониторинга и анализа финансовых результатов предприятия // Актуальные вопросы экономики и управления. 2013. №1 (047).

³ Авлоқулов А.З. Рентабеллик кўрсаткичларининг турлари ва уларни аниқлаш тартиби // Молия. – Тошкент, 2018. №5. – Б.22.

саткичларини ҳам алоҳида гуруҳ сифатида келтиради. Бундай гуруҳлаш ҳақиқатда корхона фаолияти билан боғлиқ молиявий ҳолатга баҳо беришни таъминлайди. Аммо муаллиф томонидан мазкур кўрсаткичларни ялпи фойда (030-сатр), соф фойда (270-сатр) маълумотларини сотилган маҳсулот таннархи ёки тушумга бўлиш орқали аниқлаш келтирилиши фаолият билан боғлиқ рентабелликни келтириб чиқармайди. Тушум сотилган маҳсулот таннархидан юқори бўлиши бу корхона фаолияти рентабелли дегани эмас. Чунки бу ерда фаолият билан боғлиқ сотиш, маъмурий харажатлар, солиқ харажатлари ва бошқа харажатлар мавжуд.

Кўпчилик манбаларда рентабелликнинг учта гуруҳга бўлиб ўрганилганлигини кўришимиз мумкин:

- сотиш билан боғлиқ рентабеллик;
- харажатлар ва инвестиция лойиҳаларининг қопланганлигини кўрсатувчи рентабеллик;
- капитал ва унинг таркибий қисмлари даромадлилиги билан боғлиқ рентабеллик.

Умуман, биринчи гуруҳ рентабеллигини ҳисоблашда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот маълумотларидан фойдаланилади. Яъни бу ерда сотилган маҳсулот ва унинг таннархи, ялпи фойда ва у билан боғлиқ молиявий кўрсаткичлар олинади. Иккинчи гуруҳда асосан инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлиги таҳлил қилиниб, шу бўйича рентабеллик аниқланади. Учинчи гуруҳда эса бевосита капитал билан боғлиқ рентабеллик аниқланади.

Жаҳон амалиётида рентабеллик фойдага нисбатан, ишлаб чиқариш активларига нисбатан, пул маблағларига нисбатан аниқланиши кўп кузатилади. Корхоналарда пул маблағларининг кўпайиши, фойданинг ошиши билан боғлиқ рентабеллик кўрсаткичлари кўпроқ ҳисоб-китоб қилинади. Рентабеллик ва унинг корхона молиявий натижасига ҳамда мамлакат иқтисодий тараққиётига таъсири, уни аниқлаш услубиёти бўйича ҳам олимлар томонидан турли фикрлар илгари сурилган.

Жумладан, Жофfrey Виттингтон саноат корхоналарининг рентабеллиги уларнинг иктисодий ўсишига боғлиқлигини таъкидлайди.¹ Муаллиф фикрича, фойда билан боғлиқ рентабеллик саноат корхоналарининг иктисодий ўсишига замин яратади. Аммо у рентабелликнинг фойданинг ўсишига таъсирини баҳолашда қайси молиявий кўрсаткичга нисбатан ҳисобланиши кераклигинини келтирмайди.

Фикримизча, рентабелликни аниқлашда фойда турлари ва таркибини аниқ кўрсатган ҳолда ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш лозим. Чунки айнан бир турдаги фойда ёки даромад кўрсаткичи корхона даромадлилигини ифодаламаслиги мумкин. Масалан, корхона асосий фаолият билан боғлиқ фаолиятдан зарар кўргани ҳолда унинг фаолиятига боғлиқ бўлмаган даромадининг ошиши ҳисобига рентабеллик даражаси юқори бўлиши мумкин.

А.М.Фридман рентабелликни оширишнинг асосий йўналишлари сифатида:

- корхона фаолиятининг ривожланишидан олинган фойда суммасини кўпайтириш;
- ресурслардан фойдаланиш даражасини ошириш;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш, материал харажатларини тежаш;
- корхона ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш ҳамда солиқни оптимал режалаштириш;
- операцион фаолият даромадларини ошириш ва харажатларни камайтириш;
- корхонанинг техник, тижорат, маркетинг, молиявий, иктисодий ва бошқа хизматлар билан боғлиқ фаолиятлари сифатини оширишни келтириб ўтади.²

¹ Geoffrey Whittington Profitability. Accounting Theory and Metodology. Taylor and Francis e-Library. – London-New York, 2007. – P.45.

² Фридман А.М. Финансы организации (предприятия). Учебник. 2-е изд. – М.: Дашков и К, 2013. – С.368 – 369.

А.М.Фридман томонидан санаб ўтилган рентабелликка таъсир қилувчи омиллар батафсил ёритилган бўлса-да, фақатгина корхонага боғлиқ бўлган ички омиллар берилган. Корхонага боғлиқ бўлмаган ташқи омиллар ҳисобга олинмаган. Солиқларни режалаштириш орқали уларни оптималлаштириш ҳақида тўхталган бўлса-да, бу корхонага боғлиқ эмаслиги эътибордан четда қолган. Бундан ташқари, муаллиф рентабелликни оширишнинг асосий йўналишлари сифатида бевосита фаолият билан боғлиқ даромадларни келтирган бўлса-да, хизматлар сифатини ошириш йўналишини ҳам келтириб, буни изоҳлаб бермаган.

В.М.Семенов ва Н.В.Василенкова рентабеллик фойдага тўғри, ишлаб чиқариш фондларига тескари боғлиқ дея таъкидлайди.¹ Бу ерда муаллифлар фақатгина ишлаб чиқариш ва фойда билан боғлиқ рентабеллик кўрсаткичига эътибор қаратганлиги кўриниб турибди.

А.Ўлмасов ва А.Ваҳобов фойдани максималлаштириш рентабелликни оширишини таъкидлаб, унга эришиш йўлларига қуйидагиларни киритади²:

- ишлаб чиқаришни реструктуризациялаш ва диверсификациялаш;
- ресурсларни тежаб-тергаб ишлатиш;
- капитал таркибини такомиллаштириш;
- меҳнат мотивациясини кучайтириш.

Муаллифлар томонидан асосий эътибор фойда ва ишлаб чиқаришни кўпайтиришга қаратилганлигидан кўриниб турибдики, бу ерда ҳам асосий урғу фойдага берилган.

А.Ваҳобов ва Т.Маликов хўжалик юритувчи субъектларнинг рентабеллигини оширувчи омилларни икки гуруҳга бўлади³:

- фойда суммасини кўпайтириш;

¹ Семенов В.М., Василенкова Н.В. Управления финансами промышленности. Учеб. пособие. – М.: Финансы и статистика, 2012. – С.60 – 61.

² Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иктисодиёт назарияси. Дарслик. – Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2014. – Б.153 – 155.

³ Ваҳобов А., Маликов Т. Молия. Дарслик. – Тошкент: Ношир, 2012. – Б.232.

– фойда олиш учун харажатларнинг даражасини ва ресурсларни камайтириш.

Бизнинг фикримизча, рентабелликни кўпайтириш асосий мақсад бўлиб қолмаслиги лозим. Корхона фаолиятида рентабеллик ошганлиги унинг фаолияти самарадорлигини ифодаламайди. Яъни агар асосий фаолият билан боғлиқ бўлмаган фаолиятдан олинган даромад ҳисобига корхона рентабеллиги ошадиган бўлса, бундай рентабеллик ошишига қараб унинг фаолиятига баҳо бериш ёки чора-тадбирлар белгилаш янада хато қарорларни келтириб чиқаради.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда қуйидаги хулосага келинди:

1. Рентабелликни аниқлашда, биринчи навбатда, молиявий кўрсаткичларни тўғри танлаш лозим.

2. Рентабеллик даражасини аниқлашда асосий эътиборни фаолият билан боғлиқ тушум ёки фойдага қаратиш керак.

3. Корхона фаолияти билан боғлиқ рентабеллик ва унинг барқарорлиги ўртасидаги боғлиқликни доимий равишда таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

Фаолият билан боғлиқ рентабелликни аниқлашда фақатгина фаолият билан боғлиқ фойда ва харажатларга асосланилиши корхонанинг ҳақиқий ўсишини кўрсатиб, сунъий ўсишига қараб баҳо беришдек хатоликнинг олдини олади. Масалан, соф фойдаси 150 миллион сўмни ташкил этган корхонада фойданинг 50 миллион сўми фавқулодда фойда ҳисобига, 50 миллион сўми жарима ундириш ҳисобига, 25 миллион сўми инвентаризация натижасида ортиқча чиққан қийматликнинг кўпайиши ҳисобига, 25 миллион сўми омбордаги қолдиқ товар моддий захирасини сотиш ҳисобига шаклланган бўлса, бу корхонанинг фойдасига қараб қандай баҳо бериш ёки қарор қабул қилиш мумкин? Агар фойданинг таркибини аниқлаш-тирмасдан корхона рентабеллигини аниқласак, биз томондан чиқарилган қарорлар ва уларнинг натижаси ҳам салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Яна бир мисол, корхонанинг катта миқдордаги кредиторлик қарзи ҳисобдан чиқарилиши (олувчи томон воз кечиши ёки бошқа сабабларга кўра) корхона даромадларига олинади. Бу эса корхона солиқ тўлагунга қадар фойдани, айти дамда, соф фойдани кўпайтириб, рентабелликнинг ҳам ошишига олиб келади. Аммо корхона бу рентабелликни ошириш учун ҳеч қандай иш қилмаган.

4.2-бўлимда кўриб чиқдикки, биз томондан ўрганилган автомобиль транспорти корхоналари деярли ҳар йили маълум миқдордаги зарар билан фаолиятини якунланган. Аммо уларнинг асосий фаолиятларидан зарарлари катта бўлиб, бошқа даромадлар ҳисобидан мазкур зарарларни камайтиришга эришилган. Бу эса корхона фаолияти самарадорлигини ифодаламайди.

Амалиётда соф фойдага нисбатан аниқланадиган рентабелликда, одатда, корхонанинг тақсимланмаган соф фойдаси рентабеллик аниқланаётган кўрсаткичга бўлинади ҳамда мазкур бухгалтерия ҳисоби объекти бўйича рентабеллик аниқланади. Айти дамда, корхона молиявий мустақиллик коэффициенти ҳисоблашда ҳам ўз маблағлари манбалари (баланс пассиви 1-бўлим) баланснинг жами суммасига бўлинади ҳамда корхонанинг молиявий мустақиллигига, аниқроғи, унинг молиявий барқарорлигига баҳо берилади. Аммо мазкур тартиб асосида корхона фаолиятини таҳлил қилиш унинг асосий кўрсаткичлари бўлган рентабеллик ва молиявий мустақиллик коэффициенти аниқлаш ва таҳлил қилиш бўйича хулосанинг нотўғри шакллантирилиши ҳамда корхона фаолиятига хато баҳо берилишига олиб келади.

Бугунги кунда мавжуд ҳисобот шакллари ва мавжуд формулалар асосида аниқланган рентабеллик даражалари корхоналарнинг ҳақиқий аҳволини кўрсатмаслиги асосланган ҳамда муаллиф томонидан рентабелликни қуйидагича аниқлаш механизми таклиф этилган:

Рентабеллик даражаси фаолият турларига қараб аниқланиши, корхона тўғрисида ҳаққоний ва шаффоф маълумотни тақ-

дим этиб, тўғри ва холисона баҳо бериш ҳамда фаолият турига боғлиқ аниқ қарорлар чиқариш имконини беради (5.10-жадвалга қаранг).

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, корхона рентабеллик кўрсаткичи ҳамда молиявий мустақиллик кўрсаткичи фаолият билан боғлиқ бўлмаган даромадлар ҳисобига амалдаги формулалар асосида ҳисоблаганда бир қанча ижобий кўрсаткичга эга. Ўрганишлар шуни кўрсатдики, корхона асосий фаолият фойдаси, аслида, мавжуд бўлмай, 2017 ва 2018 йилларда ҳам асосий фаолияти бўйича зарар билан яқунланган. Аммо корхона томонидан ундирилган пеня, эскирган асосий воситасининг сотилишидан олинган фойда ҳамда катта миқдордаги ҳомийлик (қайтарилмайдиган молиявий ёрдам) олиниши ҳисобига унинг умумий соф фойдаси юқори бўлган.

5.10-жадвал

«Тошшаҳартрансхизмат» АЖ 18-автобус саройининг молиявий натижалар таҳлили¹ (минг сўмда)

Кўрсаткичлар	2017	2018	Фарқи, +/-
*Жами даромад	45840134	55008160,8	9168026,8
*Жами харажат	44834204	51559334,6	6725130,6
Корхона фойдаси (Зарар)	1005930	3448826,2	2442896,2
Баланс жами	33141178	56181864	23040686
Хусусий капитал суммаси	17829586	15 994555	-1835031
Молиявий мустақиллик коэффициенти	0,54	0,28	-0,25
Соф фойдага нисбатан рентабеллик, %	2,2	6,7	4,4

¹ Муаллиф таклифлари асосида шакллантирилган.

Корхона фаолияти билан боғлиқ бўлмаган даромадлар ва харажатлар чегирилганда молиявий мустақиллик ва рентабеллик кўрсаткичлари			
Корхона асосий фаолият даромадлари		46756936,68	7792822,78
Корхона асосий фаолият харажатлари		49496961,22	6456125,38
Корхона асосий фаолият соф фойдаси (Зарар)		-2740024,536	1336697,4
Баланс жами		56181864	23040686
Хусусий капитал суммаси		15194827,25	-1743279,5
Молиявий мустақиллик коэффициенти		0,27	-0,24
Соф фойдага нисбатан рентабеллик, %		-5,5	3,9

**Бу рақамлар «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» шаклининг тегишли даромад ва харажатларни ифодаловчи сатрлари йиғиндисини сифатида олинган.*

Ушбу жадвалда соф фойдага нисбатан рентабеллик дейилганда жами харажат ва жами даромад орасидаги фарк, яъни соф фойдани жами харажатга бўлиш назарда тутилди. Жадвалнинг 2-қисмида эса асосий фаолият даромадларидан асосий фаолият билан боғлиқ барча харажатларни айирмаси сифатида чиқарилган асосий фаолиятнинг соф фойдасини шу фойда топишда қилинган барча харажатларга нисбати сифатида олинди. Бу рентабелликни аниқлаш тартибини умумий рентабеллик, фаолият билан боғлиқ рентабеллик ёки соф фойдага нисбатан рентабеллик деб аташни маъқул деб билдик.

Бир вақтнинг ўзида мазкур ўзгариш тақсимланмаган фойда сифатида хусусий капиталнинг ҳам ошишига олиб келган. Бу,

аслида, корхонанинг яхши фаолият юритаётганлиги ёки унинг молиявий барқарорлигини ифодаламайди.

Ўрганишлар кўрсатдики, бугунги кунда амалдаги мавжуд ҳисобот шакллари ва мавжуд формулалар асосида шу ҳисобот шаклларида маълумотларни олиш ҳисобига аниқланган рентабеллик даражалари корхоналарнинг ҳақиқий аҳволини кўрсатмайди.

Биз томондан асосий фойдага нисбатан рентабелликни қуйидаги икки йирик гуруҳга бўлиб ўрганиш тавсия этилди:

Умумий рентабеллик = соф фойда/харажатлар*100

Яъни

$$UR = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Харажатлар}} \times 100\% \quad (5.9)$$

1. Фаолият билан боғлиқ рентабеллик = фаолият билан боғлиқ жараёндан олинган соф фойда / фаолият билан боғлиқ харажатлар*100

$$P = \frac{\text{Фаолият билан боғлиқ соф фойда}}{\text{Фаолият билан боғлиқ харажатлар}} \times 100\% \quad (5.10)$$

Худди шу тартибда асосий фаолият ва бошқа фаолият рентабеллигини ҳам ҳисоблаш мумкин.

Рентабеллик даражаси фаолият турларига қараб аниқланиши корхона тўғрисида аниқ ва шаффоф маълумотни тақдим этиб, унга тўғри ва холисона баҳо беришни таъминлайди.

Бундан ташқари, корхона фойдаси билан боғлиқ бир қанча кўрсаткичлар тизимини ҳам унинг фаолият тури билан боғлиқ ҳолда ҳисоблаш тавсия этилди (5.11-жадвалга қаранг).

**Рентабеллик ва молиявий коэффициентларни
аниқлаш тартиби**

Молиявий кўрсаткичлар	Амалда	Таклиф
Рентабелликни ифодаловчи кўрсаткичлар		
Ишлаб чиқариш харажатларига нисбатан рентабеллик	Соф фойда/Ишлаб чиқариш харажатлари	Фаолият фойдаси/ Ишлаб чиқариш харажатлари
Асосий воситалар рентабеллиги	Соф фойда/Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати	Фаолият фойдаси/ Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати
Жорий активлар рентабеллиги	Соф фойда/Жорий активлар ўртача йиллик қиймати	Фаолият фойдаси/ Жорий активлар ўртача йиллик қиймати
Ўз маблағлари рентабеллиги	Соф фойда/Ўз маблағлари	Фаолият фойдаси/Ўз маблағлари
Молиявий коэффициентлар		
Молиявий мустақиллик коэффициенти	Хусусий капитал/Баланс жами	(Хусусий капитал-фаолият билан боғлиқ бўлмаган фойда)/Баланс жами
Қарз ва ўз маблағлари ўртасидаги нисбат коэффициенти	(Мажбуриятлар-узок муддатли мажбуриятлар)/Хусусий капитал	(Мажбуриятлар-узок муддатли мажбуриятлар)/(Хусусий капитал-фаолият билан боғлиқ бўлмаган фойда)
Захира ва харажатларни ўз манбалари билан қопланганлик коэффициенти	(Хусусий капитал+узок муддатли мажбуриятлар-узок муддатли активлар)/товар-моддий захиралар	(Хусусий капитал-фаолият билан боғлиқ бўлмаган фойда+узок муддатли мажбуриятлар-узок муддатли активлар)/товар-моддий захиралар

<p>Маблағларнинг чаққон ҳаракатчанлик коэффициенти</p>	<p>(Хусусий капитал+узок муддатли мажбуриятлар- узок муддатли активлар)/ Хусусий капитал</p>	<p>(Хусусий капитал- фаолият билан боғлиқ бўлмаган фойда+узок муддатли мажбуриятлар- узок муддатли активлар)/ Хусусий капитал</p>
--	--	---

Мазкур коэффициентларнинг биз томондан таклиф этилган тартибда аниқланиши корхона фаолияти билан боғлиқ фойда суммасига нисбатан соф, аниқ, тўғри хулосаларни чиқаришга олиб келиб, бошқарув қарорларини қабул қилишда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, биз томондан корхона фаолиятини доимий равишда таҳлил қилиб бориш мақсадида даромадлар ва харажатларни ҳисобга олиш регистри таклиф этилди (4-иловага қаранг). Мазкур регистр маълумотлари асосида корхоналарнинг фаолият билан боғлиқ даромадлари, умумий даромадлари ва худди шу тартибда харажатлар, фаолият билан боғлиқ харажатлар тўғрисида маълумот олиш имконияти яратилди.

Бешинчи боб бўйича хулосалар

Монографик тадқиқотнинг бешинчи боби натижалари бўйича чиқарилган хулосалар:

1. Ташқи фойдаланувчиларга корхоналарнинг даромадлари ва харажатлари тўғрисида ахборот берувчи ҳисобот шакли молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот саналади. Шу боис корхона даромадлари ва харажатлари таҳлил қилинаётганда ҳисоб-ахборот таъминоти ҳам мазкур ҳисобот шакли бўлади.

2. Молиявий натижалар таҳлилининг асосий мақсади стандарт ва умумий бўлиб, харажатни камайтириш ва фойдани оширишга қаратилган бўлса, унинг вазифалари корхона бўйича молиявий натижалар билан боғлиқ қарорлар қабул қилишдан келиб чиқиб қуйидагилардан иборат бўлиши лозим:

– корхона фаолияти билан боғлиқ даромад ва харажатларни аниқлаш ҳамда уларга баҳо бериш;

– корхона бошқа даромадлари ва харажатларини таҳлил қилиш;

– молиявий натижалар таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;

– фойда ва рентабеллик даражасига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;

– юқоридагилар асосида асосланган қарорлар қабул қилиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш.

3. Амалдаги «Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот шаклидан 3 та даромад турини ажратиш мумкин:

– Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан даромад;

– Молиявий фаолиятнинг даромадлари;

– Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари.

Бу эса корхона фаолияти даромадлари тўғрисида ташқи фойдаланувчиларни тўлиқ маълумот билан таъминлаш имконини бермайди.

4. Бизнинг фикримизча, молиявий натижалар таркибида даромадлар, харажатлар, фойда, зарар каби тушунчалар тўлиқ қамраб олинишини ҳисобга олсак, ҳисобот шаклини қайта номлашга зарурат қолмайди. Яъни фойда ва зарарлар ва бошқа тўплам даромадлари деб номланиши фақат шу тушунчалар билан чекланиб қолишга олиб келади. Бугунги кунда тижорат банкларида қўлланилаётган ва молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари тавсиялари асосида шакллантирилаётган «Фойда ва зарар ҳамда ялпи даромад тўғрисида»ги ҳисоботнинг номланиши ҳам, фикримизча, ҳисобот мазмунини тўлиқ ифодаламайди. Жумладан, ҳисобот номидаги «Фойда ва зарар» қисмида иккита тушунча орасида «ва» боғловчисининг қўлланилиши бир ҳисоботда ҳам фойда, ҳам зарар бўлиши лозимлигини кўрсатади. Ваҳоланки, ҳисобот фойда ёки зарар билан яқунланади.

5. Рентабелликни аниқлашда фойда турлари ва таркибини аниқ кўрсатган ҳолда ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш

лозим. Чунки айнан бир турдаги фойда ёки даромад кўрсаткичи корхона даромадлигини ифодаламайди. Шу боис:

– рентабелликни аниқлашда, биринчи навбатда, молиявий кўрсаткичларни тўғри танлаш лозим;

– рентабеллик даражасини аниқлашда асосий эътиборни фаолият билан боғлиқ тушум ёки фойдага қаратиш керак;

– корхона фаолияти билан боғлиқ рентабеллик ва унинг барқарорлиги ўртасидаги боғлиқликни доимий равишда таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

6. Биз томондан фойдага нисбатан рентабелликни қуйидаги икки йирик гуруҳга бўлиб ўрганиш тавсия этилди:

– Умумий рентабеллик = соф фойда/харажатлар*100

– Фаолият билан боғлиқ рентабеллик = фаолият билан боғлиқ соф фойда/фаолият билан боғлиқ харажатлар*100

Биз томондан берилган хулосаларнинг амалиётда қўлланилиши корхоналарда даромадлар ва харажатларни бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олиш методологиясини такомиллаштириб, даромадлар ва харажатлар тўғрисида аниқ ва тўғри ҳисоб-ахборот таъминоти шаклланишини таъминлайди. Айни дамда, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардаги ноаниқликлар бартараф этилади.

ХУЛОСА

Монографик тадқиқот натижалари бўйича чиқарилган хулосалар:

1. Барча корхоналар сингари автомобиль транспорти корхоналарининг ҳам ўз тармоқ хусусиятлари мавжуд бўлиб, автомобиль транспорти корхоналарида даромад ва харажатларни самарали бошқариш, уларни гуруҳларга ажратиш, ҳисобини юритиш хизматлар сифатини ошириш, таҳлил қилиш орқали самарали бошқарув қарорларини қабул қилиш, самарадорликни оширишга хизмат қилади.

2. Республикамиздан оқиб ўтадиган катта дарёлар мавжуд эмаслиги, ички ҳудудий темир йўл линияларининг етарли эмаслиги, ҳаво транспортдан фойдаланиш қимматлиги автомобиль транспортининг қайсидир маънода юк ташишда етакчилик қилишига замин яратган.

3. Республикамизда юк ташиш ҳажмининг асосий қисми автомобиль транспортига тўғри келиш сабаблари қуйидагича:

- автомобиль транспортида юк ташишнинг қулайлиги;
- кичик ҳажмдаги юкларни ташишда ҳам имкониятнинг юқорилиги;
- ҳаво транспортининг қимматлиги;
- ички темир йўлларнинг яхши ривожланмаганлиги;
- дарё транспортдан фойдаланиш имконияти деярли йўқлиги;
- автомобиль транспортини сотиб олишга имконият мавжудлиги.

4. Бизнинг фикримизча, автомобиль транспортида даромадларни кўпайтириш ва харажатларни оптималлаштириш учун қуйидаги йўналишдаги ишларни амалга ошириш лозим:

- транспорт корхоналарида даромадлар ва харажатлар таркибини шакллантириш тартибини ишлаб чиқиш;

– автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритиш хусусиятларидан келиб чиқиб ҳисоб сиёсатини шакллантириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида ҳисоб сиёсатини шакллантиришга таъсир этувчи омилларнинг доимий таҳлилни амалга ошириб, такомиллаштириб бориш ҳамда ҳисоб сиёсатида солиқ муносабатларини акс эттириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида асосий фаолият даромадлари ҳисобини юритишга алоҳида аҳамият бериш;

– транспорт ташкилотлари даромадларига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилиш асосида самарадорликка эришиш;

– автомобиль транспорти корхоналарида фойда ва рентабеллик даражасини ҳисоблаш методикасини такомиллаштириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида харажатлари ва даромадларига логистиканинг таъсири, логистик харажатлар ва даромадларга таъсир қилувчи омиллар таҳлили амалга ошириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида таннархга таъсир этувчи харажатлар таҳлилини такомиллаштириш.

Биз томондан таклиф этилган йўналишлар бўйича ишларнинг амалга оширилиши республикада автомобиль транспортининг самарали ишлаши билан бирга автомобиль транспорти корхоналарининг барқарор ривожланиши ҳамда янада сифатли хизмат кўрсатишини таъминлайди.

5. Ҳисоб сиёсатини тузишда ҳисоб юритишдаги энг оптимал, макон ва замонда ҳам фойдали бўлган усулларни танлаш керак. Яъни ҳисоб сиёсатини тузиш мақсадида корхонанинг асосий даромад манбаи ва харажатлар таркиби шакллантириб олиниб, мазкур объектлар ҳисобини юритишнинг энг мақбул усуллари мазкур ҳужжатда ўз аксини топиши лозим.

Автомобиль транспорти корхоналари ҳисоб сиёсатида асосий воситалар бўйича қуйидагилар бўлиши мақсадга мувофиқ:

ХУЛОСА

Монографик тадқиқот натижалари бўйича чиқарилган хулосалар:

1. Барча корхоналар сингари автомобиль транспорти корхоналарининг ҳам ўз тармоқ хусусиятлари мавжуд бўлиб, автомобиль транспорти корхоналарида даромад ва харажатларни самарали бошқариш, уларни гуруҳларга ажратиш, ҳисобини юритиш хизматлар сифатини ошириш, таҳлил қилиш орқали самарали бошқарув қарорларини қабул қилиш, самарадорликни оширишга хизмат қилади.

2. Республикамиздан оқиб ўтадиган катта дарёлар мавжуд эмаслиги, ички ҳудудий темир йўл линияларининг етарли эмаслиги, ҳаво транспортдан фойдаланиш қимматлиги автомобиль транспортининг қайсидир маънода юк ташишда етакчилик қилишига замин яратган.

3. Республикамизда юк ташиш ҳажмининг асосий қисми автомобиль транспортига тўғри келиш сабаблари қуйидагича:

- автомобиль транспортида юк ташишнинг қулайлиги;
- кичик ҳажмдаги юкларни ташишда ҳам имкониятнинг юқорилиги;
- ҳаво транспортининг қимматлиги;
- ички темир йўлларнинг яхши ривожланмаганлиги;
- дарё транспортдан фойдаланиш имконияти деярли йўқлиги;
- автомобиль транспортини сотиб олишга имконият мавжудлиги.

4. Бизнинг фикримизча, автомобиль транспортида даромадларни кўпайтириш ва харажатларни оптималлаштириш учун қуйидаги йўналишдаги ишларни амалга ошириш лозим:

- транспорт корхоналарида даромадлар ва харажатлар таркибини шакллантириш тартибини ишлаб чиқиш;

– автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритиш хусусиятларидан келиб чиқиб ҳисоб сиёсатини шакллантириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида ҳисоб сиёсатини шакллантиришга таъсир этувчи омилларнинг доимий таҳлилини амалга ошириб, такомиллаштириб бориш ҳамда ҳисоб сиёсатида солиқ муносабатларини акс эттириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида асосий фаолият даромадлари ҳисобини юритишга алоҳида аҳамият бериш;

– транспорт ташкилотлари даромадларига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилиш асосида самарадорликка эришиш;

– автомобиль транспорти корхоналарида фойда ва рентабеллик даражасини ҳисоблаш методикасини такомиллаштириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида харажатлари ва даромадларига логистиканинг таъсири, логистик харажатлар ва даромадларга таъсир қилувчи омиллар таҳлили амалга ошириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида таннархга таъсир этувчи харажатлар таҳлилини такомиллаштириш.

Биз томондан таклиф этилган йўналишлар бўйича ишларнинг амалга оширилиши республикамизда автомобиль транспортининг самарали ишлаши билан бирга автомобиль транспорти корхоналарининг барқарор ривожланиши ҳамда янада сифатли хизмат кўрсатишини таъминлайди.

5. Ҳисоб сиёсатини тузишда ҳисоб юритишдаги энг оптимал, макон ва замонда ҳам фойдали бўлган усулларни танлаш керак. Яъни ҳисоб сиёсатини тузиш мақсадида корхонанинг асосий даромад манбаи ва харажатлар таркиби шакллантириб олиниб, мазкур объектлар ҳисобини юритишнинг энг мақбул усуллари мазкур ҳужжатда ўз аксини топиши лозим.

Автомобиль транспорти корхоналари ҳисоб сиёсатида асосий воситалар бўйича қуйидагилар бўлиши мақсадга мувофиқ:

ХУЛОСА

Монографик тадқиқот натижалари бўйича чиқарилган хулосалар:

1. Барча корхоналар сингари автомобиль транспорти корхоналарининг ҳам ўз тармоқ хусусиятлари мавжуд бўлиб, автомобиль транспорти корхоналарида даромад ва харажатларни самарали бошқариш, уларни гуруҳларга ажратиш, ҳисобини юритиш хизматлар сифатини ошириш, таҳлил қилиш орқали самарали бошқарув қарорларини қабул қилиш, самарадорликни оширишга хизмат қилади.

2. Республикамиздан оқиб ўтадиган катта дарёлар мавжуд эмаслиги, ички ҳудудий темир йўл линияларининг етарли эмаслиги, ҳаво транспортдан фойдаланиш қимматлиги автомобиль транспортининг қайсидир маънода юк ташишда етакчилик қилишига замин яратган.

3. Республикамизда юк ташиш ҳажмининг асосий қисми автомобиль транспортига тўғри келиш сабаблари қуйидагича:

- автомобиль транспортида юк ташишнинг қулайлиги;
- кичик ҳажмдаги юкларни ташишда ҳам имкониятнинг юқорилиги;
- ҳаво транспортининг қимматлиги;
- ички темир йўлларнинг яхши ривожланмаганлиги;
- дарё транспортдан фойдаланиш имконияти деярли йўқлиги;
- автомобиль транспортини сотиб олишга имконият мавжудлиги.

4. Бизнинг фикримизча, автомобиль транспортида даромадларни кўпайтириш ва харажатларни оптималлаштириш учун қуйидаги йўналишдаги ишларни амалга ошириш лозим:

- транспорт корхоналарида даромадлар ва харажатлар таркибини шакллантириш тартибини ишлаб чиқиш;

– автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритиш хусусиятларидан келиб чиқиб ҳисоб сиёсатини шакллантириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида ҳисоб сиёсатини шакллантиришга таъсир этувчи омилларнинг доимий таҳли-
лини амалга ошириб, такомиллаштириб бориш ҳамда ҳисоб сиёсатида солиқ муносабатларини акс эттириш;

– автомобиль транспорти корхоналарида асосий фаолият даромадлари ҳисобини юритишга алоҳида аҳамият бериш;

– транспорт ташкилотлари даромадларига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилиш асосида самарадорликка эришиш;

– автомобиль транспорти корхоналарида фойда ва рентабеллик даражасини ҳисоблаш методикасини такомиллашти-
риш;

– автомобиль транспорти корхоналарида харажатлари ва даромадларига логистиканинг таъсири, логистик харажатлар ва даромадларга таъсир қилувчи омиллар таҳлили амалга оши-
риш;

– автомобиль транспорти корхоналарида таннархга таъсир этувчи харажатлар таҳлилини такомиллаштириш.

Биз томондан таклиф этилган йўналишлар бўйича ишлар-
нинг амалга оширилиши республикамизда автомобиль
транспортининг самарали ишлаши билан бирга автомобиль
транспорти корхоналарининг барқарор ривожланиши ҳамда
янада сифатли хизмат кўрсатишини таъминлайди.

5. Ҳисоб сиёсатини тузишда ҳисоб юритишдаги энг оп-
тимал, макон ва замонда ҳам фойдали бўлган усулларни танлаш
керак. Яъни ҳисоб сиёсатини тузиш мақсадида корхонанинг
асосий даромад манбаи ва харажатлар таркиби шакллантириб
олиниб, мазкур объектлар ҳисобини юритишнинг энг мақбул
усуллари мазкур ҳужжатда ўз аксини топиши лозим.

Автомобиль транспорти корхоналари ҳисоб сиёсатида
асосий воситалар бўйича қуйидагилар бўлиши мақсадга му-
вофиқ:

– асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш нормаси, хизмат қилиш муддати, ҳисобга қабул қилиш ва ҳисобдан чиқариш тартиби;

– асосий воситаларни таъмирлаш, модернизация ва реконструкция қилиш харажатлари ҳисобини юритиш (бундай ҳолатда уларнинг фойдали хизмат муддатлари ўзгариши масалалари акс эттирилишига эътибор қаратиш) лозим;

ёнилғи-мойлаш материаллари ва эҳтиёт қисмлар бўйича:

– омбордаги ёнилғиларни ҳисобдан чиқариш ва хизматлар таннархига ўтказиш тартиби;

– автомобиль шиналари, аккумуляторлари ва дисклари бўйича уларнинг ишлатилиши бўйича таннархга ўтказиш тартиби келтириб ўтилиши лозим.

6. Даромад бухгалтерия ҳисоби, солиқ ҳисоби, бошқарув ҳисобида, иқтисодий соҳаларда турлича талқин қилинганлиги сабабли бир хил тўхтамга келиш жуда мураккаб. Шу боис даромадларни қайси мақсадда ўрганилаётганлигига қараб туркумларга бўлиш ҳамда баҳо бериш лозим. Корхона даромадларини шаклланиш манбаларидан келиб чиқиб «Фаолият билан боғлиқ даромадлар» ва «Бошқа даромадлар»га бўлиб бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ.

7. Фаолият билан боғлиқ даромадларга аниқ, режалаштирилган, мақсадли фаолиятни амалга ошириш натижасида олинган даромадлар киритилади. Фаолият билан боғлиқ даромадлар таркибига асосий фаолият даромадлари, инвестицион фаолият даромадлари, молиявий фаолият даромадлари, бошқа фаолият даромадларини киритишни тавсия этамиз. Бундан ташқари, фаолият билан боғлиқ даромадларга хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадларни ҳам киритиш керак.

8. Фаолият билан боғлиқ бўлган даромадларни асосий фаолият даромадлари ҳамда бошқа фаолият даромадларига бўлиш лозим. Асосий фаолият даромадларига корхонанинг

тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда асосий фаолият тури бўйича олинган даромадлар киритилса, бошқа фаолият даромадларига асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган бошқа фаолият, операция даромадлари киритилади. Яъни асосий фаолият даромадларига маҳсулот реализациясидан олинган даромад, иш бажариш ҳамда хизмат кўрсатишдан олинган даромадлар киритилса, бошқа фаолият даромадларига қонунчиликка мувофиқ рухсат этилган, одатдаги фаолиятига боғлиқ бўлмаган даромадлар киради. Бундай даромадларга асосий фаолият бўлмаган молиявий фаолиятдан, инвестициявий фаолиятдан олинган даромадларни киритиш мумкин.

9. Бошқа даромадлар таркибини ҳам иккита кичик гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш мақсадга мувофиқ. Уларга фаолият билан боғлиқ бўлмаган даромадлар ҳамда бошқа тушумларни киритиш лозим.

Фаолият билан боғлиқ бўлмаган даромадларга корхонанинг фаолият юритиши давомида мазкур тартибда даромад олиш мақсад қилинмаган, корхонанинг асосий фаолияти ёки одатдаги фаолиятига боғлиқ бўлмаган даромадлар киритилади. Бундай даромадларни ҳам корхона тармоқ хусусиятидан келиб чиқиб гуруҳлаштириши тавсия этилади. Умумий тартибда бошқа даромадларга қуйидаги даромадлар киритилади:

- ундирилган (ундириладиган) жарималар, пенялар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда;
- инвентаризация натижасида аниқланган даромадлар;
- ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади;
- хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан олинган даромадлар;
- даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

– товар-моддий бойликларни қайта баҳолашдан ижобий фарқлар;

– давлат субсидияларидан даромадлар;

– бошқа даромадлар.

Бошқа тушумларга қуйидагиларни киритиш лозим:

– етказилган зарарларни ундириш бўйича даромадлар;

– холисона молиявий ёрдам;

– текинга олинган мол-мулк кўринишидаги ёки мулк хуқуқларни ўтказиш кўринишидаги даромадлар.

10. Вақтида тўланмаган дебиторлик қарзларининг келиб тушиши шубҳали қарз сифатидан тан олингандагина даромад сифатида кирим қилиниши лозим.

11. Текинга олинган мол-мулк корхона фаолияти ёки хусусий капитални шакллантириш жараёни билан ҳам боғлиқ бўлмаганлиги боис корхона бошқа даромадлари сифатида ҳисобга олинмиши ҳамда бухгалтерия баланси хусусий капитал таркибида эмас, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда келтирилиши керак.

12. Асосий фаолиятнинг фойдасини ҳисоблаб чиқаришда асосий фаолиятдан бошқа зарарлар (БЗ) бухгалтерия ҳисобида давр харажатлари таркибида келтирилганлиги боис формуладан «бошқа зарарлар»ни чиқариб ташлаш лозим.

13. Соф фойдани шакллантирувчи формулани қайта тахрир қилиш даркор. Чунки соф фойдани ҳисоблаш формуласидан олдинги гапларда йилнинг соф фойдаси сўзи формулада соф фойда сўзига ўзгариши билан бирга йилнинг соф фойдасини ифодаловчи асосий жумлада тушунмовчилик мавжуд. Яъни йилнинг соф фойдаси «Солиқлар тўлангунга қадар олинган фойдани ифодалайди» жумласи билан яқунланган. Аммо бу ерда солиқлар тўлангунга қадар олинган фойда эмас, ҳисобот даврининг соф фойдаси акс эттирилиши керак эди.

14. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да сотишдан

тушган соф тушум тушунчаси қўлланилиши, 21-сонли БҲМС-да эса асосий (операцион) фаолиятнинг даромадлари сўзи қўлланилиши мазкур тушунчалар ўртасида фарқ бор деган мазмунни келтириб чиқаради.

21-сон БҲМС ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ҳамда Низомда сотишдан тушган соф тушумга товарларнинг қайтарилиши, харидорлар учун берилган чегирмалар ва бошқалар киритилмаслиги келтирилган бўлса, 21-сонли БҲМСга кўра, асосий (операцион) фаолиятнинг даромадлари ҳисобот даврининг охирида сотилган товарларнинг қайтарилиши, берилган чегирмаларни ҳисобга олган ҳолдаги даромад ҳисобланади. Шу боис, бизнинг фикримизча, сотишдан тушган соф тушум ва асосий (операцион) фаолиятнинг даромадлари тушунчаларини меъёрий-услубий ҳужжатларда аниқ ва тушунарли ифодалаш мақсадга мувофиқ.

15. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га кўра, иккинчи гуруҳ даромадлари асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (операция даромадлари) деб номланган. Аммо Низомдаги шу бўлимнинг ўзида «Асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан олинадиган бошқа даромадларга қуйидагилар киради» дея даромаднинг таркиби келтириб ўтилган. Эътиборимизни яна сўзларнинг қўлланилишига қаратамиз, харажатларни гуруҳлашда қўлланилмаган «*ишлаб чиқариш*» сўзи унинг таркибини келтиришда пайдо бўлиб қолмоқда. Савол туғилади: асосий фаолият деган жумла билан асосий ишлаб чиқариш фаолияти деган жумла бир хил маънони берадими ёки бу ерда техник хатолик кетганми? Шу жумлада яна бир ўзгариш бўлганлигини кўриш мумкин. Яъни даромадларни йирик гуруҳга ажратганда қавсда берилган «операция фаолияти» жумласи унинг таркибини келтираётганда тушириб қолдирилган. Балки, Низомда «операция» тушунчаси «*ишлаб чиқариш*» тушунчаси билан бир маънони англатиши

нуқтаи назаридан келтирилган бўлиши мумкин. Аммо бу тўғрида ҳеч қайси бандда изоҳ келтирилмаган. 21-сонли БҲМС ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да даромад (фойда) кўрсаткичлари номланиши турлича ифодаланган. Жумладан:

– асосий воситалар ва бошқа активларнинг чиқиб кетишидан фойда – хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан олинган даромадлар;

– ундирилган жарима, пеня ва устамалар – ундирилган (ундириладиган) жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар, етказилган зарарларни ундириш бўйича даромадлар;

– ўтган йиллар фойдалари – ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда;

– кредитор ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан даромадлар – даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

– хизмат кўрсатувчи хўжаликлар даромадлар – ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади, хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадлар;

– текин, қайтарилмайдиган молиявий – холисона молиявий ёрдам;

– бошқа операцион даромадлар – бошқа операцион даромадлар;

– 21-сонли БҲМСда келтирилмаган – товар-моддий бойликларни пухта баҳолаш. Товар-моддий бойликларни пухта баҳолаш суммаси уларнинг сотилишига қараб фойда сифатида эътироф этилади;

– 21-сонли БҲМСда келтирилмаган – давлат субсидияларидан даромадлар;

– оператив ижарадан даромадлар – Низомда келтирилмаган.

Мазкур тушунчалар бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларида турли хил маъно ифодаланмайдиган, бир маънони берадиган тарзда акс эттирилиши лозим.

16. 21-сонли БҲМС, «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом», 9-сонли БҲМС ва 2-сонли БҲМСда даромадларнинг номланиши ҳам турлича акс эттирилган. Жумладан, 21-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти бўйича асосий (операцион) фаолиятнинг даромадларини ҳисобга олувчи сўёт айнан сотишдан олинган соф тушумни акс эттиради. Яъни 9000 – Асосий (операцион) фаолиятнинг даромадларини ҳисобга олувчи сўётда хўжалик юритувчи субъектнинг маҳсулот сотиш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)дан даромадлари, соф тушум акс эттиради. Аммо мазкур тушум 21-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида асосий (операцион) фаолиятнинг даромадларини ҳисобга олувчи сўёт деб номланган бўлса, «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да «Сотишдан олинган соф тушум» дея номланган. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» асосида ишлаб чиқилган молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг 010-сатрида «Маҳсулот(иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум» деб номланган. Эътибор қаратсак, бир хил маънони ифодалаши керак бўлган тушунча 2 та меъёрий ҳужжат ва битта ҳисобот шаклида 3 хил ном билан аталмоқда. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» ва молиявий

натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг 010-сатри мазмуни бир-бирига яқин деб изоҳласа бўлар, аммо 21-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида келтирилган жумла улардан тубдан фарқ қилади. Худди шу тушунча мазмунини ифодаладиган жумла 9-сонли БҲМСда янада бошқачароқ талқин қилинган.

Ўрганишлар шуни кўрсатдики, асосий фаолият даромадлари, сотишдан тушган соф тушум, операция фаолияти хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолияти билан боғлиқ даромадларни ифодалайди.

17. Асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда инвестицион фаолият даромадларига киритилиши керак, аммо даромадлар туркумланишида инвестицион фаолиятдан даромадлар тушунчаси на 21-сонли БҲМСда, на «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да келтирилган.

Шу боис, бизнинг фикримизча, инвестицион фаолият ва ундан кўриладиган даромадларни ҳам алоҳида ажратилган ҳолда даромадлар таркибига киритиш мақсадга мувофиқ.

18. Бизнинг фикримизча, даромадларни ҳисобга олишда:

– даромадларни ҳисобга олувчи счётлар бир-биридан аниқ фарқланиб туриши;

– даромадлар таркиби жихатидан қайси даромад турига кириши меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда аниқ кўрсатилиши;

– молиявий ҳисоботларда келтирилаётган даромадлар тўғрисидаги маълумотлар, даромадларнинг аниқ турлари бўйича етарлича ахборотга эга бўлиши;

– даромадларни таҳлил қилиш учун қиёсланувчан бўлиши лозим.

19. Автомобиль транспорти корхоналарида тугалланмаган ишлаб чиқариш мавжуд бўлмаслиги тўғрисидаги фикрлар ҳам, бугунги кунда автомобиль транспорти корхоналарида

тугалланмаган ишлаб чиқариш билан боғлиқ счётларда маълумотларнинг акс эттирилмаслиги ҳам мунозарали ҳисобланади. Чунки ҳар қандай ишлаб чиқариш бор жойда, албатта, тугалланмаган ишлаб чиқариш бўлиши табиий.

20. Давр харажатларини 2 гуруҳга, яъни фаолият билан боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган давр харажатларига бўлиб ҳисобини юритиш мақсадга мувофиқ.

21. Давр харажатлари таркибидаги сотиш харажатларида мол-мулкни мажбурий ва ихтиёрий суғурта қилиш, меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги харажатларини бошқа операцион харажатга ўтказиш лозим. Агар «Сотилаётган маҳсулотни суғурта қилиш харажатлари» бўлса, сотиш харажатлари таркибида ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ.

Бундан ташқари, вентиляторлар, машиналар ва уларнинг ҳаракатланувчи қисмларини ўрнатиш ва сақлаш, туйнуклар, ўйиқлар ва бошқаларнинг атрофини ўраш бўйича жорий (номукамал тусдаги) харажатларни ҳам бошқа операцион харажатлар таркибида ҳисобга олиш керак.

22. Бошқа операция харажатлари таркибидаги 2.3.1-бандда кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари, 2.3.8.5-бандда асосий иш жойи бўйича ишчиларга, хўжалик юритувчи субъект ишчи ва мутахассисларига улар ишдан ажраган ҳолда малака ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш тизимида ўқиган вақтда иш ҳақи тўлаш ҳамда 2.3.24-бандда янгидан ишга туширилган корхонада ишлаш учун ишчи кучларини жалб қилиш ва кадрлар тайёрлаш билан боғлиқ харажатлар ва бошқа операция харажатларини бирлаштириб битта бандда «Кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш харажатлари» дея номлаш мақсадга мувофиқ.

23. Молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибида инвестиция даврида капитал қўйилмалар таркибига кирувчи инвестицияларга олинган банк ва бошқа молия-кредит таш-

килотлари кредитлари бўйича фоизлардан ташқари фоиз кўри-нишидаги харажатлар молиявий фаолият бўйича харажатларга киритилиши таъкидланган. Аммо айнан инвестициялар бўйича фоизлар қайси харажат таркибига киритилиши очик қолдирилган. Фикримизча, инвестициялар билан боғлиқ харажатларни молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибига киритиш лозим.

24. Корхона харажатларини «Фаолият билан боғлиқ харажатлар» ва «Бошқа харажатлар» дея иккита йирик гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш керак.

25. Корхона фаолияти билан боғлиқ харажатларга қандайдир мақсадли, режалаштирилган фаолиятни амалга ошириш учун қилинган харажатларни киритиш лозим. Бундай харажатлар таркибига асосий фаолият харажатлари, инвестицион фаолият харажатлари, молиявий фаолият харажатлари, бошқа фаолият харажатларини киритишни тавсия этамиз. Бир вақтнинг ўзида фаолият билан боғлиқ бўлган харажатларни асосий фаолият харажатлари ҳамда бошқа фаолият харажатларига бўлиш даркор. Асосий фаолият харажатларида корхонанинг тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда асосий фаолият тури бўйича қилинган харажатлар ҳисобга олинса, бошқа фаолият харажатларига асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган бошқа фаолият харажатларини киритиш керак. Яъни асосий фаолият харажатларига сотилаётган маҳсулот таннархини ташкил қилувчи харажатлар киритилса, бошқа фаолият харажатларига қонунчиликка мувофиқ рухсат этилган, одатдаги фаолиятга боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади. Бундай харажатларга молиявий фаолият бўйича қилинган харажатлар, инвестициявий фаолият бўйича қилинган харажатларни киритиш лозим.

26. Бошқа харажатлар таркибини ҳам иккита кичик гуруҳга бўлиб ҳисобини юритиш лозим. Буларга фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ҳамда бошқа харажатлар киритилади.

Фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатларга корхонанинг фаолият юритиши давомида бундай харажатларни қилиш мақсад қилинмаган, режалаштирилмаган, корхонанинг асосий фаолияти ёки одатдаги фаолиятига боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади. Бундай харажатларни ҳам корхона тармоқ хусусиятида келиб чиқиб гуруҳлаштириш тавсия этилади. Умумий тартибда фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатларга қуйидаги харажатларни киритиш мумкин:

- тўланган (тўланадиган) жарималар, пенялар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги зарар;
- инвентаризация натижасида аниқланган камомадлар;
- хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан кўрилган зарарлар;
- ундирилмаган дебиторлик қарзларини қоплаш тарзидаги харажатлар;
- товар-моддий бойликларни қайта баҳолашдаги салбий фарқлар;
- фаолият билан боғлиқ бўлмаган сотиш харажатлари;
- фаолият билан боғлиқ бўлмаган операциялар бўйича солиқ харажатлари;
- бошқа фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатлар.

Бошқа харажатларга қуйидагиларни киритиш лозим:

- зарар етказиш бўйича харажатлар;
- берилган беғараз ёрдам;
- текинга берилган мол-мулк кўринишидаги ёки мулк хуқуқларни ўтказиш кўринишидаги харажатлар.

27. Автомобиль транспорти корхоналарида «Тугалланмаган ишлаб чиқариш» харажатларининг мавжуд эмаслиги мунозарали ҳисобланади. Фикримизча, мазкур харажат таркиби асосий воситалар эскириши, ҳайдовчиларга ҳисобланган ойлик маошлар, ёнилғи-мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқалар ҳисобига шакллантирилиши лозим.

28. Автомобиль транспортига газ баллонларининг ҳисобини қуйидагича юритиш мақсадга мувофиқ:

– агар транспорт воситаси эксплуатацияга берилишидан олдин янги транспорт воситасига ўрнатилса, бу газ баллонини асосий воситанинг бошланғич қийматига қўшиб балансга кириш қилиш;

– агар транспорт воситаси эксплуатацияга берилгандан кейин газ баллони ўрнатиладиган бўлса, уни транспорт воситасининг қийматига эмас, балки 36 ой давомида тенг улушларда хизматлар таннаригига ўтказиш шарти билан 1090 – «Бошқа материаллар» счётида ҳисобга олиб борган ҳолда.

29. Асосий воситалар тугатиш қийматининг меърий ҳужжатларда аниқ акс эттирилмаслиги ҳам ҳисобда шу каби камчиликларни келтириб чиқариб, амортизация суммаси ошишига олиб келмоқда. Бизнинг фикримизча, асосий воситаларга тугатиш қийматининг меъёрий миқдорини ҳисоб сиёсатида белгилаш ҳамда амортизацияланадиган қиймат ҳисоблашда ҳисобга олиш лозим.

30. Асосий воситаларни маънавий эскириш натижасида замонавийлаштириш, жисмоний эскириш натижасида капитал таъмирлаш бошланғич даврдаги фойдалилик даражасини оширмайди. Шу боис асосий воситаларни қўшимча жиҳозлаш, реконструкция қилиш, замонавийлаштириш, техник қайта қуроллантириш харажатлари маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларига ёки тегишли тартибда давр харажатларига ўтказилади.

Бизнинг фикримизча, харажатларни бир меъёрда тақсимлаш ҳисобига таннарни пасайтириш, даромадни ошириш мақсадида асосий воситаларни қўшимча жиҳозлаш, реконструкция қилиш, замонавийлаштириш, техник қайта қуроллантириш харажатлари асосий воситадан фойдаланишнинг бошланғич даражасини оширганда эмас, бошланғич даражасида бўлганда ҳам мазкур харажатларни асосий воситанинг қийматига киритган ҳолда амортизация ҳисоблаш муддатини қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

31. Автомобиль шиналарини харажатга ҳисобдан чиқаришнинг қуйидаги вариантлари таклиф қилинди:

1-вариант. Автомобиль шинасини автомобилга ўрнатилганда (ишлаб чиқаришга берилганда) ҳисобдан чиқариш.

2-вариант. Автомобиль шинасини ишлатилиш даври охирида ҳисобдан чиқариш.

3-вариант. Автомобиль шинасини бир маромда юрган масофаси бўйича ҳисобдан чиқариш.

4-вариант. Автомобиль шинаси қийматини келгуси давр харажатларига ўтказиш орқали ҳисобдан чиқариш.

32. Ташқи фойдаланувчиларга корхоналарнинг даромадлари ва харажатлари тўғрисида ахборот берувчи ҳисобот шакли молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ҳисобланади. Шу боис корхона даромадлари ва харажатлари таҳлил қилинаётганда ҳисоб-ахборот таъминоти ҳам мазкур ҳисобот шакли бўлади.

33. Молиявий натижалар таҳлилининг асосий мақсади стандарт ва умумий бўлиб, харажатни камайтириш ва фойдани оширишга қаратилган бўлса, унинг вазифалари корхона бўйича молиявий натижалар билан боғлиқ қарорлар қабул қилишдан келиб чиқиб қуйидагилардан ташкил топиши лозим:

– корхона фаолияти билан боғлиқ даромад ва харажатларни аниқлаш ҳамда уларга баҳо бериш;

– корхона бошқа даромадлари ва харажатларини таҳлил қилиш;

– молиявий натижалар таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;

– фойда ва рентабеллик даражасига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;

– юқоридагилар асосида асосланган қарорлар қабул қилиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш.

34. Амалдаги «Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот шаклидан 3 та даромад турини ажратиш мумкин:

- Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан даромад;
- Молиявий фаолиятнинг даромадлари;
- Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари.

Бу эса корхона фаолияти даромадлари тўғрисида ташқи фойдаланувчиларни тўлиқ маълумот билан таъминлаш имконини бермайди.

35. Бизнинг фикримизча, молиявий натижалар таркибида даромадлар, харажатлар, фойда, зарар каби тушунчалар тўлиқ қамраб олинишини ҳисобга олсак, ҳисобот шаклини қайта номлашга зарурат қолмайди. Яъни фойда ва зарарлар ва бошқа тўплам даромадлари деб номланиши фақат шу тушунчалар билан чекланиб қолишга олиб келади. Бугунги кунда тижорат банкларида қўлланилаётган ва молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари тавсиялари асосида шакллантирилаётган «Фойда ва зарар ҳамда ялпи даромад тўғрисида»ги ҳисоботнинг номланиши ҳам, бизнинг фикримизча, ҳисобот мазмунини тўлиқ ифодаламайди. Жумладан, ҳисобот номидаги «Фойда ва зарар» қисмида иккита тушунча орасида «ва» боғловчисининг қўлланилиши бир ҳисоботда ҳам фойда, ҳам зарар бўлиши лозимлигини кўрсатади. Ваҳоланки, ҳисобот фойда ёки зарар билан яқунланади.

36. Рентабелликни аниқлашда фойда турлари ва таркибини аниқ кўрсатган ҳолда ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш лозим. Чунки айнан бир турдаги фойда ёки даромад кўрсаткичи корхона даромадлигини ифодаламайди. Шу боис:

- рентабелликни аниқлашда, биринчи навбатда, молиявий кўрсаткичларни тўғри танлаш лозим;
- рентабеллик даражасини аниқлашда асосий эътиборни фаолият билан боғлиқ тушум ёки фойдага қаратиш керак;
- корхона фаолияти билан боғлиқ рентабеллик ва унинг барқарорлиги ўртасидаги боғлиқликни доимий равишда таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

37. Биз томондан фойдага нисбатан рентабелликни куйидаги икки йирик гуруҳга бўлиб ўрганиш тавсия этилди:

– Умумий рентабеллик = соф фойда/харажатлар*100

– Фаолият билан боғлиқ рентабеллик = фаолият билан боғлиқ соф фойда/фаолият билан боғлиқ харажатлар*100

Биз томондан берилган хулосаларнинг амалиётда қўлланилиши корхоналарда даромадлар ва харажатларни бухгалтерияда ҳисобида ҳисобга олиш методологиясини такомиллаштириб, даромадлар ва харажатлар тўғрисида аниқ ва тўғри ҳисоб-ахборот таъминоти шаклланишини таъминлайди. Айни дамда, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардаги ноаниқликлар бартараф этилади.

- Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан даромад;
- Молиявий фаолиятнинг даромадлари;
- Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари.

Бу эса корхона фаолияти даромадлари тўғрисида ташқи фойдаланувчиларни тўлиқ маълумот билан таъминлаш имконини бермайди.

35. Бизнинг фикримизча, молиявий натижалар таркибида даромадлар, харажатлар, фойда, зарар каби тушунчалар тўлиқ қамраб олинишини ҳисобга олсак, ҳисобот шаклини қайта номлашга зарурат қолмайди. Яъни фойда ва зарарлар ва бошқа тўплам даромадлари деб номланиши фақат шу тушунчалар билан чекланиб қолишга олиб келади. Бугунги кунда тижорат банкларида қўлланилаётган ва молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари тавсиялари асосида шакллантирилаётган «Фойда ва зарар ҳамда ялпи даромад тўғрисида»ги ҳисоботнинг номланиши ҳам, бизнинг фикримизча, ҳисобот мазмунини тўлиқ ифодаламайди. Жумладан, ҳисобот номидаги «Фойда ва зарар» қисмида иккита тушунча орасида «ва» боғловчисининг қўлланилиши бир ҳисоботда ҳам фойда, ҳам зарар бўлиши лозимлигини кўрсатади. Ваҳоланки, ҳисобот фойда ёки зарар билан яқунланади.

36. Рентабелликни аниқлашда фойда турлари ва таркибини аниқ кўрсатган ҳолда ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш лозим. Чунки айнан бир турдаги фойда ёки даромад кўрсаткичи корхона даромадлигини ифодаламайди. Шу боис:

- рентабелликни аниқлашда, биринчи навбатда, молиявий кўрсаткичларни тўғри танлаш лозим;
- рентабеллик даражасини аниқлашда асосий эътиборни фаолият билан боғлиқ тушум ёки фойдага қаратиш керак;
- корхона фаолияти билан боғлиқ рентабеллик ва унинг барқарорлиги ўртасидаги боғлиқликни доимий равишда таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

37. Биз томондан фойдага нисбатан рентабелликни қуйидаги икки йирик гуруҳга бўлиб ўрганиш тавсия этилди:

– Умумий рентабеллик = соф фойда/харажатлар*100

– Фаолият билан боғлиқ рентабеллик = фаолият билан боғлиқ соф фойда/фаолият билан боғлиқ харажатлар*100

Биз томондан берилган хулосаларнинг амалиётда қўлланилиши корхоналарда даромадлар ва харажатларни бухгалтерияда ҳисобида ҳисобга олиш методологиясини такомиллаштириб, даромадлар ва харажатлар тўғрисида аниқ ва тўғри ҳисоб-ахборот таъминоти шаклланишини таъминлайди. Айни дамда, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардаги ноаниқликлар бартараф этилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 40 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири). 2016 йил 13 апрель. №404.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири). 2000 йил 26 май. №78-П.

4. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси (янги таҳрири). Тошкент.: Адолат. 2017.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 мартдаги «Юк ва йўловчи ташиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4230-сонли қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 18 ноябрдаги «Иқтисодиёт реал сектори корхоналарининг молиявий барқарорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-4053-сонли Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 апрелдаги «Акционерлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-4720-сонли Фармони.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 10 январдаги «Аҳолига транспорт хизмати кўрсатиш ҳамда шаҳарлар ва қишлоқларда автобусларда йўловчилар ташиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2724-сонли қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожланти-

риш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.

10. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.

11. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 5 августдаги «Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки қарзлари доирасида шаҳар йўловчи ташиш транспортини ривожлантириш лойиҳасини тайёрлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 336-сонли қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги «Маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш таркиби тўғрисида»ги №54-сонли қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 8 январдаги «Саноатда ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш ва маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 5-сонли қарори.

15. Ўзбекистон Республикасининг Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари. Тўплам. – Тошкент, 2012.

16. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигидан 491-сон билан рўйхатдан ўтган 5-сонли «Асосий воситалар» БҲМС. – Тошкент, 1998.

17. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби счётларининг режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома. БҲМС №21. – Тошкент: Норма, 2010.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 40 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири). 2016 йил 13 апрель. №404.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири). 2000 йил 26 май. №78-II.

4. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси (янги таҳрири). Тошкент.: Адолат. 2017.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 мартдаги «Юк ва йўловчи ташиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4230-сонли қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 18 ноябрдаги «Иқтисодиёт реал сектори корхоналарининг молиявий барқарорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-4053-сонли Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 апрелдаги «Акционерлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-4720-сонли Фармони.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 10 январдаги «Аҳолига транспорт хизмати кўрсатиш ҳамда шаҳарлар ва қишлоқларда автобусларда йўловчилар ташиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2724-сонли қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожланти-

риш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.

10. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.

11. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 5 августдаги «Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки қарзлари доирасида шаҳар йўловчи ташиш транспортини ривожлантириш лойиҳасини тайёрлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 336-сонли қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги «Маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш таркиби тўғрисида»ги №54-сонли қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 8 январдаги «Саноатда ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш ва маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 5-сонли қарори.

15. Ўзбекистон Республикасининг Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари. Тўплам. – Тошкент, 2012.

16. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигидан 491-сон билан рўйхатдан ўтган 5-сонли «Асосий воситалар» БҲМС. – Тошкент, 1998.

17. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби сўтларининг режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома. БҲМС №21. – Тошкент: Норма, 2010.

18. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг «1 январь ҳолати бўйича асосий фондларни ҳар йили қайта баҳолашни ўтказиш тартиби тўғрисида» Низом. – Тошкент, 2013.

19. «Узавтотранстехника» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси. Нефть маҳсулотларидан автокорхоналарда фойдаланиш ва ҳисобини ташкил этиш бўйича меъёрий-техник ҳужжат. – Тошкент, 1993.

20. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Энергетика ва автомотика институти. Автомобиль ҳаракат воситалари ва йўл-қурилиш машиналарида ёнилғи ва мойлаш материаллари сарфи меъёрлари. – Тошкент: Фан, 2012. – 184 б.

II. Монография, дарслик, услубий қўлланма ва илмий ишлар тўплами

21. Абдувахидов Ф. Кичик тадбиркорлик субъектларида ҳисоб сиёсатини шакллантириш. Диссертация, автореферат. – Тошкент, 2005.

22. Абдуллаев С. Ялпи ички маҳсулотнинг тақсимланишида амортизация ажратмаларининг улуши ва ундан самарали фойдаланиш йўллари // Бизнес-эксперт. 2018. №1. – Б.67 – 70.

23. Абдукаримов И.Т. Отчет о прибылях и убытках – основной источник информации для мониторинга и анализа финансовых результатов предприятия // Актуальные вопросы экономики и управления. 2013. №1.

24. Авлоқулов А.З. Рентабеллик кўрсаткичларининг турлари ва уларни аниқлаш тартиби // Молия. – Тошкент, 2018. №5. – Б.18 – 24.

25. Акбаров Б. Автотранспорт корхонаси харажатлари таҳлили // Бизнес-эксперт. 2017. №12. – Б.63 – 66.

26. Автомобиль ҳаракати воситалари ва йўл қурилиш машиналарида ёнилғи ва мойлаш материаллари сарфи меъёрлари. – Тошкент: Фан, 2012.

27. Бачурин А.А. Анализ производственно-хозяйственной деятельности автотранспортных организаций. – М.: Академия, 2005. – 320 с.

28. Будрин А.Г., Будрина Е.В., Григорян М.Г. и др. Экономика автомобильного транспорта. – М.: Академия, 2005. – 320 с.

29. Булко О.С. и др. Сектор услуг Белоруси: Проблемы и перспективы развития. – Минск, 2016. – 272 с.

30. Буткова О.В. Формирование доходов и порядок их отражения в учете пассажирских автотранспортных предприятий. Учет доходов пассажирских автотранспортных предприятий // Проблемы эксплуатации транспортных и транспортно-технологических колесных и гусеничных машин: межвузовский сборник научных трудов. – З.: ФГОУ ВПО АЧГАА, 2004. – 126 с.

31. Большаков С.В. Финансы предприятия. – М.: Инфра-М, 2005. – 82 с.

32. Ғозибеков Д. Инвестицияларни молиялаштириш муаммолари. Докторлик диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2002.

33. Дўсмуратов Р.Д. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. – Тошкент: Yangiyul polygraph service, 2007. – 352 б.

34. Джураев Б. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ҳисоб сиёсатини такомиллаштириш. Диссертация, автореферат. – Тошкент, 2011.

35. Ермишина О.Ф. Современные подходы к формированию учетной политики для целей налогового учета // Все для бухгалтера. 2012. – С.5.

36. Ефименько А.Г., Ефименько В.П. Управления затратами автотранспортных предприятий // Вестник Белорусского государственного экономического университета. - 2005. - N 2. - С. 29-33.

37. Ефимова О.В. Финансовый анализ. – М.: Бухгалтерский учет, 1998. – 318 с.

38. Зарипова Н.Д. Учетная политика организаций как инструмент налогового регулирования // Налогообложение. 2012. – С.49 – 54.

18. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг «1 январь ҳолати бўйича асосий фондларни ҳар йили қайта баҳолашни ўтказиш тартиби тўғрисида» Низом. – Тошкент, 2013.

19. «Узавтотранстехника» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси. Нефт маҳсулотларидан автокорхоналарда фойдаланиш ва ҳисобини ташкил этиш бўйича меъёрий-техник ҳужжат. – Тошкент, 1993.

20. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Энергетика ва автомотика институти. Автомобиль ҳаракат воситалари ва йўл-қурилиш машиналарида ёнилғи ва мойлаш материаллари сарфи меъёрлари. – Тошкент: Фан, 2012. – 184 б.

II. Монография, дарслик, услубий қўлланма ва илмий ишлар тўплами

21. Абдувахидов Ф. Кичик тадбиркорлик субъектларида ҳисоб сиёсатини шакллантириш. Диссертация, автореферат. – Тошкент, 2005.

22. Абдуллаев С. Ялпи ички маҳсулотнинг тақсимланишида амортизация ажратмаларининг улуши ва ундан самарали фойдаланиш йўллари // Бизнес-эксперт. 2018. №1. – Б.67 – 70.

23. Абдукаримов И.Т. Отчет о прибылях и убытках – основной источник информации для мониторинга и анализа финансовых результатов предприятия // Актуальные вопросы экономики и управления. 2013. №1.

24. Авлоқулов А.З. Рентабеллик кўрсаткичларининг турлари ва уларни аниқлаш тартиби // Молия. – Тошкент, 2018. №5. – Б.18 – 24.

25. Акбаров Б. Автотранспорт корхонаси харажатлари таҳлили // Бизнес-эксперт. 2017. №12. – Б.63 – 66.

26. Автомобиль ҳаракати воситалари ва йўл қурилиш машиналарида ёнилғи ва мойлаш материаллари сарфи меъёрлари. – Тошкент: Фан, 2012.

27. Бачурин А.А. Анализ производственно-хозяйственной деятельности автотранспортных организаций. – М.: Академия, 2005. – 320 с.

28. Будрин А.Г., Будрина Е.В., Григорян М.Г. и др. Экономика автомобильного транспорта. – М.: Академия, 2005. – 320 с.

29. Булко О.С. и др. Сектор услуг Белоруси: Проблемы и перспективы развития. – Минск, 2016. – 272 с.

30. Буткова О.В. Формирование доходов и порядок их отражения в учете пассажирских автотранспортных предприятий. Учет доходов пассажирских автотранспортных предприятий // Проблемы эксплуатации транспортных и транспортно-технологических колесных и гусеничных машин: межвузовский сборник научных трудов. – З.: ФГОУ ВПО АЧГАА, 2004. – 126 с.

31. Большаков С.В. Финансы предприятия. – М.: Инфра-М, 2005. – 82 с.

32. Ғозибеков Д. Инвестицияларни молиялаштириш муаммолари. Докторлик диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2002.

33. Дўсмуратов Р.Д. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. – Тошкент: Yangiyul polygraph service, 2007. – 352 б.

34. Джураев Б. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ҳисоб сиёсатини такомиллаштириш. Диссертация, автореферат. – Тошкент, 2011.

35. Ермишина О.Ф. Современные подходы к формированию учетной политики для целей налогового учета // Все для бухгалтера. 2012. – С.5.

36. Ефименько А.Г., Ефименько В.П. Управления затратами автотранспортных предприятий // Вестник Белорусского государственного экономического университета. - 2005. - N 2. - С. 29-33.

37. Ефимова О.В. Финансовый анализ. – М.: Бухгалтерский учет, 1998. – 318 с.

38. Зарипова Н.Д. Учетная политика организаций как инструмент налогового регулирования // Налогообложение. 2012. – С.49 – 54.

39. Ибрагимов А.К., Хасанов Б.А., Ризаев Н.К. Амалий бошқарув ҳисоби. – Тошкент: Молия, 2014. – 404 б.
40. Калонов М.Б. Автомобиль транспорти корхоналарида харажатлар ҳисобини юритиш масалалари. Монография. – Тошкент: Iqtisod-moliya, 2018.
41. Ковалева А.М. Управленческий аудит затрат, доходов и финансовых результатов на предприятиях автодорожного комплекса. Автореф. дисс... канд. эконом. наук. – Орел, 2007.
42. Коновалова Т.В., Надирян С.Л., Ненастин С.В. Особенности финансово-экономического анализа деятельности автотранспортных предприятий // Экономика и управление. 2015. №3. – С.13.
43. Қурбанов З., Олимов А. Пахта тозалаш корхоналарида маҳсулот таннархининг таҳлилини такомиллаштириш // Молия. 2015. №6.
44. Қодирхонов С.Б. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. – Тошкент: Мехнат, 2000.
45. Қодирхонов С.Б. Саноат корхоналарида бухгалтерия ҳисоби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – 360 б.
46. Ластовецкий В.Е. Учет затрат по факторам производства и центрам ответственности. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 166 с.
47. Либерман И.А. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности. – М.: РИОР, 2007. – С.220.
48. Маркова С.Н. Планирование и анализ доходов и прибыли автотранспортного предприятия // Экономический анализ: теория и практика. 2003. 7/10. – С.28 – 35.
49. Маматов З., Салоҳиддинов С. Совершенствование учета основных средств // Бизнес-эксперт. 2017. №5. – Б.60 – 65.
50. Мустафакулов Я. Асосий капитални янгилашда жадаллашган амортизация тўловларини иқтисодий аҳамияти // Молия. 2014. №1.
51. Насруллаева Г. Маҳсулот таннархи таҳлили ва унинг аҳамияти // Молия. 2014. №5.

52. Насриддинов Ж. Амортизациянинг назарий масалалари // Молия. 2015. №4.

53. Ташназаров С. Иқтисодий ва модернизациялаш шароитида молиявий ҳисоботнинг назарий ва методологик асослари ва такомиллаштириш. Докторлик диссертацияси, автореферат. – Тошкент, 2019.

54. Тожибоева Ш.А. Савдо ташкилотларининг молиявий натижаларини таҳлил қилиш усулларини такомиллаштириш йўллари. Диссертация, автореферат. – Тошкент, 2007.

55. Томаревская О.Г., Симкова Н.В., Малеева А.В. Анализ производственно-финансовой деятельности автотранспортных предприятий. – М.: Транспорт, 1990.

56. Пахновская Н.М., Ищанова Д.А. Развитие методов управления затратами в системе финансового управления автотранспортного предприятия // Вестник ОГУ. 2014. №14. – С.319 – 323.

57. Пардаев М.Қ. Иқтисодий таҳлил назарияси. – Самарканд, 2001.

58. Пивоварчик А.А. Исследование проблем. Снижения затрат автотранспортных предприятий // Молодёжь и наука: Сборник материалов VIII Всероссийской научно-технической конференции аспирантов и молодых учёных. 2012.

59. Саидрасулова Х. Методика определения эффективности использования основных производственных фондов // Молия. 2014. №4.

60. Салин В.П., Шпаковская В.П. Социально-экономическая статистика. – М.: Юрист, 2001. – С.65.

61. Свердлик С.В. Отчет о финансовых результатах: содержание и техника построения // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. 2015. – С.2 – 11.

62. Семенов В.М, Василенкова Н.В. Управления финансами промышленности. – М.: Финансы и статистика, 2012. – С.60 – 61.

63. Сердникова Т.Б., Бердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия. – М.: ИНФРА-М, 2008. – С.97.

64. Селезнева Н.Н., Ионова А.Ф. Финансовый анализ. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 130 с.

65. Ташназров С.Н. Молиявий ҳисобот: атамалар тавсифи ва талқини. Монография. – Самарқанд, 2018. – Б.22.

66. Ташназаров С.Н. Мулк, бино, машина ва асбоб-ускуналарнинг қайта баҳоланиши, депрециацияси ва молиявий ҳисоботи // Молия. 2016. №4.

67. Тулахўжаева М.М. Аудит. – Тошкент: DeHaus Print, 2011. – 584 б.

68. Туляганов А. Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва унга таъсир этувчи омиллар // Молия. 2016. №5.

69. Умаров З.А. Тижорат банкларида молиявий натижалар ҳисоби ва таҳлилининг назарий-услубий асослари. Диссертация, автореферат. – Тошкент, 2010.

70. Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. – Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2014. – Б.153 – 155.

71. Ўразов К.Б. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. Дарслик. – Тошкент: Адиб, 2011. – 488 б.

72. Фридман А.М. Финансы организации. – М.: Дашков, 2013. – С.368 – 369.

73. Холбеков Р.О. Ишлаб чиқариш ҳисобини ташкил қилиш тамайиллари ва услубиёти. – Тошкент: Фан, 2005. – 144 б.

74. Холбеков Р.О. Доннинг сифат харажатлари ва улар ҳисобини ташкил этишнинг услубий асослари // Иқтисодиёт ва таълим. 2017. №1.

75. Хомитов К. Машина ва ускуналар қийматини баҳолашга услубий ёндашув // Молия. 2018. №1.

76. Ҳасанов Б.А., Ҳашимов А.А. Бошқарув ҳисоби. – Тошкент: Чўлпон, 2013. – 312 б.

77. Ҳасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби: назария ва услубиёт. – Тошкент: Молия, 2003. – 248 б.

78. Ҳасанова Р. Замонавий корпоратив бошқарув тизимида молиявий натижалар ва уларни тақсимлашнинг ҳисоби // Бизнес-эксперт. 2017. №7. – Б.56 – 61.

79. Четверина Е.В. Управленческий учет доходов организации. Автореф. дисс... канд. эконом. наук. – Казань, 2006.

80. Шеремет А.Д. Финансы предприятий: менеджмент и анализ. Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 480 с.

81. Шоғиёсов Т. Корхонанинг молиявий натижаларини таҳлил қилиш муаммолари // Молия. 2015. №3.

82. Эйхлер Л.В., Стринковская А.С. Диагностический анализ результатов деятельности грузовых автотранспортных предприятий в условиях нестабильной бизнес-среды. Монография. – Омск, 2011. – С.35.

83. Эйхлер Л.В. Особенности формирования финансовых результатов деятельности автотранспортного предприятия // Проблемы экономики и менеджмента. 2016. №6. – С.90 – 93.

84. Balas E.A. Note on the branch-and-bound principle / E. Balas // Oper. Res. 16, №2, 1968.

85. Elliot B., Elliot J. Financial accounting and reporting. 17 th Edition. – London, 2015.

86. Geoffrey W.P. Accounting Theory and Methodology. Taylor and Francis e-Library. – London-New York, 2007. – P.45.

87. Harrison G.Ch. The system of standard cost accounting. 1933.

88. Kloock J., Sieben G., Schildbach T. Kosten und Leistung-srechnung. 8. Auflage. – Duesseldorf, 1999.

III. Фойдаланилган бошқа манбалар ва интернет сайтлари

89. Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси 2017 йил ахборот таҳлил маълумотлари.

90. Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги 2011 – 2018 й/ ахборот таҳлил маълумотлари.

91. «Тошшаҳартрансхизмат» АЖ 2011 – 2018 й. иқтисодий режалаштириш бўлими маълумотлари.

92. «Автомобиль транспорти воситаси. Ҳаракат ҳафсизлик-лигини таъминлаш бўйича техник ҳолатга қўйилган талаб» ГОСТ 25478.

93. «Sarbon-Neftegaz» АЖ корхонасининг ҳисоб сиёсати ва бошқа ҳисобот маълумотлари.

94. «Бозор, пул ва кредит» журнали. 2011 – 2017 йиллар

95. «Солиқ ва божхона хабарлари» газетаси. 2011 – 2017 йиллар

96. «Norma» (Меъёрий-ҳуқуқий программа таъминоти). 2017 йил.

97. Статистические обозрение Республики Узбекистан за 2013 год. Государственный комитет по статистике Республики Узбекистан. – Ташкент, 2014.

98. Йиллик статистик тўплам. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси. – Тошкент, 2017.

[http:// www.minesononi.uz](http://www.minesononi.uz) – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлигининг сайти.

<http:// www.mf.uz> – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг сайти.

<http:// www.soliq.uz> – Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кўмитасининг расмий сайти.

<http:// www.stat.uz> – Ўзбекистон Республикаси Статистика кўмитасининг расмий сайти.

<http:// www.edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Ўрта махсус, касб-хунар таълим марказининг расмий сайти.

<http:// www.uzaudit.uz> – Ўзбекистон Республикаси Аудиторлар палатаси расмий сайти.

<http://www.assb.com> – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлигининг сайти.

99. [http:// www. gaap.ru](http://www.gaap.ru) (Халқаро бухгалтерия стандартлари).

<http:// www.autotrans.uz> – Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлигининг сайти.

<http:// www.naaa.uz> – Ўзбекистон бухгалтерлар ва аудиторлар миллий ассоциацияси.

100. <http:// www.daz.uz> – «Жиззах аккумулятор заводи» АЖ айти.

ИЛОВАЛАР

1-илова

**3-автобус саройининг умумий
фойдаланиш, молиявий ҳисоботларни
тайёрлаш ва тақдим этиш мақсадида
қўлланиладиган
ҲИСОБ СИЁСАТИ**

Тошкент – 2019

Умумий қоидалар. Мазкур ҳисоб сиёсати ташқи (ички) фойдаланувчилар учун молиявий ҳисоботларни тайёрлаш ва тақдим этиш мақсадида қўлланилади. Ушбу ҳисоб сиёсати Ўзбекистон Республикасида амалда бўлган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида ишлаб чиқилган бўлиб, корхона фаолиятида фойдаланилади.

Кириш ва тушунчалар тизими. Ҳисоб сиёсати «3-АВТОБУС САРОЙИ»нинг (кейинги матнда жамият) молиявий ҳисоботларини тайёрлаш учун муҳим бўлган бухгалтерия ҳисоби усулларини (ҳисоб принципларини) қамраб олади ва унинг барча фаолият турлари учун ҳисобнинг асосий принципларини ўрнатади. Ҳисобот йили бўлиб календар йили ҳисобланади. Ҳисобот йили фаолият натижалари бўйича тайёрланган молиявий ҳисобот ушбу ҳисоб принципларига (ҳисоб сиёсатига) асосланади. Жамиятда ҳисоб сўмда юритилади. Жамиятнинг молиявий ҳисоботи минг сўмда тузиб тақдим қилинади. Шунингдек, чет эл инвесторлари учун мазкур ҳисоб сиёсатида белгиланган тартибда АҚШ долларига ўтказилган ҳолда минг АҚШ долларидан акс эттирилади. Ушбу ҳисоб сиёсатини қабул қилишдан мақсад Жамиятнинг молиявий ҳолати, фаолияти натижалари ва молиявий натижалари ўзгариши тўғрисида ишончли ахборот бериши керак.

Жамият молиявий ҳисоботни тайёрлашда бухгалтерия ҳисобининг асосий принципларига амал қилади:

Ҳисоблаш. Даромадлар ва харажатлар бухгалтерия ҳисобида келиб тушиши ёки юзага келишига қараб тан олинади ва молиявий ҳисоботларда акс эттирилади.

Икки ёқлама ёзув усули билан ҳисоб юритиш. Жамиятда бухгалтерия ҳисоби операция бўйича битта сумманинг ўзи бухгалтерия ҳисобининг камида иккита счётида акс эттириш орқали икки ёқлама ёзув усулини қўллаган ҳолда юритилади.

Узлуксизлик. Жамият узлуксиз ишлайдиган, яъни келажакда ишлашни давом эттирадиган деб ҳисобланади. Унинг ўз

фаолиятини тугатиш ёки фаолият кўламини анча қисқартириш нияти ҳам, зарурати ҳам йўқ деб тахмин қилинади.

Хўжалик операцияларини, активларни ва пассивларни пулда баҳолаш. Молиявий ҳисоботларда ахборотларни умумлаштириш мақсадида барча операциялар ва ҳодисалар пулда баҳоланади.

Ишончлилик. Ахборотда муҳим хато ёки ғаразлилик бўлмаса ва фойдаланувчилар унга таянишлари мумкин бўлса, ишончли ҳисобланади. Операциялар ёки ҳодисаларнинг ишончлилиги, одатда, бошланғич ҳисоб ҳужжатлари билан тасдиқланиши керак.

Олдиндан кўра билиш (эҳтиёткорлик). Қарорлар қабул қилишда олдиндан кўра билиш (эҳтиёткорлик) принципига риоя қилиш активлар ва даромад ошириб баҳоланмаслиги, мажбуриятлар ёки харажатлар эса камайтириб баҳоланмаслиги учун ноаниқлик шароитида баҳо чиқариш учун зарурдир.

Мазмуннинг шаклдан устунлиги. Агар ҳисоб ҳужжатларидаги ва молиявий ҳисоботдаги ахборот операциялар ва ҳодисаларнинг мазмунини тўғри акс эттирса, бу ахборот фақат унинг ҳуқуқий шакли билангина эмас, балки моҳияти ва иқтисодий реаллигига мувофиқ ҳисобга олиниши ва тақдим этилиши зарур.

Кўрсаткичларнинг қиёсийлиги. Молиявий ахборот фойдали ва мазмунли бўлиши учун бир ҳисобот давридаги ахборот бошқа ҳисобот давридагиси билан қиёсланадиган бўлиши керак. Фойдаланувчилар Жамият томонидан молиявий ҳисоботни тайёрлашда фойдаланган ҳисоб сиёсатидан, мазкур сиёсатдаги барча ўзгаришлардан ва шундай ўзгаришларнинг натижаларидан хабардор бўлишлари керак.

Молиявий ҳисоботнинг бетарафлиги. Молиявий ҳисоботда келтириладиган ахборотлар ишончли бўлиши учун ғаразлиликдан холи бўлиши керак.

Ҳисобот даврида даромадлар билан харажатларнинг мувофиқлиги. Ҳисобот давридаги даромадлар ва харажатлар-

нинг мувофиқлиги ушбу даврда мазкур ҳисобот даврида олинган даромадларга асос бўлган харажатларни акс эттиришини билдиради. Агар даромадлар ва харажатларнинг айрим турлари ўртасидаги бевосита боғлиқликни аниқлаш қийин бўлса, харажатлар тақсимлашнинг бирор-бир тизимига мувофиқ тарзда бир неча ҳисобот даврига тақсимлаб чиқилади. Бу бир неча йилга тақсимланадиган амортизация харажатларига ҳам тааллуқлидир.

Активлар ва мажбуриятларни ҳақиқий баҳолаш. Активлар ва мажбуриятларни ҳақиқий баҳолаш принципи уларнинг таннархи ёки харид қилиш қиймати баҳолашга асос бўлишини назарда тутди.

Тушунарлилик. Молиявий ҳисоботларда келтириладиган ахборотлар фойдаланувчилар учун очик ва тушунарли бўлиши керак.

Аҳамиятлилик. Молиявий ахборот фойдаланувчилар қарорлар қабул қилиш жараёнида уларнинг талабларини қаноатлантириши ва уларга операцион, молиявий ва хўжалик фаолияти ходисаларига баҳо беришда ёрдамлашиши учун аҳамиятли бўлиши керак.

Муҳимлик. Агар ахборотни киритмаслик ёки нотўғри кўрсатилиши ахборотдан фойдаланувчиларнинг молиявий ҳисобот асосида қабул қиладиган иқтисодий қарорларига таъсир қилса, бундай ахборот муҳим ҳисобланади. Ахборотнинг аҳамиятлилигига унинг моҳияти ҳам, шунингдек, унинг қиммати (муҳимлиги) ҳам таъсир ўтказиши мумкин.

Ҳаққоний ва беғараз тасаввур этиш. Молиявий ҳисоботлар фойдаланувчиларда субъектнинг молиявий ҳолати, операцияларнинг натижалари ва пул маблағларининг ҳаракати тўғрисида ҳаққоний ва беғараз тасаввур ҳосил қилиши керак.

Тугалланганлик. Молиявий ҳисоботларнинг ишончлилигини таъминлаш мақсадида ахборот етарлича тўла ҳажмда тақдим этилиши керак.

Изчиллик. Ҳисоб сиёсати бир даврдан иккинчисига изчиллик билан ўтказилиши назарда тутилади. Фойдаланувчилар Жамиятнинг молиявий ҳолатидаги ўзгаришлар тенденцияларини аниқлаш учун унинг турли ҳисобот даврларидаги молиявий ҳисоботларини қиёслаш имкониятига эга бўлишлари керак.

Ўз вақтидалик. Ҳисобот ахбороти асоссиз кечиктирилганда у ўзининг иқтисодий аҳамиятлилигини йўқотади. Ахборотни ўз вақтида тақдим этиш учун битимнинг ёки бошқа ҳодисанинг барча жиҳатлари маълум бўлгунга қадар ҳисоботга зарурат пайдо бўлиши мумкин, бу эса унинг ишончлилигини бузади. Бошқа томондан, агар ҳисобот барча жиҳатлар маълум бўлгунча кечиктирилса, энг ишончли ахборот ҳам кам фойда бериши мумкин, чунки фойдаланувчилар олдироқ қарор қабул қилишга мажбур бўлади. Аҳамиятлилик ва ишончлилик ўрта-сида мувозанатга эришиш мақсадида иқтисодий қарорларни қабул қилишда фойдаланувчиларнинг талабларини қандай қилиб яхшироқ қаноатлантиришни ҳал этиш керак.

Молиявий ҳисобот элементлари. Молиявий ҳисоботлар молиявий натижаларни ва бошқа хўжалик операцияларини молиявий ҳисоботларнинг элементлари деб аталувчи иқтисодий тавсифларига мувофиқ алоҳида моддаларга гуруҳлаб акс эттиради. Активлар, хусусий капитал ва мажбуриятлар бухгалтерия балансида хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий натижаларини аниқлаш билан бевосита боғлиқ бўлган элементлар ҳисобланади. Даромадлар ва харажатлар фаолият натижалари тўғрисидаги ҳисоботда хўжалик юритувчи субъектнинг кўрсаткичларини аниқлаш билан бевосита боғлиқ бўлган элементлар ҳисобланади. Пул маблағларининг ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот фаолият натижалари элементларини ва бухгалтерия баланси элементларидаги ўзгаришларни акс эттиради.

Молиявий ҳолатни аниқлаш билан бевосита боғлиқ элементлар қуйидагилар ҳисобланади: активлар, мажбуриятлар,

хусусий капитал, резервлар, даромадлар ва харажатлар. Улар куйидаги тарзда аниқланади:

Активлар – субъект назорат қиладиган, келгусида улардан даромад олиш мақсадида аввалги фаолият натижасида олинган иқтисодий ресурслардир.

Мажбуриятлар – шахснинг (қарздорнинг) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракат амалга ошириш, масалан, мол-мулкни топшириш, ишни бажариш, пул тўлаш ва бошқалар ёхуд муайян ҳаракатдан тийилиб туриш мажбуриятидир, кредитор эса қарздордан ўз мажбуриятларини бажаришини талаб қилишга ҳақлидир.

Хусусий капитал – субъектнинг мажбуриятларни чегириб ташлагандан кейинги активларидир.

Резервлар – келгусида муайян харажатларга йўналтирилиши мумкин бўлган хусусий капиталнинг бир қисмидир.

Даромадлар – ҳисобот даврида активларнинг кўпайиши ёхуд мажбуриятларнинг камайишидир.

Харажатлар – ҳисобот даврида активларнинг камайиши ёхуд мажбуриятларнинг кўпайишидир.

Молиявий натижалар – хўжалик юритувчи субъектнинг фойда ёки зарар шаклида ифодаланган фаолияти якуний иқтисодий якунидир.

Активлар. Активлар – хўжалик субъектининг қиймат баҳо-сига эга бўлган моддий, жумладан, пул маблағлари ва дебитор-лик қарзлари ва номоддий мулкидир.

Активларда акс эттирилган келгусидаги иқтисодий фойда хўжалик юритувчи субъектнинг пул маблағлари оқимида потенциал, бевосита ва билвосита қўшиладиган улушдир. Бу улуш хўжалик юритувчи субъект асосий фаолиятининг бир қисми сифатида юзага келиши мумкин.

Хўжалик юритувчи субъектнинг активлари аввалги битимлар ва бошқа ҳодисаларнинг натижасидир. Хўжалик юритувчи субъектлар, одатда, активларни харид қилиб ёки ишлаб чиқариб уларга эга бўладилар, бироқ бошқа битимлар ёки хо-

дисалар активларни кўпайтиришга имкон беради. Масалан, хўжалик юритувчи субъект ҳукуматдан олган кўчмас мулк. Келгусида кутиладиган битимлар ва бошқа воқеалар ўзидан-ўзи активларнинг пайдо бўлишига олиб келмайди.

Хўжалик юритувчи субъект активларидан мулкни бошқариш, товар-моддий захиралар ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатилиши учун фойдаланади.

Активларда акс эттирилган келгусидаги иқтисодий наф хўжалик юритувчи субъект томонидан ҳар хил йўллар билан амалга оширилиши мумкин. Масалан, активдан:

– товар-моддий захиралар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишда алоҳида ёки бошқа активлар билан биргаликда фойдаланилиши;

– бошқа активларга алмаштирилиши;

– мажбуриятларни бажариш учун фойдаланилиши;

– хўжалик юритувчи субъектнинг эгалари ўртасида тақсимланиши мумкин.

Активлар бинолар, иншоотлар ва ускуналар сингари физик шаклга эга. Бироқ физик шакл активнинг мавжуд бўлиши учун зарур эмас. Масалан, патентлар ва муаллифлик ҳуқуқлари актив ҳисобланади, агар хўжалик юритувчи субъект келгусида улардан фойдаланишдан иқтисодий наф олишни кутаётган бўлса.

Активлар, масалан, дебиторлик қарзлари ва мулк юридик ҳуқуқлар, шу жумладан, эгалик ҳуқуқи билан боғлиқ. Актив мавжудлигини аниқлашда эгалик ҳуқуқи асосий ҳисобланмайди. Масалан, ижарага олинган мулк актив ҳисобланади, агар хўжалик юритувчи субъект ана шу мулкдан олиниши керак бўлган фойдани назорат қилса.

Харажатларни амалга ошириш билан активларни ҳосил қилиш ўртасида узвий алоқа мавжуд, аммо бу жараёнлар ҳар доим ҳам вақти бўйича тўғри келмайди. Хўжалик юритувчи субъект томонидан амалга оширилган харажатлар келгуси иқтисодий фойда изланганидан далолат беради, лекин

активлар олинганини узил-кесил тасдиқламайди. Бинобарин, харажатларнинг мавжуд эмаслиги объектни актив деб ҳисоблаш учун асос бўлмайди. Масалан, хўжалик юритувчи субъектга текинга берилган объектлар активларни таърифлашга мос келади.

Мажбуриятлар. Мажбуриятнинг асосий тавсифи хўжалик юритувчи субъект бошқа юридик ва жисмоний шахслар олдида масъулиятли эканлиги ҳисобланади.

Мажбуриятлар уставнинг ёки шартноманинг талаблари натижаси сифатида кучга кириши мумкин. Масалан, олинган товар-моддий захиралар ва хизматлар учун тўланадиган суммалар. Мажбуриятлар одатий тадбиркорлик иши жар-аёнида яхши муносабатларни сақлаб туриш ёки холисона тарзда иш кўришда ҳам юзага келади. Масалан, агар хўжалик юритувчи субъект кафолат муддати тугаганидан сўнг ўз маҳсулотига камчиликларни тuzатиш тўғрисида қарор қабул қилса, шу бўйича қилинган харажатлар ҳам мажбуриятлар деб ҳисобланади.

Ҳозирги мажбурият билан келгуси мажбурият ўртасида чегара бўлиши керак. Хўжалик юритувчи субъект раҳбарининг келгусида активларни сотиб олиш ҳақида қабул қилган қарори мажбурият пайдо бўлишига сабаб бўлмайди. Мажбурият, одатда, актив олинганда ёки хўжалик юритувчи субъект активни сотиб олиш тўғрисида битимга киришгандагина пайдо бўлади.

Тегишли мажбуриятни бажариш, одатда, бошқа тарафнинг эътирозларини қаноатлантириш учун иқтисодий фойдани ифодаловчи хўжалик юритувчи субъект ресурсларини ўзига жалб этади. Мажбуриятларнинг бажарилиши ҳар хил усулларда (қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳоллардан ташқари) амалга оширилади:

- ҳақ тўлаш билан;
- бошқа активларни бериш билан;
- хизматларни кўрсатиш билан;

- ушбу мажбуриятни бошқаси билан алмаштириш орқали;
- мажбуриятларни акцияларга алмаштириш орқали.

Мажбурият кредитор ўз ҳуқуқларидан бош тортган ҳолларда ёки кредитор ана шу ҳуқуқларидан маҳрум бўлганида бажарилган деб ҳисобланиши мумкин.

Мажбуриятлар аввалги битимлар ёки ўтган ҳодисаларнинг натижаси ҳисобланади. Масалан, товар-моддий захираларни харид қилиш ва хизматларни олиш билан тўланиши керак бўлган (агар улар илгари ёки етказиб берилганда тўланмаган бўлса) счётлар ҳам олинади.

Хусусий капитал. Хусусий капитал устав, қўшилган, резерв капиталидан ва тақсимланмаган фойдадан иборат бўлади.

Зарур ҳолларда устав, қўшилган, резерв капитали аналитик кесимда ҳисобга олиниши мумкин.

Бухгалтерия балансидаги хусусий капиталнинг миқдори активлар ва мажбуриятлар қийматини баҳолашга боғлиқдир.

Резервлар. Хўжалик юритувчи субъектни ва кредиторларни зарарларнинг оқибатларидан қўшимча ҳимоя қилишни таъминлаш учун резервларни ташкил этиш зарур. Резервларнинг шаклланиши ва миқдори ҳақидаги ахборот қарорлар қабул қилишда фойдаланувчилар учун аҳамиятли ҳисобланади. Резервларни ташкил этиш қонун ҳужжатларида ёки хўжалик юритувчи субъектнинг уставида (солиқ қонун ҳужжатларини бузмаган ҳолда) назарда тутилади.

Даромадлар. Жамият умумий даромади фаолият билан боғлиқ даромадлар ва бошқа даромадларини ўз ичига олади.

Фаолият билан боғлиқ даромадларга аниқ, режалаштирилган, мақсадли фаолиятни амалга ошириш натижасида олинган даромадлар, жумладан, асосий фаолият даромадлари, инвестицион фаолият даромадлари, молиявий фаолият даромадлари, бошқа фаолият даромадлари, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадлар киритилади.

Автомобиль транспорти корхоналарида фаолият билан боғлиқ даромадларга юк ва йўловчи ташишдан олинган даромадларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Фаолият билан боғлиқ бўлган даромадларни асосий фаолият даромадлари ҳамда бошқа фаолият даромадларига бўлиб ҳисоби юритилади. Асосий фаолият даромадларига корхонанинг тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда асосий фаолият тури бўйича олинган даромадлар ҳисобга олинса, бошқа фаолият даромадларига асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган бошқа фаолият, операция даромадлари киритилади. Яъни асосий фаолият даромадларига маҳсулот реализациясидан олинган даромад, иш бажариш ҳамда хизмат кўрсатишдан олинган даромадлар киритилса, бошқа фаолият даромадларига қонунчиликка мувофиқ рухсат этилган, одатдаги фаолиятига боғлиқ бўлмаган, олдиндан режалаштирилмаган даромадлар, жумладан, асосий фаолият бўлмаган молиявий фаолиятдан, инвестициявий фаолиятдан олинган даромадлар киритилиб, бунда бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олиш нуқтаи назаридан қаралади ҳамда солиқ қонунчилигидаги асосий фаолият тушунчасидан фойдаланмаслик тавсия этилади.

Бошқа даромадлар таркиби ҳам иккита кичик гуруҳга, яъни фаолият билан боғлиқ бўлмаган даромадлар ҳамда бошқа тушумлар тарзида ҳисоби юритилади. Фаолият билан боғлиқ бўлмаган даромадларга жамиятнинг фаолият юртиши давомида мазкур тартибда даромад олиш мақсад қилинмаган, корхонанинг асосий фаолияти ёки одатдаги фаолиятига боғлиқ бўлмаган даромадлар киритилади ҳамда мазкур даромадлар корхона тармоқ хусусиятидан келиб чиқиб гуруҳлаштирилади.

Солиққа тортиладиган даромад (зарар) – солиқ қонун ҳужжатларига мувофиқ аниқланадиган ҳисобот давридаги даромад (зарар) суммасидир.

Харажатлар. Харажатлар атамаси мулкни бошқариш, ишлаб чиқариш, маҳсулотларни сотиш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш ва зарарлар билан боғлиқ харажатларни ўз ичига олади. Улар, одатда, пул маблағлари, моддий захиралар, иншоотлар, ускуналар ва бошқалар сингари активларнинг чиқиши ёки улардан фойдаланилиши шаклида бўлади.

Жамият харажатлари фаолият билан боғлиқ харажатлар ва бошқа харажатлар каби гуруҳларга бўлинган ҳолда ҳисоби юритилади.

Корхона фаолияти билан боғлиқ харажатларга қандайдир режалаштирилган, мақсадли фаолиятни амалга ошириш учун қилинган харажатлар киритилади. Бундай харажатлар таркибига асосий фаолият харажатлари, инвестицион фаолият харажатлари, молиявий фаолият харажатлари, бошқа фаолият харажатлари киритилади.

Фаолият билан боғлиқ бўлган харажатлар асосий фаолият харажатлари ҳамда бошқа фаолият харажатларига бўлинади. Асосий фаолият харажатларига корхонанинг тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда асосий фаолият тури бўйича қилинган харажатларни, бошқа фаолият харажатларига асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган бошқа фаолият харажатларини киритиш керак.

Асосий фаолият харажатларига сотилаётган маҳсулот таннархини ташкил қилувчи харажатлар киритилса, бошқа фаолият харажатларига қонунчиликка мувофиқ рухсат этилган, одатдаги фаолиятга боғлиқ бўлмаган харажатларни, яъни молиявий фаолият бўйича қилинган харажатлар, инвестициявий фаолият бўйича қилинган харажатларни киритиш лозим.

Бундан ташқари, фаолият билан боғлиқ харажатларга хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналарда қилинган харажатлар, ёрдамчи хизматларни бажариш бўйича харажатлар ҳамда бошқа шунга ўхшаш харажатларни киритиш керак.

Бошқа харажатлар таркиби ҳам иккита кичик гуруҳга – фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ҳамда бошқа харажатларга бўлиб ҳисоби юритилади.

Фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатларга, корхонанинг фаолият юритиши давомида бундай харажатларни қилиш мақсад қилинмаган, режалаштирилмаган, корхонанинг асосий фаолияти ёки одатдаги фаолиятига боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади, мазкур харажатлар корхона тармоқ хусусиятидан келиб чиқиб гуруҳлаштирилади.

Умумий тартибда бошқа харажатларга қуйидаги харажатларни киритиш мумкин:

- тўланган (тўланадиган) жарималар, пенялар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги зарар;
- инвентаризация натижасида аниқланган камомадлар;
- хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан кўрилган зарарлар;
- ундирилмаган дебиторлик қарзларини қоплаш тарзидаги харажатлар;
- товар-моддий бойликларни қайта баҳолашдан салбий фарқлар;
- бошқа харажатлар.

Бошқа харажатларга қуйидагиларни киритиш лозим:

- зарар етказиш бўйича харажатлар;
- берилган беғараз ёрдам;
- текинга берилган мол-мулк кўринишидаги ёки мулк хуқуқларни ўтказиш кўринишидаги харажатлар.

Зарарлар иқтисодий фойданинг камайганлигини билдиради, ўз табиатига кўра бошқа харажатлардан фарқ қилмайди ва концептуал асоснинг алоҳида элементи сифатида қаралмайди.

Зарарлар бошқа активларни сотишда ёки табиий офатлар натижасида юзага келиши мумкин. Бундай зарарлар молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда кўрсатиладиган бўлса, улар ҳақидаги ахборот иқтисодий қарорларни қабул қилишда

фойдали бўлиши мумкин, шунинг учун ҳам улар алоҳида кўрсатилади.

Молиявий натижалар. Даромадлар ва харажатларнинг таърифи уларнинг асосий фарқ қилувчи жиҳатларини ёритиб беради, лекин уларни молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда тан олишдан олдин жавоб бериши лозим бўлган мезонларни аниқлаштирмайди.

Молиявий ҳисоботларнинг элементларини акс эттириш. Акс эттириш – бухгалтерия баланси ёки молиявий натижалари тўғрисидаги ҳисоботга элементлар таърифига жавоб берувчи ва уларда акс эттирилиши лозим бўлган моддаларни киритиш жараёнидир.

Акс эттириш жараёни модданинг баёнини ҳам, унинг пулдаги ифодасини ҳам, шунингдек, ушбу модданинг бухгалтерия балансига ёки молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботга киритилишини ҳам ўз ичига олади.

Модданинг мезонга мувофиқлигини аниқлаш ва акс эттириш учун уни таснифлашда аҳамиятлилик ва қиёсийлик принципларига эътиборни қаратиш керак.

Элементлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик таъриф ва мезонларга жавоб берадиган модда алоҳида жиҳатни акс эттиришини англатади. Масалан, активнинг акс эттирилиши ўз-ўзидан даромад ёки мажбуриятнинг бошқа элементини акс эттиришни талаб қилади.

Активни акс эттириш. Ушбу активдан фойдаланиш натижасида хўжалик юритувчи субъектга келгуси иқтисодий фойда тушиш эҳтимоли мавжуд бўлганида ушбу актив бухгалтерия балансида акс эттирилади ва актив аниқ ифодаланадиган чиқимлар ёки қийматни ўз ичига олади.

Мажбуриятларни акс эттириш. Мажбуриятлар ўзида иқтисодий фойдани ифодаловчи ресурслар чиқими эҳтимоли мавжуд бўлганида бухгалтерия балансида тан олинади, шунингдек, улар мажбуриятларни қабул қилиш натижаси ҳисобланади.

Даромадни акс эттириш. Активларнинг кўпайиши ва мажбуриятларнинг камайиши билан боғлиқ келгуси иқтисодий фойданинг ўлчанган кўпайиши пайдо бўлганда даромад молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилади. Бу эса даромадни акс эттириш активларнинг кўпайиши ва мажбуриятларнинг камайишини акс эттириш билан бир вақтда юзага келишини англатади (масалан, товарлар ва хизматларни сотишда юзага келадиган активлардаги соф кўпайиш ёки кредитор қарздан воз кечиши натижасида мажбуриятларнинг камайиши).

Харажатларни акс эттириш. Харажат активларнинг камайиши ва мажбуриятларнинг кўпайиши билан боғлиқ келгуси иқтисодий фонднинг ўлчанган камайиши пайдо бўлганда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилади ва бу ишончли тарзда аниқланиши мумкин. Бу эса харажатларни акс эттириш мажбуриятлардаги кўпайиш ёки активларнинг камайишини акс эттириш билан бир вақтда юзага келишини англатади.

Молиявий ҳисоботлардаги элементларни баҳолаш. Баҳолаш – активлар ва мажбуриятлар тан олинадиган ва молиявий ҳисоботларда қайд этиладиган пул ўлчови усулидир.

Молиявий ҳисоботларда баҳолашнинг қуйидаги усуллари дан фойдаланилади:

Бошланғич қиймат. Активлар харид қилиш вақтида эришилган томонларнинг ўзаро келишувига кўра белгиланган жорий қиймати бўйича акс эттирилади. Мажбуриятлар мажбуриятни бажаргунга қадар тўланадиган пул маблағлари суммаси бўйича мажбуриятларга алмашиб олинган маблағлар суммасида акс эттирилади.

Жорий қиймат. Активлар ана шу ёки шунга ўхшаш актив эндигина харид қилинган бўлгандаги ҳолатда тўланиши керак бўлган пул маблағлари суммаси бўйича ҳисоботда акс эттирилади. Мажбуриятлар мажбуриятни тўлаш учун талаб этила-

диган пул маблағларининг дисконтланмаган суммасида акс эттирилади.

Сотиш қиймати. Активлар сотишдан олинishi мумкин бўлган пул маблағлари суммаси бўйича акс эттирилади. Мажбуриятлар уларни тўлаш қиймати бўйича акс эттирилади, бундай қиймат эса мажбуриятларни тўлаш учун талаб этиладиган пул маблағларининг дисконтланмаган суммасидир.

Дисконтланган қиймат. Активлар хўжалик юритувчи субъектнинг нормал фаолияти давомида активларни кўпайтириши лозим бўлган келгуси пул маблағлари тушумининг дисконтланган қиймати бўлган жорий қиймат бўйича акс эттирилади.

Мажбуриятлар келгусида ўтказиладиган пул маблағларининг дисконтланган қийматидан иборат бўлган, хўжалик юритувчи субъектнинг оддий фаолияти давомида мажбуриятларни тўлаш учун фойдаланилиши мумкин бўлган жорий қиймат бўйича акс эттирилади.

Баланс қиймати – ҳисобот санасида бухгалтерия балансида активлар ва мажбуриятларни акс эттириш қийматидир.

Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий ҳисоботларни тайёрлашда бошланғич қийматни баҳолаш учун асос қилиб оладилар. Ундан, одатда, баҳолашнинг бошқа асосий тушунчалари билан биргаликда фойдаланилади.

Бухгалтерия ҳисобининг асосий объектлари

Асосий воситалар – қуйидагилар учун мўлжалланган моддий активлардир:

а) **асосий воситалар** – корхона томонидан узоқ муддат давомида хўжалик фаолиятини юритишда маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш жараянида ёхуд маъмурий ва ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш мақсадида фойдаланиш учун тутиб туриладиган моддий активлар;

б) **амортизацияланадиган қиймат** – молиявий ҳисоботларда фараз қилинаётган (баҳоланган) тугатиш қийматини чегирган ҳолда кўрсатилган активнинг бошланғич (тиклаш) қиймати суммаси. Бошланғич қиймати қуриб битказиш, асбоб-ускуналар билан тўлиқ жиҳозлаш, қайта қуриш, замонавийлаштириш ва техник қайта қуроллантириш ишлари бўйича харажатлар суммага оширилган асосий воситалар учун амортизация қиймати бўлиб, ушбу ишлар фараз қилинаётган (баҳоланган) тугатиш қийматини чиқариб ташлаган ҳолда тугатилганидан сўнг мазкур асосий воситалар фойдаланишга киритилган вақтда аниқланган уларнинг қолдиқ (баланс) қиймати ҳисобланади;

в) **амортизация** – фойдали хизмат муддати мобайнида активнинг амортизацияланадиган қийматини асосий воситаларнинг вазифасидан келиб чиққан ҳолда маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига ёки давр харажатларига мунтазам тақсимлаш ва ўтказиш кўринишида эскиришнинг қиймат ифодаси;

г) **фойдали хизмат муддати** – корхона активдан фойдаланадиган вақт даври ёки корхона ушбу активдан фойдаланишдан олишни мўлжаллаётган маҳсулот (ишлар ва хизматлар) миқдори. Қуриб битказиш, асбоб-ускуналар билан тўлиқ жиҳозлаш, қайта қуриш, замонавийлаштириш ва техник қайта қуроллантириш бўйича ишлар тугатилганидан сўнг фойдаланишга киритилган асосий воситалар учун фойдали хизмат муддати бўлиб, ушбу ишлар тугатилганидан сўнг мазкур асосий воситалар фойдаланишга киритилган пайтдан бошлаб корхона томонидан асосий воситалардан фойдаланиладиган вақт даври ёки корхона ушбу асосий воситаларни қўллашдан олишни кутаётган маҳсулот (ишлар, хизматлар) миқдори ҳисобланади;

д) **бошланғич қиймат** – тўланган ва қопланмайдиган солиқларни (йиғимларни), шунингдек, активни ундан мўлжал бўйича фойдаланиш учун ишчи ҳолатига келтириш билан

бевосита боғлиқ бўлган етказиб бериш ва монтаж қилиш, ўрнатиш, ишга тушириш ва исталган бошқа харажатларни ҳисобга олган ҳолда асосий воситаларни тиклаш (қуриш ва қуриб битказиш) ёки харид қилиш бўйича қилинган харажатларнинг қиймати;

е) **жорий қиймат** – маълум санадаги амал қилаётган бозор нархлари бўйича асосий воситаларнинг қиймати ёки хабардор қилинган, битимни амалга оширишни хоҳловчи, мустақил тарафлар ўртасида битимни амалга оширишда активни сотиб олиш ёки мажбуриятларни бажариш учун етарли бўлган сумма;

ж) **қолдик (баланс) қиймат** – жамланган амортизация суммасини чегирган ҳолда асосий воситаларнинг бошланғич (тиклаш) қиймати;

з) **тугатиш қиймати** – асосий воситаларнинг чиқиб кетиши бўйича кутилаётган харажатларни чегирган ҳолда кутилаётган фойдали хизмат муддати охирида асосий воситаларни тугатиш чоғида олинадиган активларнинг фараз қилинаётган суммаси.

Автомобиль транспорти корхоналарида тугатиш қийматининг меъёрий нормаси тавсия этилади (Илова).

**Асосий воситалар тугатиш қийматини белгилаш учун
тавсиявий норма (бошланғич қийматига нисбатан)**

Гуруҳлар тартиб рақами	Кичик гуруҳлар тартиб рақами	Асосий воситаларнинг номи	Тавсия этиладиган тугатиш қиймати нормаси, фоизда
I		Бинолар, иморатлар ва иншоотлар	
	1	Бинолар, иморатлар	15
	2	Нефть ва газ қудуқлари	5
	3	Нефть-газ омборлари	
	4	Кема қатнайдиған каналлар, сув каналлари	
	5	Кўприклар	
	6	Дамбалар, тўғонлар	
	7	Дарё ва денгиз причал иншоотлари	
	8	Корхоналарнинг темир йўллари	
	9	Қирғокни мустаҳкамловчи, қирғокни химояловчи иншоотлар	
	10	Резервуарлар, цистерналар, баклар ва бошқа сиғимлар	
	11	Ички хўжалик ва хўжаликлараро суғориш тармоғи	
	12	Ёпик коллектор-дренаж тармоғи	
	13	Ҳаво кемаларининг учиш-қўниш йўллари, йўлаклар, тўхташ жойлари	

	14	Боғларнинг ва ҳайвонот боғларининг иншоотлари	
	15	Спорт-соғломлаштириш иншоотлари	
	16	Иссиқхоналар ва парниклар	
	17	Бошқа иншоотлар	
II		Узатиш қурилмалари	
	1	Электр узатиш ҳамда алоқа қурилмалари ва линиялари	
	2	Ички газ қувурлари ва қувурлар	
	3	Водопровод, канализация ва иссиқлик тармоқлари	5
	4	Магистрал қувурлар	
	5	Бошқалар	
III		Куч-қувват берадиган машиналар ва ускуналар	
	1	Иссиқлик техника ускуналари	
	2	Турбина ускуналари ва газ турбиналари қурилмалари	
	3	Электр двигателлари ва дизель-генераторлар	5
	4	Комплекс қурилмалар	
	5	Бошқа куч-қувват берадиган машиналар ва ускуналар (ҳаракатланувчи транспортдан ташқари)	
IV		Фаолият турлари бўйича иш машиналари ва ускуналар (ҳаракатланувчи транспортдан ташқари)	
	1	Иқтисодиётнинг барча тармоқларига тегишли машиналар ва ускуналар	20

	2	Қишлоқ хўжалиги тракторлари, машиналари ва ускуналари
	3	Коммутациялар ва маълумотларни узатиш рақамли электрон ускуналари, рақамли тизимлар узатиш ускуналари, рақамли алоқа ўлчов техникаси
	4	Йўлдош, уяли алоқа, радиотелефон, пейжинг ва транкинг алоқа ускуналари
	5	Узатишлар тизимлари коммутацияларининг ўхшаш ускуналари
	6	Киностудияларнинг махсус ускуналари, тиббий ва микробиология саноати ускуналари
	7	Компрессор машиналари ва ускуналари
	8	Насослар
	9	Юк кўтариш-транспорт, юк ортиш-тушириш машиналари ва ускуналари, тупроқ, карьер ҳамда йўл-қурилиш ишлари учун машиналар ва ускуналар
	10	Устун-қозиқ қоқиш машиналари ва ускуналари, майдалаш-янчиш, саралаш, бойитиш ускуналари
	11	Технологик жараёнлар учун барча турдаги сифимлар
	12	Нефть қазиб чиқариш ва бурғулаш ускуналари
	13	Бошқа машиналар ва ускуналар

V		Ҳаракатланувчан транспорт	
	1	Темир йўлнинг ҳаракатдаги таркиби	
	2	Денгиз, дарё кемалари, балиқчилик саноати кемалари	20
	3	Ҳаво транспорти	
	4	Автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби, ишлаб чиқариш транспорти	20
	5	Енгил автомобиллар	
	6	Саноат тракторлари	
	7	Коммунал транспорт	20
	8	Махсус вахта вагонлари	
	9	Бошқа транспорт воситалари	20
VI		Компьютер, периферия қурилмалари, маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	
	1	Компьютерлар	
	2	Периферия қурилмалари ва маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	
	3	Нусха кўчириш-кўпайтириш техникаси	10
	4	Бошқалар	
VII		Бошқа гуруҳларга киритилмаган асосий воситалар	
	1	Кўп йиллик дов-дарахтлар	20
	2	Бошқалар	10

Асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш меъёрлари

Гуруҳлар тартиб рақами	Кичик гуруҳлар тартиб рақами	Асосий воситаларнинг номи	Амортизациянинг йиллик энг юқори нормаси, фоизларда
I		Бинолар, иморатлар ва иншоотлар	
	1	Бинолар, иморатлар	3
	2	Нефть ва газ кудуклари	5
	3	Нефть-газ омборлари	
	4	Кема қатнайдиған каналлар, сув каналлари	
	5	Кўприklar	
	6	Дамбалар, тўғонлар	
	7	Дарё ва денгиз причал иншоотлари	
	8	Корхоналарнинг темир йўллари	
	9	Қирғокни мустаҳкамловчи, қирғокни ҳимояловчи иншоотлар	
	10	Резервуарлар, цистерналар, баклар ва бошқа сиғимлар	
	11	Ички хўжалик ва хўжаликлараро суғориш тармоғи	
	12	Ёпик коллектор-дренаж тармоғи	
	13	Ҳаво кемаларининг учиш-қўниш йўллари, йўлаклари, тўхташ жойлари	
	14	Боғларнинг ва ҳайвонот боғларининг иншоотлари	

	15	Спорт-соғломлаштириш иншоотлари	
	16	Иссиқхоналар ва парниклар	
	17	Бошқа иншоотлар	
II		Узатиш қурилмалари	
	1	Электр узатиш ҳамда алоқа қурилмалари ва линиялари	8
	2	Ички газ қувурлари ва қувурлар	
	3	Водопровод, канализация ва иссиқлик тармоқлари	
	4	Магистрал қувурлар	
	5	Бошқалар	
III		Куч-қувват берадиган машиналар ва ускуналар	
	1	Иссиқлик техника ускуналари	8
	2	Турбина ускуналари ва газ турбиналари қурилмалари	
	3	Электр двигателлари ва дизель-генераторлар	
	4	Комплекс қурилмалар	
	5	Бошқа куч-қувват берадиган машиналар ва ускуналар (ҳаракатланувчи транспортдан ташқари)	
IV		Фаолият турлари бўйича иш машиналари ва ускуналар (ҳаракатланувчи транспортдан ташқари)	
	1	Иқтисодиётнинг барча тармоқларига тегишли машиналар ва ускуналар	15

	2	Қишлоқ хўжалиги тракторлари, машиналари ва ускуналари	
	3	Коммутациялар ва маълумотларни узатиш рақамли электрон ускуналари, рақамли тизимлар узатиш ускуналари, рақамли алоқа ўлчов техникаси	
	4	Йўлдош, уяли алоқа, радиотелефон, пейжинг ва транкинг алоқа ускуналари	
	5	Узатишлар тизимлари коммутацияларининг ўхшаш ускуналари	
	6	Киностудияларнинг махсус ускуналари, тиббий ва микробиология саноати ускуналари	
	7	Компрессор машиналари ва ускуналари	
	8	Насослар	
	9	Юк кўтариш-транспорт, юк ортиш-тушириш машиналари ва ускуналари, тупроқ, карьер ҳамда йўл-қурилиш ишлари учун машиналар ва ускуналар	
	10	Устун-қозик қоқиш машиналари ва ускуналари, майдалаш-янчиш, саралаш, бойитиш ускуналари	
	11	Технологик жараёнлар учун барча турдаги сифимлар	
	12	Нефть қазиб чиқариш ва бурғулаш ускуналари	
	13	Бошқа машиналар ва ускуналар	
V		Ҳаракатланувчан транспорт	
	1	Темир йўлнинг ҳаракатдаги таркиби	4

	2	Денгиз, дарё кемалари, балиқчилик саноати кемалари	
	3	Ҳаво транспорти	
	4	Автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби, ишлаб чиқариш транспорти	
	5	Енгил автомобиллар	20
	6	Саноат тракторлари	
	7	Коммунал транспорт	10
	8	Махсус вахта вагонлари	
	9	Бошқа транспорт воситалари	20
VI		Компьютер, периферия қурилмалари, маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	
	1	Компьютерлар	
	2	Периферия қурилмалари ва маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	
	3	Нусха кўчириш-кўпайтириш техникаси	20
	4	Бошқалар	
VII		Бошқа гуруҳларга киритилмаган асосий воситалар	
	1	Кўп йиллик дов-дарахтлар	10
	2	Бошқалар	15

**«Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот
(ички ҳисоб юритиш учун)**

Кўрсаткичлар	Сатр коди	Ўтган йилнинг шу даврида	Ҳисобот даврида
		Даромад ёки харажат	Даромад ёки харажат
1	2	3	4
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум	0.10		
Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг таннархи	0.20		
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари) (сатр 010-020)	0.30		
Давр харажатлари (асосий фаолият бўй- ича), жами (сатр. 050+060+070+080), шу жумладан:	0.40		
Сотиш харажатлари	0.50		
Маъмурий харажатлар	0.60		
Солиқ харажатлари	0.70		
Бошқа операцион харажатлар	0.80		
Асосий фаолият билан боғлиқ бошқа даромад ва тушумлар	0.90		
Асосий фаолиятнинг фойдаси (зара- ри) (сатр. 030-040+090)	100		
Асосий фаолият билан боғлиқ бўл- маган бошқа даромад ва тушумлар	110		

Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (сатр. 130+140+150+160+170), ш.ж:	120		
Дивидендлар шаклидаги даромадлар	130		
Фоизлар шаклидаги даромадлар	140		
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг)дан даромадлар	150		
Валюта курси фарқидан даромадлар	160		
Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	170		
Молиявий фаолият бўйича харажатлар (сатр. 190+200+210+220), шу жумладан:	180		
Фоизлар шаклидаги харажатлар	190		
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар шаклидаги харажатлар	200		
Валюта курси фарқидан зарарлар	210		
Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	220		
Фавқулодда фойда ва зарарлар	230		
Асосий фаолият билан боғлиқ бўлмаган бошқа харажатлар	240		
Бошқа фаолият ва тушумларга солиқлар	260		
Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари) (сатр. 100+110+120-180+-230-240-260)	270		

Даромадлар ва харажатларни ҳисобга олиш РЕГИСТРИ

т/р	Кўрсат-кичлар	Асосий фаолият даромадлари (9000)	Асосий фаолият харажатлари (9100, 9200)	Асосий фаолият фойдаси (зарари)	Асосий фаолият фойдаси бўйича рентабеллик	Бошқа фаолият даромадлари (9600)	Бошқа фаолият харажатлари (9700)
1	2	3	4	5=3-4	6=5/4*100	7	8
	Январь						
	Февраль						
	Март						
1.	I чорак жами						
	Апрель						
	Май						
	Июнь						
2.	II чорак жами						

	Июль						
	Август						
	Сентябрь						
3.	III чорак жами						
	Октябрь						

Жамият учун ишчи счётлар режаси

Автомобиль транспорти корхоналари молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби ишчи СЧЁТЛАР РЕЖАСИ

I ҚИСМ. УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР

1-бўлим. Асосий воситалар, номоддий ва бошқа узоқ муддатли активлар

II ҚИСМ. ЖОРИЙ АКТИВЛАР

2-бўлим. Товар-моддий захиралари

3-бўлим. Келгуси давр харажатлари ва кечиктирилган харажатлар – жорий қисми

4-бўлим. Олинадиган счётлар – жорий қисми

5-бўлим. Пул маблағлари, қисқа муддатли инвестициялар ва бошқа жорий активлар

III ҚИСМ. МАЖБУРИЯТЛАР

6-бўлим. Жорий мажбуриятлар

7-бўлим. Узоқ муддатли мажбуриятлар

IV ҚИСМ. ХУСУСИЙ КАПИТАЛ

8-бўлим. Капитал, тақсимланмаган фойда ва резервлар

V ҚИСМ. МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ИШЛАТИЛИШИ

9-бўлим. Даромадлар ва харажатлар

VI ҚИСМ. БАЛАНСДАН ТАШҚАРИ СЧЁТЛАР

Счётлар т/р	Счётлар номи	Счёт- лар тури
I ҚИСМ. УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР		
I БЎЛИМ. АСОСИЙ ВОСИТАЛАР, НОМОДИЙ ВА БОШҚА УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР		
0100	АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
0110	Ер	
0111	Ерни ободонлаштириш	
0112	Молиявий ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштириш	
0120	Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар	
0130	Машина ва асбоб-ускуналар	
0140	Мебель ва офис жиҳозлари	
0150	Компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникаси	
0160	Транспорт воситалари	
0161	Автобуслар	
0162	Ишлаб чиқариш транспорти	
0163	Енгил автомобиллар	
0164	Саноат тракторлари	
0165	Коммунал транспорт	
0166	Юк автомобиллари	
0167	Бошқа транспорт воситалари	
0170	Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар	
0180	Кўп йиллик ўсимликлар	
0190	Бошқа асосий воситалар	
0199	Консервация қилинган асосий воситалар	

0200	АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ЭСКИРИШНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	КА
0211	Ерни ободонлаштиришнинг эскириши	
0212	Молиявий ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштиришнинг эскириши	
0220	Бино, иншоот ва узатувчи мосламаларнинг эскириши	
0230	Машина ва асбоб-ускуналарнинг эскириши	
0240	Мебель ва офис жиҳозларининг эскириши	
0250	Компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникасининг эскириши	
0260	Транспорт воситаларининг эскириши	
0261	Автобусларнинг эскириши	
0262	Ишлаб чиқариш транспортининг эскириши	
0263	Енгил автомобилларнинг эскириши	
0264	Саноат тракторларининг эскириши	
0265	Коммунал транспортнинг эскириши	
0266	Юк автомобилларининг эскириши	
0267	Бошқа транспорт воситаларининг эскириши	
0270	Ишчи ҳайвонларнинг эскириши	
0280	Кўп йиллик ўсимликларнинг эскириши	
0290	Бошқа асосий воситаларнинг эскириши	
0299	Молиявий ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши	
0300	МОЛИЯВИЙ ИЖАРА ШАРТНОМАСИ БЎЙИЧА ОЛИНГАН АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
0310	Молиявий ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситалар	

0400	НОМОДДИЙ АКТИВЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
0410	Патентлар, лицензиялар ва ноу-хау	
0420	Савдо маркалари, товар белгилари ва саноат намуналари	
0430	Дастурий таъминот	
0440	Ер ва табиат ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқлари	
0460	Франчайз	
0470	Муаллифлик ҳуқуқлари	
0480	Гудвилл	
0490	Бошқа номоддий активлар	
0500	НОМОДДИЙ АКТИВЛАР АМОРТИЗАЦИЯСИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	КА
0510	Патентлар, лицензиялар ва ноу-хаунинг амортизацияси	
0520	Савдо маркалари, товар белгилари ва саноат намуналарининг амортизацияси	
0530	Дастурий таъминотнинг амортизацияси	
0540	Ер ва табиат ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқларининг амортизацияси	
0560	Франчайзинг амортизацияси	
0570	Муаллифлик ҳуқуқларининг амортизацияси	
0590	Бошқа номоддий активларнинг амортизацияси	
0600	УЗОҚ МУДДАТЛИ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
0610	Қимматли қоғозлар	
0620	Шуъба хўжалик жамиятларига инвестициялар	
0630	Қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар	

0640	Чет эл капитали мавжуд бўлган корхоналарга инвестициялар	
0690	Бошқа узоқ муддатли инвестициялар	
0700	ЎРНАТИЛАДИГАН АСБОБ-УСКУНАЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
0710	Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар – маҳаллий	
0720	Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар – хорижий	
0800	КАПИТАЛ ҚЎЙИЛМАЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
0810	Тугалланмаган қурилиш	
0820	Асосий воситаларни харид қилиш	
0830	Номоддий активларни харид қилиш	
0840	Асосий подани ташкил қилиш	
0850	Ерни ободонлаштиришга капитал қўйилмалар	
0860	Молиявий ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларга капитал қўйилмалар	
0870	Транспорт воситаларига капитал қўйилмалар	
0890	Бошқа капитал қўйилмалар	
0900	УЗОҚ МУДДАТЛИ ДЕБИТОРЛИК ҚАРЗЛАРИ ВА КЕЧИКТИРИЛГАН ХАРАЖАТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
0910	Олинган векселлар	
0920	Молиявий ижара бўйича олинадиган тўловлар	
0930	Ходимларнинг узоқ муддатли қарзлари	
0940	Бошқа узоқ муддатли дебиторлик қарзлари	
0950	Вактинчалик фарқлар бўйича кечиктирилган фойда солиғи	
0960	Дисконт (чегирма)лар бўйича узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар	
0990	Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар	

II ҚИСМ. ЖОРИЙ АКТИВЛАР

II БЎЛИМ. ТОВАР-МОДДИЙ ЗАХИРАЛАР

1000	МАТЕРИАЛЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
1010	Хомашё ва материаллар	
1020	Сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмлар	
1030	Ёнилғилар	
1031	Омбордаги ёнилғи	
1032	Ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёнилғи	
1040	Эҳтиёт қисмлар	
1041	Автомобиль шиналари	
1042	Автомобиль аккумуляторлари	
1043	Автомобиль дисклари	
1044	Рақамли эҳтиёт қисмлар	
1045	Бошқа эҳтиёт қисмлар	
1050	Қурилиш материаллари	
1060	Идиш ва идишбоп материаллар	
1070	Четга қайта ишлаш учун берилган материаллар	
1080	Инвентарь ва хўжалик жиҳозлари	
1090	Бошқа материаллар	
1100	ЎСТИРИШДАГИ ВА БОҚУВДАГИ ҲАЙВОНЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
1110	Ўстиришдаги ҳайвонлар	
1120	Бўрдокидаги ҳайвонлар	
1500	МАТЕРИАЛЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ ВА ХАРИД ҚИЛИШНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
1510	Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш	

1600	МАТЕРИАЛЛАР ҚИЙМАТИДАГИ ФАРҚЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
1610	Материаллар қийматидаги фарқлар	
1620	Фойдаланишдаги нефть маҳсулотлари табиий йўқоли- ши	
2000	АСОСИЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
2011	Юк ташиш бўйича қилинган харажатларни йиғиб борувчи счёт	
2012	Йўловчиларни ташиш билан боғлиқ харажатларни йиғиб борувчи счёт	
2013	Қурилиш ишлари бўйича транспорт хизматини бажариш билан боғлиқ харажатларни йиғиб борувчи счёт	
2014	Бошқа транспорт хизматларини кўрсатиш харажат- ларини йиғиб борувчи счёт	
2100	ЎЗИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИЛГАН ЯРИМ ТАЙЁР МАҲСУЛОТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
2110	Ўзида ишлаб чиқарилган ярим тайёр маҳсулотлар	
2300	ЁРДАМЧИ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ХАРАЖАТЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
2310	Ёрдамчи хизмат кўрсатиш	
2500	УМУМИЙ ТИПДАГИ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ХАРАЖАТЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
2510	Умумий типдаги хизмат кўрсатиш харажатлари	
2600	ХИЗМАТ КЎРСАТИШДАГИ БЕКОР ҚИЛИШЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
2610	Хизмат кўрсатишдаги бекор қилишлар	
2700	ХИЗМАТ КЎРСАТУВЧИ ХЎЖАЛИКЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
2710	Хизмат кўрсатувчи хўжаликлар	

2800	ТАЙЁР МАҲСУЛОТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
2810	Омбордаги тайёр маҳсулотлар	
2820	Кўрғазмадаги тайёр маҳсулотлар	
2830	Комиссияга берилган тайёр маҳсулотлар	
2900	ТОВАРЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
2910	Омбордаги товарлар	
2920	Чакана савдодаги товарлар	
2930	Кўрғазмадаги товарлар	
2940	Прокатдаги буюмлар	
2950	Товарлар билан банд ва бўш идишлар	
2960	Комиссияга берилган товарлар	
2970	Йўлдаги товарлар	
2980	Савдо устамаси	КА
2990	Бошқа товарлар	
III БЎЛИМ. КЕЛГУСИ ДАВР ХАРАЖАТЛАРИ ВА КЕЧИКТИРИЛГАН ХАРАЖАТЛАР – ЖОРИЙ ҚИСМИ		
3100	КЕЛГУСИ ДАВР ХАРАЖАТЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
3110	Олдиндан тўланган оператив ижара ҳақи	
3120	Олдиндан тўланган хизмат ҳақи	
3190	Бошқа келгуси давр харажатлари	
3200	КЕЧИКТИРИЛГАН ХАРАЖАТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
3210	Вақтинчалик фарқлар бўйича кечиктирилган фойда солиғи	
3220	Дисконт (чегирма)лар бўйича кечиктирилган харажатлар	
3290	Бошқа кечиктирилган харажатлар	

IV БЎЛИМ. ОЛИНАДИГАН СЧЁТЛАР – ЖОРИЙ ҚИСМИ		
4000	ОЛИНАДИГАН СЧЁТЛАР	А
4010	Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар	
4020	Олинган векселлар	
4100	АЖРАТИЛГАН БЎЛИНМАЛАР, ШУЪБА ВА ҚАРАМ ХЎЖАЛИК ЖАМИЯТЛАРИДАН ОЛИНАДИГАН СЧЁТЛАР	А
4110	Ажратилган бўлинмалардан олинадиган счётлар	
4120	Шуъба ва қарам хўжалик жамиятларидан олинадиган счётлар	
4200	ХОДИМЛАРГА БЕРИЛГАН БЎНАКЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
4210	Меҳнат ҳақи бўйича берилган бўнақлар	
4220	Хизмат сафарларига берилган бўнақлар	
4230	Умумхўжалик харажатлари учун берилган бўнақлар	
4290	Ходимларга берилган бошқа бўнақлар	
4300	МОЛ ЕТКАЗИБ БЕРУВЧИЛАР ВА ПУДРАТЧИЛАРГА БЕРИЛГАН БЎНАКЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
4310	ТМҚлар учун мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар	
4320	Узоқ муддатли активлар учун мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар	
4330	Бошқа берилган бўнақлар	
4400	БЮДЖЕТГА БЎНАК ТЎЛОВЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
4410	Бюджетга солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича бўнак тўловлари (турлари бўйича)	

4500	МАҚСАДЛИ ДАВЛАТ ЖАМҒАРМАЛАРИГА ВА СУҒУРТАЛАР БЎЙИЧА БЎНАК ТЎЛОВЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
4510	Суғурталар бўйича бўнак тўловлари	
4520	Мақсадли давлат жамғармаларига бўнак тўловлари	
4600	УСТАВ КАПИТАЛИГА ТАЪСИСЧИЛАРНИНГ УЛУШЛАРИ БЎЙИЧА ҚАРЗИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
4610	Устав капиталига таъсисчиларнинг улушлари бўйича қарзи	
4700	ХОДИМЛАРНИНГ БОШҚА ОПЕРАЦИЯЛАР БЎЙИЧА ҚАРЗИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
4710	Кредитга сотилган товарлар бўйича ходимларнинг қарзи	
4720	Берилган қарзлар бўйича ходимларнинг қарзи	
4730	Моддий зарарни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзи	
4790	Ходимларнинг бошқа қарзлари	
4800	ТУРЛИ ДЕБИТОРЛАР ҚАРЗЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
4810	Молиявий ижара бўйича олинадиган тўловлар – жорий қисм	
4820	Оператив ижара бўйича олинадиган тўловлар	
4830	Олинадиган фоизлар	
4840	Олинадиган дивидендлар	
4850	Олинадиган роялти	
4860	Даъволар бўйича олинадиган счётлар	
4890	Бошқа дебиторлар қарзлари	
4900	ДАРГУМОН ҚАРЗЛАР БЎЙИЧА РЕЗЕРВНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	КА
4910	Даргумон қарзлар бўйича резерв	

V БЎЛИМ. ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ, ҚИСҚА МУДДАТЛИ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ВА БОШҚА ЖОРИЙ АКТИВЛАР		
5000	КАССАДАГИ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
5010	Миллий валютадаги пул маблағлари	
5020	Чет эл валютасидаги пул маблағлари	
5100	ҲИСОБ-КИТОБ СЧЁТИДАГИ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
5110	Ҳисоб-китоб счёти	
5200	ЧЕТ ЭЛ ВАЛЮТАСИДАГИ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
5210	Мамлакат ичидаги валюта счёtlари	
5220	Чет элдаги валюта счёtlари	
5300		
5400		
5500	БАНҚДАГИ МАХСУС СЧЁТЛАРДАГИ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
5510	Аккредитивлар	
5520	Чек дафтарчалари	
5530	Бошқа махсус счёtlар	
5600	ПУЛ ЭКВИВАЛЕНТЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
5610	Пул эквивалентлари (турлари бўйича)	
5700	ЙЎЛДАГИ ПУЛ МАБЛАҒ (ЎТКАЗМА)ЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
5710	Йўлдаги пул маблағ (ўтказма)лари	
5800	ҚИСҚА МУДДАТЛИ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	A
5810	Қимматли қоғозлар	

5830	Берилган қисқа муддатли қарзлар	
5890	Бошқа жорий инвестициялар	
5900	КАМОМАДЛАР ВА ҚИЙМАТЛИКЛАРНИНГ БУЗИЛИШИДАН ЙЎҚОТИШЛАР ВА БОШҚА ЖОРИЙ АКТИВЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	А
5910	Камомадлар ва қийматликларнинг бузилишидан йўқотишлар	
5920	Бошқа жорий активлар	
III ҚИСМ. МАЖБУРИЯТЛАР		
VI БЎЛИМ. ЖОРИЙ МАЖБУРИЯТЛАР		
6000	МОЛ ЕТКАЗИБ БЕРУВЧИЛАР ВА ПУДРАТЧИЛАРГА ТЎЛАНДИГАН СЧЁТЛАР	П
6010	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар	
6020	Берилган векселлар	
6100	АЖРАТИЛГАН БЎЛИНМАЛАР, ШУЪБА ВА ҚАРАМ ХЎЖАЛИК ЖАМИЯТЛАРИГА ТЎЛАНДИГАН СЧЁТЛАР	П
6110	Ажратилган бўлинмаларга тўланадиган счётлар	
6120	Шуъба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар	
6200	КЕЧИКТИРИЛГАН МАЖБУРИЯТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
6210	Дисконт (чегирма)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар	
6220	Мукофот (устама)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар	
6230	Бошқа кечиктирилган даромадлар	
6240	Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар	

6250	Вақтинчалик фарқлар бўйича кечиктирилган фойда солиғи бўйича мажбуриятлар	
6290	Бошқа кечиктирилган мажбуриятлар	
6300	ОЛИНГАН БЎНАКЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
6310	Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнаклар	
6320	Акцияга обуначилардан олинган бўнаклар	
6390	Бошқа олинган бўнаклар	
6400	БЮДЖЕТГА ТЎЛОВЛАР БЎЙИЧА ҚАРЗНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
6410	Бюджетга тўловлар бўйича қарз (турлари бўйича)	
6500	СУҒУРТА ВА МАҚСАДЛИ ДАВЛАТ ЖАМҒАРМАЛАРИГА ТЎЛОВЛАР БЎЙИЧА ҚАРЗНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
6510	Суғурта бўйича тўловлар	
6520	Мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар	
6600	ТАЪСИСЧИЛАРГА БЎЛГАН ҚАРЗНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
6610	Тўланадиган дивидендлар	
6620	Чиқиб кетаётган таъсисчиларга улушлари бўйича қарз	
6630	Таъсисчиларнинг устав капиталини ошириш бўйича улушлари	
6700	МЕҲНАТ ҲАҚИ БЎЙИЧА ХОДИМ БИЛАН ҲИСОБЛАШИШЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
6710	Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишлар	
6720	Депонентланган иш ҳақи	
6800	ҚИСҚА МУДДАТЛИ КРЕДИТЛАР ВА ҚАРЗЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
6810	Қисқа муддатли банк кредитлари	

6820	Қисқа муддатли қарзлар	
6830	Тўланадиган облигациялар	
6840	Тўланадиган векселлар	
6900	ТУРЛИ КРЕДИТОРЛАРГА БЎЛГАН ҚАРЗЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
6910	Тўланадиган оператив ижара	
6920	Ҳисобланган фоизлар	
6930	Роялти бўйича қарз	
6940	Кафолатлар бўйича қарз	
6950	Узоқ муддатли мажбуриятлар – жорий қисми	
6960	Даъволар бўйича тўланадиган счётлар	
6970	Ҳисобдор шахсларга бўлган қарз	
6990	Бошқа мажбуриятлар	
VII БЎЛИМ. УЗОҚ МУДДАТЛИ МАЖБУРИЯТЛАР		
7000	МОЛ ЕТКАЗИБ БЕРУВЧИЛАР ВА ПУДРАТЧИЛАРГА ТЎЛАНДИГАН УЗОҚ МУДДАТЛИ СЧЁТЛАР	П
7010	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар	
7020	Берилган векселлар	
7100	АЖРАТИЛГАН БЎЛИНМАЛАР, ШУЪБА ВА ҚАРАМ ХЎЖАЛИК ЖАМИЯТЛАРИГА БЎЛГАН УЗОҚ МУДДАТЛИ ҚАРЗ	П
7110	Ажратилган бўлинмаларга бўлган узоқ муддатли қарз	
7120	Шуъба ва қарам хўжалик жамиятларига бўлган узоқ муддатли қарз	
7200	КЕЧИКТИРИЛГАН УЗОҚ МУДДАТЛИ МАЖБУРИЯТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П

7210	Дисконт (чегирма)лар кўринишидаги узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар	
7220	Мукофот (устама)лар кўринишидаги узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар	
7230	Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар	
7240	Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича узоқ муддатли кечиктирилган мажбуриятлар	
7250	Вақтинчалик фарқлар бўйича кечиктирилган фойда солиғи бўйича узоқ муддатли мажбуриятлар	
7290	Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган мажбуриятлар	
7300	ХАРИДОРЛАР ВА БУЮРТМАЧИЛАРДАН ОЛИНГАН БЎНАКЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
7310	Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнаклар	
7400		
7500		
7600		
7700		
7800	УЗОҚ МУДДАТЛИ КРЕДИТЛАР ВА ҚАРЗЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
7810	Узоқ муддатли банк кредитлари	
7820	Узоқ муддатли қарзлар	
7830	Тўланадиган облигациялар	
7840	Тўланадиган векселлар	
7900	ТУРЛИ КРЕДИТОРЛАРГА БЎЛГАН УЗОҚ МУДДАТЛИ ҚАРЗЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
7910	Тўланадиган молиявий ижара	
7920	Турли кредиторларга бўлган бошқа узоқ муддатли қарзлар	

IV ҚИСМ. ХУСУСИЙ КАПИТАЛ**VIII БЎЛИМ. КАПИТАЛ,
ТАҚСИМЛАНМАГАН ФОЙДА ВА РЕЗЕРВЛАР**

8000		
8100		
8200		
8300	УСТАВ КАПИТАЛИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
8310	Оддий акциялар	
8320	Имтиёзли акциялар	
8330	Пай ва улушлар	
8400	ҚЎШИЛГАН КАПИТАЛНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
8410	Эмиссия даромади	
8420	Устав капитални шакллантиришдаги курс фарқи	
8500	РЕЗЕРВ КАПИТАЛИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	П
8510	Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар	
8520	Резерв капитални (фонди)	
8530	Текинга олинган мулк	
8600	СОТИБ ОЛИНГАН ХУСУСИЙ АКЦИЯЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	КП
8610	Сотиб олинган хусусий акциялар – оддий	
8620	Сотиб олинган хусусий акциялар – имтиёзли	
8700	Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)ни ҳисобга олувчи счётлар	

8710	Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)	
8720	Жамғарилган фойда (қопланмаган зарар)	
8800	Мақсадли тушумларни ҳисобга олувчи счётлар	
8810	Грантлар	
8820	Субсидиялар	
8830	Аъзолик бадаллари	
8840	Мақсадли фойдаланадиган солиқ имтиёзлари	
8890	Бошқа мақсадли тушумлар	
8900	Келгуси харажатлар ва тўловлар резервларини ҳисобга олувчи счётлар	
8910	Келгуси харажатлар ва тўловлар резервлари	
V ҚИСМ. МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ИШЛАТИЛИШИ		
IX БЎЛИМ. ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАР		
9000	АСОСИЙ ФАОЛИЯТ ДАРОМАДЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	T
9010	Тайёр маҳсулотларни сотишдан даромадлар	
9020	Товарларни сотишдан даромадлар	
9030	Ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатишдан даромадлар	
9040	Сотилган товарларнинг қайтиши	
9050	Харидорлар ва буюртмачиларга берилган чегирмалар	
9100	СОТИЛГАН МАҲСУЛОТ (ТОВАР, ИШ, ХИЗМАТ) ЛАРНИНГ ТАННАРХИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	T
9110	Сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннархи	

9120	Сотилган товарларнинг таннархи	
9130	Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг таннархи	
9140	Даврий ҳисобда ТМЗ сотиб олиш/харид қилиш	
9150	Даврий ҳисобда ТМЗ бўйича тузатишлар	
9200	АСОСИЙ ФАОЛИЯТ БИЛАН БОҒЛИҚ БОШҚА ХАРАЖАТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	
9210	Сотиш харажатлари	
9220	Маъмурий харажатлар	
9230	Солиқ харажатлари	
9290	Бошқа операцион харажатлар	
9300	ФАОЛИЯТ БИЛАН БОҒЛИҚ БЎЛМАГАН ОПЕРАЦИ- ЯЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9310	Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши	
9320	Бошқа активларнинг чиқиб кетиши	
9400	БОШҚА ДАРОМАД ВА ТУШУМЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9410	Асосий воситаларнинг чиқиб кетишидан фойда	
9420	Бошқа активларнинг чиқиб кетишидан фойда	
9430	Ундирилган жарима, пеня ва устамалар	
9440	Ўтган йиллар фойдалари	
9450	Оператив ижарадан даромадлар	
9460	Кредитор ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан даромадлар	
9470	Хизмат кўрсатувчи хўжаликлар даромадлари	
9480	Текин қайтарилмайдиган молиявий ёрдам, текинга олинган мол-мулк	
9490	Бошқа даромадлар	

9500	ФАОЛИЯТ БИЛАН БОҒЛИҚ БЎЛМАГАН БОШҚА ХАРАЖАТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9510	Сотиш харажатлари	
9520	Маъмурий харажатлар	
9530	Солиқ харажатлари	
9530	Бошқа харажатлар	
9600	МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТ ДАРОМАДЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9610	Роялти кўринишидаги даромадлар	
9620	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар	
9630	Фоизлар кўринишидаги даромадлар	
9640	Валюталар курслари фарқидан даромадлар	
9650	Молиявий ижарадан даромадлар	
9660	Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар	
9690	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	
9700	МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА ХАРАЖАТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9710	Фоизлар кўринишидаги харажатлар	
9720	Валюталар курслари фарқидан зарарлар	
9730	Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш бўйича харажатлар	
9790	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	
9800	ФАВКУЛОДДАГИ ФОЙДА (ЗАРАР)ЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9810	Фавкулоддаги фойдалар	
9820	Фавкулоддаги зарарлар	
9900	Яқуний молиявий натижани ҳисобга олувчи счётлар	
9910	Асосий фаолиятдан яқуний молиявий натижа	
9920	Бошқа фаолиятдан яқуний молиявий натижа	

VI ҚИСМ. БАЛАНСДАН ТАШҚАРИ СЧЁТЛАР

001	Оператив ижарага олинган асосий воситалар	БТ
002	Масъул сақлашга қабул қилинган товар-моддий қийматликлар	БТ
003	Қайта ишловга қабул қилинган материаллар	БТ
004	Комиссияга қабул қилинган товарлар	БТ
005	Ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар	БТ
006	Қатъий ҳисобот варақлари	БТ
007	Тўлашга қобилиятсиз дебиторларнинг зарарга ўтказилиб ҳисобдан чиқарилган қарзи	БТ
008	Мажбуриятлар ва тўловларни таъминлаш – олинган	БТ
009	Мажбуриятлар ва тўловларни таъминлаш – берилган	БТ
010	Молиявий ижара шартномаси бўйича берилган асосий воситалар	БТ
011	Ссуда шартномаси бўйича олинган мулк	БТ
012	Келгуси даврларда солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажатлар	БТ
013	Вақтинчалик солиқ имтиёзлари (турлари бўйича)	БТ
014	Фойдаланишдаги инвентарь ва хўжалик жиҳозлари	БТ
015	Оддий ширкат шартномаси (биргаликдаги фаолият) бўйича олинган мулк	БТ
016	Фойдаланиш ҳуқуқи бўйича олинган номоддий активлар	БТ

Жамият бош ҳисобчиси:
Бош ҳисобчи ўринбосари:

К.Холматов
Б.Шерматов

1-илова. Асосий воситалар тугатиш қийматини белгилаш учун тавсиявий норма (бошланғич қийматига нисбатан)

Гу- руҳлар тартиб рақами	Кичик гуруҳ- лар тартиб рақами	Асосий воситаларнинг номи	Тавсия этиладиган тугатиш қиймати нормаси, фоизда
I		Бинолар, иморатлар ва иншоотлар	
	1	Бинолар, иморатлар	15
	2-17	1-гуруҳга тегишли бошқа асосий воситалар	5
II		Узатиш қурилмалари	5
III		Куч-қувват берадиган машиналар ва ускуналар	5
IV		Фаолият турлари бўйича иш машиналари ва ускуналар (ҳаракатланувчи транспортдан ташқари)	
V		Ҳаракатланувчан транспорт	20
VI		Компьютер, периферия қурилмалари, маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	
VII		Бошқа гуруҳларга киритилмаган асосий воситалар	
	1	Кўп йиллик дов-дарахтлар	20
	2	Бошқалар	10

ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАР		
9000	АСОСИЙ ФАОЛИЯТ ДАРОМАДЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9010	Тайёр маҳсулотларни сотишдан даромадлар	
9020	Товарларни сотишдан даромадлар	
9030	Ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатишдан даромадлар	
9040	Сотилган товарларнинг қайтиши	
9050	Харидорлар ва буюртмачиларга берилган чегирмалар	
9100	СОТИЛГАН МАҲСУЛОТ (ТОВАР, ИШ, ХИЗМАТ) ЛАРНИНГ ТАННАРХИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9110	Сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннарни	
9120	Сотилган товарларнинг таннарни	
9130	Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг таннарни	
9140	Даврий ҳисобда ТМЗ сотиб олиш/харид қилиш	
9150	Даврий ҳисобда ТМЗ бўйича тузатишлар	
9200	АСОСИЙ ФАОЛИЯТ БИЛАН БОҒЛИҚ БОШҚА ХАРАЖАТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	
9210	Сотиш харажатлари	
9220	Маъмурий харажатлар	
9230	Солиқ харажатлари	

9290	Бошқа операцион харажатлар	
9300	ФАОЛИЯТ БИЛАН БОҒЛИҚ БЎЛМАГАН ОПЕРАЦИЯЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9310	Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши	
9320	Бошқа активларнинг чиқиб кетиши	
9400	БОШҚА ДАРОМАД ВА ТУШУМЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9410	Асосий воситаларнинг чиқиб кетишидан фойда	
9420	Бошқа активларнинг чиқиб кетишидан фойда	
9430	Ундирилган жарима, пеня ва устамалар	
9440	Ўтган йиллар фойдалари	
9450	Оператив ижарадан даромадлар	
9460	Кредитор ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан даромадлар	
9470	Хизмат кўрсатувчи хўжаликлар даромадлари	
9480	Текин қайтарилмайдиган молиявий ёрдам, текинга олинган мол-мулк	
9490	Бошқа даромадлар	
9500	ФАОЛИЯТ БИЛАН БОҒЛИҚ БЎЛМАГАН БОШҚА ХАРАЖАТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9510	Сотиш харажатлари	
9520	Маъмурий харажатлар	

9530	Солиқ харажатлари	
9530	Бошқа харажатлар	
9600	МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТ ДАРОМАДЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9610	Роялти кўринишидаги даромадлар	
9620	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар	
9630	Фоизлар кўринишидаги даромадлар	
9640	Валюталар курслари фарқидан даромадлар	
9650	Молиявий ижарадан даромадлар	
9660	Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар	
9690	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	
9700	МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА ХАРАЖАТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9710	Фоизлар кўринишидаги харажатлар	
9720	Валюталар курслари фарқидан зарарлар	
9730	Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш бўйича харажатлар	
9790	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	
9800	ФАВҚУЛОДДА ФОЙДА (ЗАРАР)ЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛУВЧИ СЧЁТЛАР	Т
9810	Фавқулодда фойдалар	
9820	Фавқулодда зарарлар	

9900	Якуний молиявий натижани ҳисобга олувчи счётлар	
9910	Асосий фаолиятдан якуний молиявий натижа	
9920	Бошқа фаолиятдан якуний молиявий натижа	

МУНДАРИЖА

Кириш..... 4

I БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ТРАНСПОРТ ХИЗМАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ ВА ТРАНСПОРТ ЛОГИСТИКАСИ

1.1. Транспорт тизими ва унинг ривожланиш истиқболлари..... 7

1.2. Республикада автомобиль транспортининг
ривожланиш истиқболлари 15

1.3. Транспорт логистикаси ва уни ривожлантириш
истиқболлари..... 25

Биринчи боб бўйича хулосалар..... 31

II БОБ. КОРХОНАЛАРДА ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ ЮРИТИШНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Автомобиль транспорти корхоналари ҳисоб сиёсати
ва унда даромадлар ва харажатларни акс эттириш..... 33

2.2. Корхоналарда маҳсулот таннархига киритиладиган
харажатлар ҳисобини юритишнинг услубий асослари 45

2.3. Корхоналарда асосий воситаларга оид харажатлар
ҳисобини юритиш услубиётини такомиллаштириш 63

2.4. Амортизация ва тугатиш нормасини белгилашнинг
таннархга таъсири..... 79

2.5. Товар моддий захиралар ҳисобини такомиллаштириш
асосида харажатларини оптималлаштириш йўллари 95

Иккинчи боб бўйича хулосалар 113

III БОБ. КОРХОНАЛАРДА ДАРОМАДЛАР ҲИСОБИНИ ЮРИТИШ УСЛУБИЁТИ

3.1. Корхоналарда даромадларни шакллантириш
услубиёти..... 117

3.2. Корхоналарда даромадларнинг гуруҳлаштирилган
ҳолда ҳисобини юритиш услубиёти..... 142

3.3. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари асосида даромадлар ҳисобини юритиш	160
Учинчи боб бўйича хулосалар	173

IV-БОБ. КОРХОНАЛАРДА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ ЮРИТИШ УСЛУБИЁТИ

4.1. Харажатлар таркибий тузилишига замонавий ёндашув	180
4.2. Корхоналарда давр харажатлари ҳисобини юритиш услугиёти	190
4.3. Харажатлар ҳисобини юритишни такомиллаштириш.....	199
Тўртинчи боб бўйича хулосалар.....	210

V-БОБ. КОРХОНАЛАРДА ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАР ТАҲЛИЛИ УСЛУБИЁТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

5.1. Даромадлар ва харажатлар ахборот-таҳлил таъминотини такомиллаштириш	214
5.2. Корхоналарда молиявий натижалар таҳлилин такомиллаштириш	227
5.3. Даромадлар ва харажатларни ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш услугиётини такомиллаштириш	249
Бешинчи боб бўйича хулосалар.....	263
ХУЛОСА	266
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	282
ИЛОВАЛАР	291

Илмий нашр

Калонов Мухиддин Бахритдинович

**ДАРОМАДЛАР ВА
ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИ ҲАМДА
ТАҲЛИЛИ УСЛУБИЁТИ**

(автотранспорт корхоналари мисолида)

Монография

Мухаррир: Абдулла ШАРОПОВ

Бадий муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ

Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ

Саҳифаловчи: Иномжон ЎСАРОВ

Мусахҳиҳ: Отабек БОҶИЕВ

Нашриёт лицензияси: АІ №134, 27.04.2009
Теришга берилди: 14.09.2019 й.
Босишга рухсат этилди: 27.09.2019 й.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 60x84 ¹/₁₆.
Times New Roman гарнитураси. Офсет босма.
Ҳисоб-нашриёт т.: 18,2. Шартли б.т.: 20,4.
Адади: 500 нусха.
Буюртма № 137

«Akademnashr» нашриётида тайёрланди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77
e-mail: info@akademnashr.uz
web: www.akademnashr.uz

«Javohir nashr» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри Мирзо Улуғбек тумани Зиёлилар кўчаси 6-уй.